

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
दूर शिक्षण केंद्र

भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा

अभ्यासपत्रिका क्रमांक ८ आणि १३
तृतीय वर्ष कला
(मराठी)

(शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ पासून)

भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा
बी. ए. भाग ३
मराठी : विशेष अभ्यासपत्रिका
क्र. ८ आणि १३
२०१५ पासून होणाऱ्या परीक्षांसाठी

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : जून २०१५

तृतीय वर्ष कला करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्र. कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN : 978-81-8486-169-3

★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

मा. कुलगुरू,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

मा. कुलगुरू,

म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

मा. प्र-कुलगुरू,

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,

११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,

कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. अनिल गवळी

अधिष्ठाता, कला व ललितकला विद्याशाखा,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. जे. एस. पाटील

अधिष्ठाता, सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. सी. जे. खिलारे

अधिष्ठाता, विज्ञान विद्याशाखा,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. आर. जी. फडतरे

अधिष्ठाता, वाणिज्य विद्याशाखा,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डी. आर. मोरे

संचालक, महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळ,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

परीक्षा नियंत्रक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एन. व्ही. कोंगळे

वित्त व लेखा अधिकारी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

कॅ. डॉ. एन. पी. सोनजे (सदस्य सचिव)

प्रभारी संचालक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : मराठी ■

अध्यक्ष : डॉ. अनिल पांडुरंग गवळी

यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, हलकर्णी, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● **प्रा. डॉ. कृष्णा किरवले**

प्रमुख, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

● **डॉ. एकनाथ बाबुराव आळवेकर**

दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,

इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर

● **डॉ. सुनील वामन चंदनशिवे**

राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, सदर बझार,

कदमवाडी रोड कोल्हापूर

● **डॉ. श्रीमती सुमन कृष्णाजी चव्हाण**

विश्वासराव नाईक महाविद्यालय, शिराळा, जि. सांगली

● **डॉ. शिवाजी महादेव होडगे**

सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड,

ता. कागल, जि. कोल्हापूर

● **डॉ. संजय दशरथ पाटील**

दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री, ता. कागल,

जि. कोल्हापूर

● **डॉ. बळवंत तुरंबेकर**

डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल

(iii)

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा
बी.ए.भाग ३

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पाचवे	
डॉ. वसंत कुबेर महिला महाविद्यालय, कराड	१. भाषेची उत्पत्ती
डॉ. नंदकुमार मोरे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज	२. भाषेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि कार्य
डॉ. सुलक्षणा कुलकर्णी श्रीमती बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगाव	३. ध्वनिपरिवर्तन
श्री. शिवाजी विष्णू पाटील छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	४. मराठी वर्णव्यवस्था
सत्र सहावे	
श्री. शिवाजी विष्णू पाटील छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	१. अर्थपरिवर्तन
डॉ. अनिल पांडुरंग गवळी यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी, ता. चंदगड	२. मराठीचा उगमकाळ ३. मराठीची जनकभाषा
श्री. एम. पी. सोनावणे एस. बी. आर. कॉलेज, म्हसवड, ता. माण	४. शब्दजाती

■ संपादक ■

डॉ. डी. ए. देसाई
प्रमुख, मराठी विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

डॉ. अनिल गवळी
अध्यक्ष,
मराठी अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो;

‘भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा’ या अभ्यासपत्रिकेची स्वयंअध्ययन पुस्तिका आपल्या हाती देताना आनंद होतो आहे. भाषाविज्ञान हे अभ्यासक्षेत्र अलीकडे एक स्वतंत्र व व्यापक अभ्यासक्षेत्र म्हणून ओळखले जात आहे. काही वर्षांपूर्वी भाषेचा अभ्यास हा वाङ्मयीन अभ्यासाच्या जोडीलाच केला जात होता. बरेचदा हा भाषिक अभ्यास केवळ आस्वादाच्या पातळीवर राहतो. आजही आपण भाषा आणि आशय यांची गल्लत करतो. भाषेचा अभ्यास म्हणजे कथानक, आशय, प्रसंगनिर्मिती, वातावरणनिर्मिती, शब्दयोजना असे काहीतरी आपल्या मनात असते. तेच आपल्या अभ्यासात येते. त्यामुळे मराठीमध्ये भाषाविज्ञानाचा विकास झाला पण मराठी भाषेबाबतचे म्हणावे तेवढे संशोधन अथवा अभ्यास झालेला नाही. याकरिताच या अभ्यासपत्रिकेचे नामाभिधान ‘भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा’ असे केले आहे. अर्थात या अभ्यासपत्रिकेमुळे मराठी भाषेचा भाषाविज्ञानाच्या संदर्भात परिपूर्ण अभ्यास होईल असा दावा करता येत नाही. भाषाविज्ञान हे क्षेत्र इतके व्यापक आहे की एका छोट्या अभ्यासपत्रिकेत त्याची केवळ सुरुवातही होऊ शकत नाही; मात्र मराठी भाषेच्या संदर्भात भाषा म्हणजे काय, तिची उत्पत्ती कशी झाली, भाषेची लक्षणे वा वैशिष्ट्ये, तिचे स्वरूप, तिचे कार्य कसे चालते यांची तोंडओळख करून घेता येते. त्याचबरोबर ध्वनिपरिवर्तन, अर्थपरिवर्तन या संज्ञा अथवा प्रक्रिया मराठी भाषेतील उदाहरणांच्या साहाय्याने समजावून घेता येतात.

भाषेतील ध्वनी बदलतात तसेच शब्दांचे अर्थही बदलतात. त्याची कारणे आणि प्रकार आपणास समजावून घेता येतात. जे ध्वनी आपण आपल्या मुखाद्वारे भाषेत वापरात आणतो त्यांना मूलध्वनी म्हणतात. माणसाच्या मुखामध्ये अशी एक यंत्रणा असते की त्याद्वारे आपण या मूलध्वनींचा उच्चार करू शकतो. या

यंत्रणेलाच आपण मुखयंत्र अथवा वागिंद्रिय म्हणतो. त्याची आकृती या पुस्तिकेत दिलेली आहेच; त्याचबरोबर मराठी वर्णव्यवस्थेचा विचारही केलेला आहे. स्वर, व्यंजन आणि अनुनासिक यांचा उच्चार कसा होतो, मुखयंत्रातील त्यांची उच्चारस्थाने कोणती याचा अभ्यास या घटकाद्वारे होईल. या मूलध्वनींची ओळख आपणास व्हावयास हवीच. ज्याची मातृभाषा मराठी आहे आणि ज्याला भाषाविज्ञान या मातृभाषेच्या साहाय्याने व सोबतीने आत्मसात करावयाचे आहे; त्यांनी मूलध्वनी, वर्णमाला, मुखयंत्र, भाषेची उत्पत्ती, भाषेची लक्षणे वा वैशिष्ट्ये, भाषेचे कार्य, ध्वनिपरिवर्तन, अर्थपरिवर्तन या घटकांची माहिती करून घ्यावयास हवीच. हा अभ्यास अधिक व्यापक करीत असताना शब्दाच्या जाती अभ्यासणेही गरजेचे आहे. या घटकाचे विस्ताराने विवेचन या पुस्तिकेत आलेले आहे. शब्दाच्या जाती आणि वर्णव्यवस्था हे घटक आपल्या पारंपरिक विचारसरणीनुसार व्याकरणाचे असले तरी भाषाविज्ञानातील ते मूलभूत भाग आहेत हे लक्षात घ्या. त्यांना व्याकरणाचे घटक म्हणून दुर्लक्षित करू नका. 'ज्याचे व्याकरण चांगले त्याचे भाषाविज्ञान उत्तम' हे सूत्रही लक्षात ठेवा. जी भाषा आपली आहे त्या भाषेचा उगमकाळ आणि त्या भाषेची जनकभाषा हा ऐतिहासिक अभ्यासही विद्यार्थी म्हणून आपण करावयास हवा. याकरिता या पुस्तिकेत मराठीचा उगमकाळ आणि मराठीची जनकभाषा असे दोन घटक समाविष्ट केलेले आहेत. उत्पत्ती आणि पूर्वपीठिका ही त्यांची पारंपरिक आणि जुनाट शीर्षके बदललेली आहेत. एखाद्या भाषेची उत्पत्ती, उगमकाळ आणि जनकभाषा हा भाग ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा आहे; तो आधुनिक भाषाविज्ञानात येता कामा नये असे भाषाविज्ञानाचे नवअभ्यासक म्हणत असले तरी विद्यार्थी या नात्याने आपण सदर घटकांचाही अभ्यास करावयास हवा अन्यथा आपले ज्ञान अर्धवट होईल.

आपणास ही पुस्तिका निश्चितच उपयुक्त मार्गदर्शन करेल याचा विश्वास वाटतो.

आपणा सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा !

– संपादक

अनुक्रमणिका

मराठी अभ्यासपत्रिका क्रमांक ८

सत्र पाचवे

घटक १	भाषेची उत्पत्ती	१
घटक २	भाषेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि कार्य	१८
घटक ३	ध्वनिपरिवर्तन	५५
घटक ४	मराठी वर्णव्यवस्था	७०

मराठी अभ्यासपत्रिका क्रमांक १३

सत्र सहावे

घटक १	अर्थपरिवर्तन	८७
घटक २	मराठीचा उगमकाळ	१०३
घटक ३	मराठीची जनकभाषा	१२१
घटक ४	शब्दजाती	१४३

विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१५-१६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सत्र पाचवे
घटक : १
भाषेची उत्पत्ती

१.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हाला;

- भाषेची उत्पत्ती कशी व केव्हा झाली याची माहिती होईल.
- भाषेच्या उत्पत्तीविषयक विविध मतांचा ऊहापोह करता येईल.
- भाषेच्या उत्पत्तीविषयीच्या निरनिराळ्या उपपत्तींची माहिती होईल.

१.२ प्रास्ताविक

मानवी जीवनाला लाभलेले एक वरदान म्हणजे भाषा होय. इतर प्राण्यांच्या तुलनेने मानवाने जी प्रगती केली त्यामध्ये माणसाच्या बुद्धीचा मोठा वाटा आहे. मात्र या प्रगतीत केवळ बुद्धिमत्तेचाच वाटा होता असे नाही तर बुद्धीच्या जोडीला कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात मानवाला भाषेचे साहाय्य होते.

भाषेचा वापर माणसाच्या जन्मापासूनच सुरू होतो. जन्माला आलेले लहान मूल रडते तीदेखील त्याची भाषाच असते. जेव्हा-जेव्हा आपण दुसऱ्याला काहीतरी सांगण्याचा प्रयत्न करतो किंवा स्वतःच स्वतःशी काही संवाद साधू लागतो त्या प्रत्येक क्षणी आपण भाषेचा वापर करतो. हळूहळू आपल्या जीवनात 'भाषा' इतकी मिसळून जाते की तिची वेगळी जाणीव आपल्याला राहात नाही. मानवाची उत्क्रांती कशी झाली याबद्दल डार्विनचा 'उत्क्रांतिवाद' प्रसिद्ध आहे. पण 'भाषा' कशी निर्माण झाली याबद्दलचे समाधानकारक अंतिम उत्तर अद्याप सापडलेले नाही.

१.३ विषयविवेचन

भाषा ही मानवाच्या नित्य वापरातील बाब असली तरी ती कशी निर्माण झाली असेल? भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी शोध घेऊ लागले म्हणजे माणसाच्या मनात अनेक विचार येऊ लागतात. उदाहरणार्थ; भाषेचा जनक कोण? मुळात माणसाला भाषा निर्माण करावी असे का वाटले असेल? त्याने भाषा कशी निर्माण केली असेल? जगातील आदिमानवाने निर्माण केलेली भाषा कशी असेल व कोणती असेल? सर्व जगात एकच आदिभाषा असेल की वेगवेगळ्या भाषा एकाचवेळी अस्तित्वात असतील? या भाषेचा अगर भाषांचा वापर कसा होत असेल? या सर्व विचारांची उकल करण्याचा प्रयत्न निरनिराळ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी वर्षानुवर्षे केला. त्यासंबंधी अनेक मते मांडली, सिद्धांत मांडले पण याबद्दलचे नेमके उत्तर अजूनही सापडलेले नाही किंवा

एकही उत्तर भाषापंडितांनी सर्वमान्य केलेले नाही. म्हणूनच सन १८९६ मध्ये पॅरिस येथे भरलेल्या La societe de Linguistique या परिषदेने 'भाषेची उत्पत्ती' या विषयावरील शोधनिबंध वाचनास बंदी केली.

१.३.१ भाषेच्या उत्पत्तीचा काळ

भाषेची उत्पत्ती कदाचित लाखो वर्षांपूर्वी झाली असावी. याबद्दल समाधानकारक स्पष्टीकरण देता येत नाही. उत्क्रांतिवादाच्या सिद्धांतानुसार वानर आणि माणूस यांचा संबंध जवळचा मानला जातो. 'एप्स'सारख्या विकसित वानराच्या खुणा, आवाज, हावभाव यावरून भाषापूर्व अवस्थेत आदिमानवाने अभिव्यक्तीची धडपड कशी केली असेल ते कळते. मानवाने निर्माण केलेली भाषा हा या घटनेचा खूपच पुढील अवस्थेतील टप्पा आहे.

ज्या लिखित साधनांच्या आधारे भाषेच्या उत्पत्तीचा मागोवा घ्यायचा ती साधने आपल्याला काही हजार वर्षेच मागे नेऊ शकतात पण त्यावरून आपण भाषेच्या उत्पत्तीच्या मुळाशी जाऊ शकत नाही. अविकसित लोकसमूह आणि त्यांची भाषा याकडे पाहिले तर असे दिसते की संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेत राहिलेल्या आजच्या लोकसमूहांनी आपल्या भौतिक गरजांशी भाषेचे स्वरूप निगडीत केले आहे. उपयुक्त गोष्टींसाठी असणाऱ्या शब्दांकडे लक्ष देणे आणि अनुपयुक्त वस्तुदर्शक शब्दांकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती प्राथमिक अवस्थेतदेखील जाणवते.

लहान मूल भाषा कशी शिकते याचे निरीक्षण भाषेच्या उत्पत्तीच्या शोधकार्यात मदत करू शकते. मात्र ही मदत मर्यादित ठरते. प्रारंभीच्या काळात लहान मूल अर्थहीन ध्वनींचा उच्चार करित असते आणि तो उच्चार ऐकणारे त्या ध्वनींना मागाहून अर्थ चिकटवितात. लहान मुलांचा भाषिक विकास सभोवतालच्या प्रौढ व्यक्तींच्या संगतीत होत असतो, मात्र अशा भाषिक विकास पूर्ण झालेल्या व्यक्तीची संगत आदिमानवाला त्याच्या प्राथमिक काळात मिळणे शक्य नव्हते. हे सर्व लक्षात घेऊन आदिभाषेचा विचार करावा लागतो. भाषा कशी उत्पन्न झाली याचे उत्तर शोधताना काही प्राथमिक स्वरूपाची मते व्यक्त करण्यात आली त्याचा विचार आपण प्रथम करू.

१. भाषा : ईश्वरनिर्मित

कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर खूप प्रयत्न करूनही सापडत नसेल तेव्हा माणूस ईश्वराला शरण जातो. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीच्या प्रश्नाचेही असेच आहे. ईश्वराने भाषा निर्माण केली असे वर्णन आपल्याकडे नसले तरी ज्या वाणीवाटे आपण भाषा बोलतो ती वाणी तसेच मन, प्राण ही तत्त्वे ईश्वराने निर्माण केली असे म्हटले जाते. 'देवांनी वाग्देवीला निर्मिले आणि तीच वाणी सारे बोलतात' असे ऋग्वेदात (ऋग्वेद ८.१००-११) म्हटले आहे.

ईश्वराचा पुत्र अँडम याच्यासाठी सर्वांग परिपूर्ण अशी भाषा तयार करून तिचा वापर करण्यासाठी ईश्वराने ती अँडमच्या स्वाधीन केली, हे ख्रिस्ती मत अंधश्रद्धेवर अवलंबून आहे. धुळीच्या कणापासून शरीर तयार करून ईश्वराने त्यात जीवित्वसार ओतले व मग भाषेची आवश्यकता वाटल्यावर सर्व पृथ्वीवर एकच

भाषा व बोली निर्माण झाली. नंतर त्यात काही घोटाले निर्माण होऊ लागल्याने ईश्वराने निरनिराळ्या देशात निरनिराळ्या भाषा फेकल्या असे बायबलात लिहिले आहे.

परिपूर्ण, सांग व परिपक्व भाषा ईश्वराने मनुष्याच्या ताब्यात दिली या मतावर अतिशय श्रद्धाळू मनालाही विश्वास ठेवता येत नाही. ईश्वर कर्तृत्व हे फक्त ध्वनिनिर्मितीपुरते आहे. लहान मूल जसे आपली भाषा अनुभवाने, इतरांच्या अनुकरणाने हळूहळू वाढवीत असते त्याप्रमाणे मानवाच्या आद्य समाजाने भाषेची पहिली पुंजी सभोवतीच्या परिस्थितीच्या गरजेतून व समाजातील इतर घटकांच्या नैसर्गिक सहकार्यातून हळूहळू वाढवित नेली.

२. भाषा : राजानिर्मित

भाषा ईश्वराने निर्माण केली हे मत स्वीकारता येत नाही हे आपण पाहिले. काहीजणांचे म्हणणे असे आहे की ईश्वराने भाषा निर्माण केली नसेल पण सृष्टी उत्पन्न झाल्यावर मानवांचा जो आद्य समाज तयार झाला त्या समाजाच्या नेत्यांनी किंवा राजांनी आपापसात सभा भरवून, एकत्रित येऊन व्यवहाराच्या सोयीकरता काही शब्दांचे समूह तयार केले असावेत. हे शब्दसमूह काही नियमांनी बांधून भाषेला प्रारंभ केला असावा.

या मतात फारच थोडे तथ्य आहे कारण भाषेबाबत राजालाही रूढी पाडता येत नाहीत. राजसत्ता व धर्मसत्ता या दोन्ही भाषेच्या उत्पत्तीबाबत लंगड्या ठरतात. एखाद्या व्यक्तीची सत्ता व्यवहारात मान्य केली जात असली तरी भाषेच्या बाबतीत ती मान्य केली जात नाही. भाषा कोणा राजाची, धर्मगुरूची, प्रत्यक्ष ईश्वराचीही सत्ता कबूल करत नाही. या संदर्भात महाराष्ट्र शासनाने निर्माण केलेल्या पदनामकोशाचे उदाहरण देता येईल. राज्यशासनाने अनेक विद्वान लोकांकडून, 'मराठीतून व्यवहार व्हावेत' यासाठी व्यावहारिक शब्दांचा समावेश असलेला 'पदनामकोश' (१९६२) तयार केला पण मराठी समाजाने व्यवहारात त्याचा पूर्ण स्वीकार केला नाही. किंबहुना त्यातील दुर्बोध शब्दांमुळे 'बदनामकोश' अशी त्याची टिंगल करण्यात आली.

३. भाषा : समाजनिर्मित

भाषिक संकेत निर्माण करणे व त्यांना चिन्ह देणे हे काम केवळ समाज करतो. या गोष्टी कोणी जुलमाने, सक्तीने करू शकत नाही. भाषेचा संचार जात्याच स्वैर असतो, त्यामुळे भाषेवर कितीही बंधने लादलेली असोत; तिने सत्ता पाळलीच तर ती समाजातील बहुजनांची किंवा प्रतिभावंतांची. म्हणजे भाषा निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असणारी ध्वनी उत्पन्न करण्याची शक्ती मनुष्याला ईश्वराने दिली व ध्वनी उत्पन्न केल्यानंतर त्यावर व्यवहारोपयोगी अशा अर्थाचा आरोप करून संकेत निर्माण करणे हे मनुष्याने हळूहळू केले. त्यातूनच काळाच्या ओघात भाषा परिपूर्ण झाली. संकेत उत्पन्न करणे किंवा शब्दांना अर्थ देणे हे सर्वस्वी मानवी कर्तृत्व आहे, ईश्वरी नाही.

हे संकेत कोणीही निर्माण करू शकतो. फक्त त्याला समाजाकडून मान्यता मिळावी लागते. संकेत म्हणजे व्यवहारात उपयोगात येणारा, सर्वांच्या परिचयाचा, अंगवळणी पडलेला परंपरागत असा निर्णय होय.

समाजात जो विनिमय चालतो तो सर्वांच्या अनुभवाच्या आणि सामान्य गरजेच्या गोष्टींबद्दलचा असतो. सहजीवनाच्या तत्त्वावर आधारलेला व्यक्तिमूह म्हणजेच समाज होय. या सहजीवनाचा हेतूच मुळी व्यक्तीच्या सर्व गरजा भागवणे, तिला संरक्षण देणे व तिच्या गुणांचा समाजासाठी उपयोग करून घेणे हा असतो; त्यामुळे समाजातील विनिमयदेखील दुसऱ्यांना सहज ग्रहण करता येईल अशा स्वरूपात व्यक्त व्हावा लागतो. समाजाच्या अगदी प्राथमिक विनिमयासाठीदेखील सामाजिक एकमत आवश्यक असते. त्यामधूनच विशिष्ट अर्थांशी आणि वस्तूंशी निगडित झालेले काही संकेत निर्माण होतात. हे भाषिक संकेत एकदा आत्मसात झाले की ते विनासायास वापरले जातात. अशा संकेतांना जेव्हा सामाजिक मान्यता मिळते तेव्हाच ते प्रभावी व कार्यक्षम होतात.

ध्वनीचे संकेत समाजाने मान्य केल्याखेरीज त्या समाजात विनिमय होणे शक्य नसते. म्हणूनच "Language is a social contract" असे म्हटले जाते. उदा. पुस्तकाला आपण पेन म्हणत नाही किंवा पेनाला घोडा म्हणत नाही. कारण पुस्तक, पेन, घोडा या शब्दांना काही संकेत चिकटले आहेत. हे संकेत समाजाने मान्य केले आहेत. त्यामुळे यापैकी कोणताही शब्द उच्चारताच त्या वस्तू अगर प्राण्याची विशिष्ट आकृती डोळ्यासमोर येते; मात्र 'गाय' या शब्दाचा मराठी भाषेतील अर्थ वेगळा व इंग्रजीतील अर्थ वेगळा. कारण त्यामागील भाषिक संकेत वेगळे आहेत. त्यामुळे भिन्नभाषिक व्यक्तींमधील संकेत जोपर्यंत एक होत नाहीत तोपर्यंत भाषिक विनिमय शक्य होऊ शकत नाही.

ध्वनींना संकेत देऊन ते सर्वमान्य करवून घेण्याचे कार्य समाजाने एकत्र येऊन केले आणि समाजाच्या व्यवहारविनिमयाचे साधन भाषा त्याने (समाजाने) निर्मिली असे मत रूसो या विचारवंताने मांडले. मात्र भाषा ही समाजनिर्मित आहे हे मत पूर्णपणे मान्य करण्यात काही अडचणी येतात. भाषेशिवाय समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही असे म्हटले तर भाषा नसताना सर्व लोक एकत्र कसे आले असतील? तसेच विनिमयासाठी आवश्यक असणारी भाषा त्यांच्याजवळ असूनही नवी भाषा निर्माण करण्याची गरज त्यांना का वाटली असावी? शब्दांना अर्थ देणे, संकेत देणे व ते मान्य करणे ही प्रक्रिया कशी केली असेल? असे प्रश्न निर्माण होतात. याखेरीज असेही म्हणता येते की शब्द तयार करून विशिष्ट नियमानुसार ते वापरणे ही बाब भाषेच्या मुक्त प्रकृतीच्या विरुद्ध आहे.

भाषा कोणी निर्माण केली याबाबतची विविध मते पाहिल्यानंतर विविध भाषाशास्त्रज्ञांनी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी मांडलेल्या विविध उपपत्तींचा (सिद्धांतांचा, मतांचा) विचार करू.

४. अनुकरण सिद्धांत (Bow - Bow Theory)

अनुकरण सिद्धांतालाच बो-बो (भो-भो) सिद्धांत असेही म्हटले जाते. भाषेची उत्पत्ती व वाढ 'अनुकरण' या उपजत मानवी प्रवृत्तीवरून झाली. भोवताली असलेल्या वस्तूंच्या, प्राण्यांच्या ध्वनींचे अनुकरण मानवाने केले. त्यामुळे भाषेतील शब्द तयार झाले, असा सिद्धांत डॉ. गायगर यांनी मांडला. मांजर, कुत्रा, गाय, कावळा इत्यादी परिचित पशु-पक्षांच्या आवाजाचे अनुकरण करून लहान मुले त्यांना नावे देतात. उदा-कावळा काव-काव करतो त्यावरून लहान मुले त्याला काऊ म्हणतात, चिव-चिव

करणाच्या चिमणीला चिऊ, गाईला हम्मा, मांजरीला माऊ तर कुत्र्याला भू-भू म्हणतात. हीच अनुकरण प्रवृत्ती आद्य भाषेबाबत असावी. सचेतन प्राण्यांच्या नावासंदर्भात जसे काही शब्द तयार झालेले दिसतात; त्याप्रमाणे अचेतन वस्तूंच्या ध्वनींच्या अनुकरणातून काही शब्द बनलेले आहेत, उदा. खटखटणे, तडतडणे, ठकठक, झिमझिम, खळकन्, खसखसणे, खुटखुटणे इत्यादी.

लहान मुलांची भाषा बरीचशी ध्वनींचे अनुकरण करणारी असते. त्यातील शब्द ध्वन्यनुकरणजन्म असतात. इतकेच नाही तर भाषेतील अनेक नामे व क्रियापदे या दोन्हीबाबत ध्वन्यनुकरण तत्वाचा प्रभाव दिसतो. क्रियेची जी प्रतिक्रिया किंवा ध्वनीचा जो प्रतिध्वनी उमटतो त्यावरूनही क्रियेला योग्य नाव मिळते. उदाहरणार्थ; ताडकन् मारणे, मुळमुळू रडणे, सुळकन् जाणे, टरटर फाडणे, पाऊस झिमझिम पडणे इत्यादी क्रियापदे त्यांच्या ध्वनीवरून रूढ झालेली आहेत. मुसमुसणे, तणतणणे इत्यादी मानवी विकारांमुळे निर्माण झालेल्या क्रिया, 'प्रतिध्वनीपासून बनलेले शब्द' याच वर्गात येतात.

थोडक्यात, भाषेची उत्पत्ती व भाषेचा विस्तार यांना हा अनुकरण सिद्धांत किंवा प्रतिध्वनी सिद्धांत बऱ्याच प्रमाणात लागू पडतो. डॉ. गायगर यांच्या या सिद्धांताची मॅक्समुल्लर या भाषापंडिताने चेष्टा केली व त्याला Bow-Bow Theory असे नाव दिले. याखेरीज या सिद्धांताला अनुकरणमूलकतावाद, प्राणिशब्दानुकरण Echoic Theory, Onomatopoeic theory इत्यादी नावे आहेत.

या सिद्धांतावर विविध आक्षेप घेतले जातात. माणूस हा जगातील सर्वश्रेष्ठ व विकसित प्राणी असूनही त्याला स्वतःला सर्वात आधी ध्वनी उत्पन्न करता येऊ नये व त्यासाठी त्याने इतर प्राण्यांचे अनुकरण केले हे न पटण्यासारखे आहे असा आक्षेप रेगन याने घेतला. दुसरे असे की अनुकरणातून तयार झालेल्या शब्दांची संख्या फारच थोडी आहे. काही भाषेत इतर असे शब्दच नाहीत. ध्वनींच्या अनुकरणातून काही शब्द बनले असे गृहीत धरले तर जगातील सर्वच भाषात असे शब्द सारखेच असायला हवेत पण तसे ते दिसत नाही. मुख्य म्हणजे भाषेतील इतर शब्दांच्या निर्मितीचे समर्थन या सिद्धांताच्या आधारे करता येत नाही.

५. भावनाभिव्यक्ती/पो-पो सिद्धांत (Pooh-Pooh Theory)

अनुकरणाचे तत्त्व भाषा उत्पत्तीच्या आरंभकाळात काही प्रमाणात एका मर्यादित सार्थ ठरणारे असले तरी अस्तित्वात नसणाऱ्या गोष्टींचे अनुकरण अशक्य असते. स्वरानुकरण हे भाषेला जन्माला आणण्यास किंवा पुढे तिचे संगोपन करण्यास कितीही कारणीभूत झाले तरी भाषेच्या उत्पत्तीचे ते एकमेव कारण नाही. सजीव प्राण्यांच्या बाबतीत प्रथम स्वरोत्पादन → मग स्वरानुकरण → आणि नंतर नामकरण या गोष्टी शक्य आहेत पण निर्जीव आणि अचेतन पदार्थांच्या बाबतीत ते काहीच शक्य नाही. शिवाय विकारवाचक आणि भावनावाचक शब्दांची उपपत्ती कशी लावायची व त्यांना नावे कशी द्यावयाची? हा प्रश्न येतो. पदार्थांना योग्य नावे देण्याचे काम मनुष्याची भावनामय प्रवृत्तीच करते. काही विशिष्ट विचारांचा पगडा बसून मनुष्य जे उद्गार काढतो ते भाषेच्या उत्पत्तीच्या मुळाशी आहेत. उदाहरणार्थ; अबब! अरेरे! इत्यादी. या सिद्धांताला Pooh Pooh Theory किंवा भावोद्गार सिद्धांत/भावनाभिव्यक्ती सिद्धांत असे म्हणतात. ही उपपत्ती काँडिलॅक यांनी मांडली. हे भावोद्गार म्हणजे भाषेचे पूर्ण रूप नाही. त्या उद्गारातून भाषा विकसित झाली

असे या सिद्धांतप्रतिपादकांचे म्हणणे आहे. या सिद्धांताला आवेग सिद्धांत, मनोभावाभिव्यक्तीवाद, मनोरागव्यक्तवाद, Interjectional Theory अशी विविध नावे आहेत.

विकारप्राबल्यामुळे काहीवेळा तोंडातून शब्दही बाहेर पडत नाहीत. अशा अवस्थेत भाषाच खुंटते मग तिची वाढ कशी होणार? अशा वेळी हा भावनामय उद्गार सिद्धांत लागू पडत नाही. या मुद्यावर प्रस्तुत सिद्धांताला विरोध झाला. असे असले तरी भाषेतील काही शब्द, भावना किंवा विकार यांच्या प्राबल्यामुळे निर्माण होतात हे खरेच आहे. तेवढ्यापुरताच हा सिद्धांत भाषेच्या मुळाशी आहे. या उद्गारवाचकांनाही मर्यादा पडते. भावनांच्या प्रभावाखाली असताना जे उद्गार किंवा उच्चार बाहेर पडतात ते जसेच्या तसे लिखित स्वरूपात दाखविणे शक्य नसते. तसेच सर्व भावना त्यातून पुरेपूर व्यक्त होत नाहीत, उदाहरणार्थ; निंदा, तिरस्कार, हळहळणे इत्यादी. कारण या उद्गारवाचकांच्या मुळाशी उत्स्फूर्तता असते.

६. रणन सिद्धांत (Ding-Dong Theory)

अनुकरणसिद्धांताची चेष्टा करून मॅक्समुल्लरने भाषेची उत्पत्ती व भाषेची वाढ याबाबत मान्य केलेला हा सिद्धांत रणन सिद्धांत (Ding-Dong Theory) या नावाने प्रसिद्ध आहे. या सिद्धांतानुसार प्रत्येक शब्दाला त्याचा म्हणून एक नाद असतो व तो नाद, त्या शब्दांनी दाखविलेल्या पदार्थाकडून जी क्रिया होते त्या क्रियेचा दर्शक असतो. शब्दाचा नाद व त्याचा अर्थ या दोहोत एक तऱ्हेचा समत्वाचा संबंध असतो, दोन्ही एकमेकांना पूरक असतात. या सिद्धांताला रणन सिद्धांत/वस्तुनादानुकरण सिद्धांत असे म्हणतात. प्रत्येक वस्तूला तिचा स्वतःचा नाद असून इतर वस्तूशी संपर्क होताच तो प्रकट होतो ही कल्पना गृहीत धरून जर्मन प्रोफेसर हेस याने या सिद्धांताचे प्रथम प्रतिपादन केले. काही काळ हा सिद्धांत मॅक्समुल्लरने मान्य केला. वस्तुवाचक शब्द आणि त्याचा नाद यात एक प्राकृतिक संबंध, रहस्यात्मक संबंध असतो, असे येथे गृहीत धरले आहे.

वास्तविक पाहता अनुकरण सिद्धांत व Ding-Dong Theory यात फारसा फरक नाही. पहिला सजीव, सचेतन प्राण्यांचा प्रतिनिधी तर दुसरा निर्जीव, अचेतन वस्तूंचा प्रतिनिधी आहे. दोन्ही सिद्धांतामध्ये प्रतिक्रियेचा संबंध असून प्रतिक्रियेप्रमाणे तद्दर्शक शब्दांची उत्पत्ती होते. विविध वस्तूंच्या मानवी मनावर उमटलेल्या प्रतिमा ध्यन्यात्मक होत्या, तसेच वस्तूकडून केल्या जाणाऱ्या क्रियेच्या निदर्शक होत्या. मानवाने वस्तूंच्या संपर्कात प्रकट केलेले शब्द म्हणजेच धातू होय. असे धातू भाषेच्या सुरुवातीला असंख्य असले तरी त्यातले बरेचसे नष्ट होऊन जे धातू शिल्लक राहिले त्या मूळ धातूपासून भाषा बनली.

या सिद्धांताला धातुसिद्धांत, नादानुकरण सिद्धांत, Nativistic Theory अशी इतर नावे आहेत. ध्वनी आणि अर्थ यातील गूढसंबंध, भाषेची सुरुवात धातूपासून होणे यासारख्या गोष्टी पटणाऱ्या नाहीत, तसेच आधी धातू आणि मग शब्द हा क्रम पटण्यासारखा नाही असे विद्वानांना वाटते.

७. श्रमपरिहार सिद्धांत (Yo-he-yo-Theory)

लुडविगन्वार या भाषाशास्त्रज्ञाने हा सिद्धांत मांडला. यो-ही-यो यात तीन स्वतंत्र शब्द किंवा

वर्गसमूह आहेत. Heave-yo-heave या तीन शब्दांचे Yo-he-yo हे संक्षेप आहेत. या सिद्धांताला श्रमध्वनी सिद्धांत, निश्वासमूलक उपपत्ती, श्रमपरिहरण मूलकतावाद अशीही नावे आहेत. या सिद्धांतानुसार सुरुवातीला एकटा असणारा माणूस नंतर समूहाने राहू लागला परस्परसहकार्याने श्रमाची कामे करू लागला. ही कामे करताना त्याच्या मुखातून जे ध्वनी बाहेर पडले त्यातून भाषेतील शब्द निर्माण झाले.

आपल्याकडील शेतकरी लोक शेतात काम करताना श्रम हलके व्हावेत म्हणून 'भलरी दादा भलरी' असे एका सुरात गाणे म्हणत असतात. बांधकाम करणारे मजूरदेखील श्रमविनोदनपर काही गाणी म्हणत असतात. इंग्लिश गलबतावरील खलाशी शिडाचे जाड दोर ओढताना Heave-Yo-Heave (हिय्योही) असे काही म्हणत. थोडक्यात, श्रम करताना विशिष्ट प्रकारचा तालबद्ध हुंकार बाहेर पडतो. आद्य मानवाच्या संघाने सर्वांनी मिळून काही गाणी, लयबद्ध उद्गार काढले असतील. त्यात त्यांनी एकमुखाने जी स्वरमालिका योजिली असेल तिच्यापासून भाषा उत्पन्न झाली असावी. श्रमपरिहार्य काढले गेलेले ध्वनी हे शरीराशी संबंधित असतात. त्यामुळे भाषानिर्मितीच्या दृष्टीने ते निरुपयोगी आहेत. त्यात भाषानिर्मितीचे सामर्थ्य कसे येईल असा आक्षेप या सिद्धांतावर घेतला जातो.

श्रमाच्या वेळी स्वरव्यंजनयुक्त ध्वनी प्रकट झाले असावेत. या मतामुळे भाषेतील स्वरव्यंजननिर्मिती प्रक्रियेचे कारण स्पष्ट होते. लुडविगन्वार यांच्या मते, भाषेतील मूळ शब्द आज्ञार्थी असावेत. सहकार्याने काम करताना परस्परांना आज्ञा करण्याची प्रवृत्ती स्वाभाविक आहे. तसेच निर्माण झालेल्या ध्वनींचे सातत्याने उच्चारन करून समूहमान्य संकेत निर्माण होणे शक्य आहे. त्यामुळे भाषा उत्पत्तीच्या कारणांपैकी बरीचशी संभवनीय कारणे या सिद्धांताने मांडली आहेत असे दिसते.

८. प्रेमगानमूलक सिद्धांत (Sing Song Theory)

प्रेम करणे ही माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. प्राणिमात्र प्रेमाचा वेडा असतो. प्रेमाच्या धुंदीत तो नाचू-गाऊ लागतो. त्यामुळे प्रेमाची पूर्तता करण्यासाठी किंवा प्रेमाची अभिव्यक्ती करण्यासाठी मानवाला भाषेसारख्या साधनांची जरूरी वाटली असावी. त्या साधनांचा उपयोग मानवाने आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या आराधनेसाठी केला असावा. भावुक मनाच्या आदिमानवाच्या गुणगुणण्यातून प्रथम काही अर्थशून्य अक्षरे निर्माण झाली आणि विशिष्ट परिस्थितीत त्यांचा वापर केल्यामुळे ती सार्थ झाली. त्यातूनच भाषा निर्माण झाली असावी. भावगानातील संगीतातून अशा प्रकारे भाषा जन्मली असावी असा सिद्धांत ऑटो जेस्परसन याने मांडला. डार्विन व स्पेन्सर यांनाही तो काही प्रमाणात मान्य होता.

कोणत्याही समाजाच्या भाषेचे आद्य स्वरूप पाहिले तर ते पद्यमय असते. पहिलेवहिले उद्गार हे बहुधा नेहमीच लयबद्ध व सूत्रबद्ध स्वरूपात उमटतात. त्याला वाक्यरचनेचे, व्याकरणाचे नियम लागू करता येत नाहीत. भाषेचे मूळ स्वरूप गान हेच असावे व प्रेमांमुळेच ते उत्पन्न झाले असेल; कारण प्रेम करणे ही मानवाची प्रमुख उपजत प्रवृत्ती आहे म्हणून प्रेमयुक्त गान हेच भाषेचे मूळ कारण आहे असा जेस्परसनचा सिद्धांत आहे.

जेस्परसनने आपल्या सिद्धांतामध्ये प्रेमभावना म्हणजे स्त्रीपुरुषांमधील प्रेमभावना हे स्पष्ट केले नसले तरी त्याला तेच अभिप्रेत असावे. प्रेमाचे अधिराज्य मानवी मनात अनेकविध स्वरूपात नांदत असते. त्यामुळे प्रेमाचा अधिक व्यापक अर्थ घेणे शक्य आहे. परंतु स्त्रीपुरुषांमधील प्रेमभावना ही सर्वात उत्कट, शरीरमनाचा ताबा घेणारी आणि सर्जनाला प्रेरणा देणारी असल्यामुळे हे विशिष्ट प्रेमयुक्त गान भाषा उत्पत्तीच्या मुळाशी असावे असे जेस्परसनला वाटले असणे शक्य आहे.

आदिमानवाची भाषा निव्वळ संगीत होते. ते अर्थशून्य ध्वनींनी बनले असले तरी भावनाविष्कारास समर्थ होते असे जेस्परसन मानतो. संगीताचा संबंध प्रेमाशी असल्यामुळे या उपपत्तीस Woo-Woo Theory असे नाव मिळाले. याखेरीज Musical Theory, प्रेममूलक सिद्धांत याही नावांनी हा सिद्धांत ओळखला जातो.

मात्र या सिद्धांतातून आदिमानवाच्या गुणगुणण्यातील अक्षरे भाषेला कशी आकार देऊ शकली हे स्पष्ट होत नाही. तसेच आदिमानव गुणगुणत होता हे म्हणणे अनुमानावर आधारित असल्याने ही उपपत्ती सर्वमान्य होऊ शकली नाही.

९. इंगित सिद्धांत (Gestural Theory)

मनोविकारांच्या आविष्कारासाठी वैशिष्ट्यपूर्ण शारीरिक हालचालींचा उपयोग होतो. रेड इंडियनसारख्या जमाती आजदेखील हावभावभाषेचा वापर करतात. त्यामुळे भाषा आणि हावभाव यांचा जवळचा संबंध आहे असे दिसते. मानवानेदेखील इतर प्राण्यांच्या हालचालींच्या अनुकरणाने शरीर अवयवांच्या हालचाली करण्यास प्रारंभ केला असावा. ज्याप्रमाणे पशू आपल्या हालचालीबरोबर ध्वनी उच्चारतात त्याप्रमाणे आदिमानवाने विविध मनोविकार व्यक्त करताना हावभावाबरोबर ध्वनींचे उच्चार केले असावेत आणि त्यातून भाषेची निर्मिती झाली असावी असे काही अभ्यासकांना वाटते.

‘हावभावातून भाषा निर्माण झाली’ असा सिद्धांत डॉ. राये यांनी मांडला आणि सहा असंबद्ध भाषांच्या तुलनात्मक अभ्यासाने डार्विनने त्याचा पुरस्कार केला. हावभाव अर्थसूचक असले तरी हावभावाच्या भाषेला मर्यादा पडतात. अंधार, अंतर यांच्या अडथळ्यामुळे सर्व मनोभाव व्यक्त होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे हावभावापेक्षा अधिक प्रभावी माध्यम शोधण्याचा प्रयत्न करताना मौखिक ध्वनींचा वापर करण्याची कल्पना माणसाला सुचली असावी. या कल्पनेमागेदेखील पशुप्रमाणे ध्वनी वापर करण्यात अनुकरणशीलता असावी.

१०. संपर्क सिद्धांत (Contact Theory)

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे त्यामुळे एकांतवासात राहण्याऐवजी परस्परांच्या सहवासात राहणे त्याला आवडते. दुसऱ्या व्यक्तीच्या संपर्कात राहण्याच्या स्वाभाविक प्रेरणेतून भाषा व समाज यांची निर्मिती झाली असावी अशी महत्त्वपूर्ण उपपत्ती आमस्टर्डॅम येथील मानसशास्त्राचे प्राध्यापक जी. रेव्हज् यांनी मांडली. या संपर्काच्या साधनेत स्पर्शाच्या उपयोगाबरोबरच मुखावाटे उच्चारल्या जाणाऱ्या ध्वनींचा उपयोगही होत असावा. ज्याप्रमाणे संपर्काची आवश्यकता वाढत गेली त्यानुसार भाषा अधिकाधिक विकसित होत

गेली असावी. या गरजा भावनिक संपर्क, वैचारिक संपर्क अशा विविध प्रकारच्या होत्या. रेव्हज्च्या मते, माणसांच्या परस्परांशी संबंध जोडणाऱ्या नैसर्गिक गरजेतून भाषा जन्मली असावी.

भाषा विकासाच्या टप्प्यांची एक मालिका रेव्हज्ने दिली आहे. संबंधदर्शक ध्वनी प्रथम, नंतर परिस्थितीनुसार निवेदनक्षम ध्वनी निर्माण होऊन त्याचे रूपांतर इच्छापूर्तीसूचक ध्वनीत झाले असावे. भाषा व संगीत यांचा आरंभबिंदू म्हणजे हा ध्वनी होय. यातूनच शब्द निर्माण झाला असावा. केवळ आज्ञा-विनंतीदर्शक असणाऱ्या भाषेचा विकास विधाने आणि प्रश्न असणाऱ्या भाषेत झाला असावा.

रेव्हज् यांची ही उपपत्ती बालमानसशास्त्र, पशू मानसशास्त्र, अविकसित मानवाचे मानसशास्त्र यांच्या अभ्यासावर आधारित असून ती बरीच तर्कसंगत वाटते. या सिद्धांतातील काही उणिवा सांगितल्या जातात. एक म्हणजे भाषेच्या स्वरव्यंजनात्मक व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण त्यात मिळत नाही. दुसरे म्हणजे माणसाच्या संबंध जोडण्याचा नैसर्गिक प्रेरणेवर त्यात अवास्तव भर दिलेला असून तिसरे म्हणजे आदिमानवाला विशेषत्वाने जाणवलेल्या परस्पर सहकार्याच्या तत्कालीन प्रेरणेकडे या सिद्धांताने लक्ष दिलेले नाही.

११. क्रीडासक्ती (Play-Way Theory)

अनुकरण ही जशी उपजत प्रवृत्ती, तशीच क्रीडासक्ती हीदेखील एक उपजतवृत्ती आहे. लहान मूल हातपाय हलवणे, तोंडाची हालचाल करणे अशा क्रिया उत्साहाने करते. त्याच्या ठिकाणी जी Superfluous Energy किंवा अतिरिक्त कार्यशक्ती असते त्यामुळे नाना क्रिया त्याच्याकडून घडतात व त्याच्या शारीरिक वाढीस हातभार लावतात. शरीर वाढते, नाना इंद्रिये व त्यांचे व्यापार वाढतात; ते अधिक कार्यक्षम व कृतिशील होतात. त्याबरोबरच स्वर उत्पन्न करण्याची शक्तीही वाढते. या स्वरांचे निरनिराळ्या प्रकारे संयोग केले जातात. त्यावर अर्थाचे संकेत लादून लहान मुले आपली भाषा तयार करतात.

पूर्वीच्या लोकांनी केलेल्या भाषेचा लाभ लहान मुलांना मिळतो तसा तो आदिमानवाला मिळाला नसावा. स्मरणशक्तीच्या जोरावर, प्रसंगाच्या गरजेप्रमाणे स्वरांचे उत्पादन, स्वरांचे संयोग आणि त्यावर अर्थाचे संकेत अशा रीतीने भाषेची वाढ झाली असावी व क्रीडासक्ती हे त्याचे एक महत्त्वाचे कारण असावे.

लहान मूल भाषा शिकते, भाषा बोलणाऱ्यांच्या सान्निध्यात वेगळ्या परिस्थितीत ते भाषा निर्माण करू शकत नाही. त्यामुळे आदिमानवाने भाषा कशी निर्माण केली याचे समाधानकारक स्पष्टीकरण या सिद्धांतातून मिळत नाही.

१२. समन्वय सिद्धांत

भाषेच्या उत्पत्तीविषयी बरेच सिद्धांत मांडले गेले. प्रत्येक सिद्धांतात काहीतरी उणीव जाणवल्याने त्यावर आक्षेप घेतले गेले. त्यामुळे एकही सिद्धांत सर्वमान्य ठरला नाही. स्वीट या भाषाशास्त्रज्ञाने प्रचलित सर्व उपपत्तींचा समन्वय घालण्याचा प्रयत्न केला, त्यालाच समन्वय सिद्धांत असे म्हणतात.

शारीरिक हावभाव आणि ध्वनिसंहितेवर आधारित 'आदिभाषा' ध्वनिसंहितांमुळे विकसित झाली. प्रथम अनुकरणवाचक शब्द, नंतर भावनाविकारवाचक शब्द आणि मग प्रतिकात्मक शब्दातून भाषा निर्माण झाली. सातत्याने केलेल्या वापरातून शब्दांचा अर्थ विकसित होऊन नवे शब्द निर्माण झाले असे स्वीट यांचे म्हणणे आहे.

१.४ शब्दार्थ व टिपा

- **डार्विन** : उत्क्रांतिवादाचा जनक, पूर्ण नाव चार्ल्स रॉबर्ट डार्विन (१२ फेब्रुवारी १८०९ ते १९ एप्रिल १८८४) इंग्लंडमधील श्रुझब्री येथे जन्म. सन १८३३ ते १८५८ अशी २५ वर्षे संशोधन करून 'उत्क्रांतिवादाचा सिद्धांत' तयार केला.
- **एप्स** : चिपांझी, गोरिला, ओरांगउटांग व बोनाबो यांना ग्रेट एप्स म्हणतात.
- **ऋग्वेद** : प्राचीन भारतीय धर्मग्रंथ. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद असे चार वेद आहेत. वेदकालाचा प्रारंभ ख्रि. पू. २५०० ते २००० मानला जातो. अनेक ऋषींच्या सहकार्यातून वेदांची रचना झाल्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व एकाकडे देता येत नाही. म्हणूनच वेदांना 'अपौरुषेय', 'देववाणी' असे म्हटले जाते.
- **अँडम** : ईश्वराचा पुत्र. ख्रिश्चन धर्मग्रंथ 'बायबल'मध्ये ही संकल्पना आली आहे.
- **रूसो** : सुप्रसिद्ध फ्रेंच विचारवंत (२८ जून १७१२ ते २ जुलै १७७८) समान ईहा (जनरल विल) या संकल्पनेवर सामाजिक करार हा सिद्धांत उभा केला. समाज एकत्र नांदत असला की सर्वांच्या हितासाठी, सर्वांची मिळून, सर्वांना समान अशी सार्वत्रिक भावना निर्माण होते तीच समान ईहा होय.
- **मॅक्समुल्लर** : सुप्रसिद्ध जर्मन भाषा पंडित (६ डिसेंबर १८२३ ते २८ ऑक्टोबर १९००) पूर्व जर्मनीतील दसो येथे जन्म. भारतीय वेदवाङ्मय आणि भाषा-भाषाशास्त्राचा अभ्यासक. महान विचारवंत.

१.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. प्रेममूलक सिद्धान्ताला पर्यायी शब्द सांगा.
(संगीत सिद्धांत/इंगित सिद्धांत/ईश्वर निर्मित सिद्धांत)
२. वस्तुनादानुकरण सिद्धांताला दुसरे नाव कोणते आहे?
(Ding-Dong Theory/Sing Song Theory/भो-भो सिद्धांत)

३. अनुकरण सिद्धांताचे दुसरे नाव काय?
(भो-भो सिद्धांत/पो-पो सिद्धांत/Wooh-Wooh Theory)
४. समन्वय सिद्धांत कोणी मांडला?
(स्वीट/मॅक्समुल्लर/जेस्परसन)

उत्तरे : १) संगीत सिद्धांत २) Ding Dong Theory ३) भो-भो सिद्धांत ४) स्वीट

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भाषेच्या उत्पत्तीविषयीचे विविध सिद्धांत विशद करा. किंवा
भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी प्रचलित मतमतांतराची चर्चा करा.

उत्तर : भाषा कशी निर्माण झाली? हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मुळात भाषेची उत्पत्ती हा विषय भाषाशास्त्रात येतो किंवा नाही याबद्दल अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. असे असले तरी भाषेची उत्पत्ती कशी झाली याविषयीचे मानवी कुतूहल अद्याप शमलेले नाही. गेल्या शतकभराच्या कालावधीत विविध विद्वानांनी या विषयासंबंधी आपली मतमतांतरे मांडली, सिद्धांत मांडले. या संदर्भात विविध वाद-प्रतिवाद केले गेले पण त्यातून कोणताही ठोस असा निष्कर्ष निघू शकला नाही. म्हणूनच पॅरिस येथे भरलेल्या भाषाशास्त्र परिषदेने भाषेच्या उत्पत्तीवरील शोधनिबंध वाचनास बंदी घातली.

भाषा ही ईश्वरनिर्मित आहे, भाषा राजाने निर्माण केली किंवा भाषा समाजनिर्मित आहे अशा प्रकारची ढोबळ स्वरूपाची मते व्यक्त केली गेली. पण त्या मतांमधील अपुरेपणाही वेळोवेळी स्पष्ट केला गेला. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी काही भाषाशास्त्रज्ञांनी जे विविध सिद्धांत मांडले त्याचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

अनुकरण सिद्धांत : डॉ. गायगर यांनी भाषेची उत्पत्ती अनुकरणाच्या प्रवृत्तीतून झाली असा सिद्धांत मांडला. 'अनुकरण' ही मानवाची उपजत प्रवृत्ती आहे. भोवताली असलेल्या वस्तूंच्या, प्राण्यांच्या ध्वनींचे अनुकरण मानवाने केले त्यामुळे भाषेतील शब्द तयार झाले असे डॉ. गायगर यांचे मत आहे. काव-काव करणारा कावळा, चिवचिव करणारी चिमणी, म्याव-म्याव ओरडणारी (मांजर) माऊ अशी नावे या ध्वन्यानुकरणातूनच पडलेली दिसतात. कुत्र्याचे Bow-Bow असे ओरडणे पाहून मॅक्समुल्लरने या सिद्धांताची Bow Bow Theory असे म्हणून थट्टा केली. या सिद्धांताला अनुकरण, मूलकतावाद, प्राणिशब्दानुकरण, Echoic Theory इत्यादी नावे दिली जातात.

भाषेची उत्पत्ती व भाषाविस्तार यांना हा सिद्धांत बऱ्याच प्रमाणात लागू पडत असला तरी यावर काही आक्षेप घेतले जातात. माणूस हा जगातील सर्वश्रेष्ठ व विकसित प्राणी असून ध्वनी उत्पन्न करण्यासाठी त्याने इतर प्राण्यांचे अनुकरण केले हे न पटण्यासारखे आहे असा आक्षेप रेगन याने घेतला. काही भाषेत अनुकरणातून झालेले शब्दच नाहीत तसेच अनुकरणातून तयार झालेल्या शब्दांची संख्या खूपच कमी आहे. मुख्य म्हणजे भाषेतील अनुकरणेतर शब्दांच्या निर्मितीचे समर्थन या सिद्धांताच्या आधारे करता येत नाही.

भावनाभिव्यक्ती सिद्धांत : हा सिद्धांत काँडिलॉक यांनी मांडला. काही शास्त्रज्ञांच्या मते सुरुवातीच्या काळातील मानव हा अधिक भावनाप्रधान प्राणी होता. सुख, दुःख, आशा, निराशा, पसंती, तिरस्कार, घृणा, विस्मय इत्यादी विकार व भावना दर्शविण्यासाठी मानवाने जे भावनादर्शक उद्गार काढले त्यातून भाषा निर्माण झाली असे काँडिलॉक यांचे मत आहे. काही विशिष्ट विचारांचा पगडा बसून मनुष्य जे उद्गार काढतो ते भाषेच्या मुळाशी आहेत, उदा. अबब, अरेरे, अगई, ओह इत्यादी. या उद्गारांना Pooh-Pooh Theory असे म्हटले गेले.

मात्र विकार प्राबल्यामुळे काही वेळा तोंडातून शब्दच बाहेर पडत नाहीत, अशा अवस्थेत भाषाच खुंटते. मग तिची वाढ कशी होणार? अशा वेळी भावनाभिव्यक्ती सिद्धांत लागू पडत नाही या मुद्यांवर प्रस्तुत सिद्धांताला विरोध झाला.

रणन सिद्धांत : जर्मन प्रोफेसर हेस यांनी या सिद्धांताचे प्रथम प्रतिपादन केले. या सिद्धांतानुसार प्रत्येक शब्दाला त्याचा म्हणून एक नाद असतो व तो नाद, त्या शब्दांनी दाखवलेल्या पदार्थाकडून जी क्रिया होते त्या क्रियेचा दर्शक असतो. शब्दाचा नाद व त्याचा अर्थ या दोहोत एक तऱ्हेचा समत्वाचा संबंध असतो, दोन्ही एकमेकांना पूरक असतात या सिद्धांताला रणन सिद्धांत किंवा वस्तुनादानुकरण सिद्धांत म्हणतात. मॅक्समुल्लरने काही काळ हा सिद्धांत मान्य केला. यालाच Ding Dong Theory म्हणतात.

वास्तविक अनुकरणसिद्धांत व रणन सिद्धांत यात फारसा फरक नाही. पहिला सजीव, सचेतन प्राण्यांचा प्रतिनिधी तर दुसरा निर्जीव, अचेतन वस्तूंचा प्रतिनिधी आहे. या सिद्धांतानुसार विविध वस्तूंच्या मानवी मनावर उमटलेल्या प्रतिमा ध्वन्यात्मक होत्या, तसेच वस्तूकडून केल्या जाणाऱ्या क्रियेच्या निदर्शक होत्या.

श्रमपरिहार सिद्धांत : हा सिद्धांत लुडविगन्वार या भाषाशास्त्रज्ञाने मांडला. सुरुवातीच्या काळातील माणसाने सामूहिकरीतीने काम करताना परिश्रम होऊ नयेत म्हणून श्रमविनोदपर गाणी म्हटली असावीत व श्रमपरिहारार्थ म्हटलेल्या गाण्यातून भाषा जन्माला आली असावी असा हा सिद्धांत आहे. आपल्याकडील शेतकरी भलरी दादा भलरी असे गाणे म्हणतात तसेच इंग्लिश गलबतावरील खलाशी शिडाचे जाड दोर ओडताना Heave Yo Heave असे काही म्हणत. याचाच अपभ्रंश होऊन या सिद्धांताला Yo-he-yo Theory असे नाव पडले; भावनाभिव्यक्ती सिद्धांतावर जो आक्षेप घेण्यात आला तोच आक्षेप याही सिद्धांतावर घेता येण्यासारखा आहे. श्रमपरिहारार्थ जे ध्वनी मुखातून बाहेर पडले त्यातून संपूर्ण भाषा जन्माला आली असे म्हणता येत नाही.

प्रेमगानमूलक सिद्धांत : हा सिद्धांत ऑटो जेस्परसन याने मांडला. डार्विन व स्पेन्सर यांनाही काही प्रमाणात तो मान्य होता. प्रेम करणे ही माणसाची महत्त्वाची सहजप्रवृत्ती आहे. या प्रेमवृत्तीच्या नादात एकमेकांना खूष करण्यासाठी स्त्रीपुरुष गुणगुणू लागतात. अशा या प्रेममूलक गानातून भाषेचा जन्म झाला असावा. असा हा सिद्धांत आहे. जेस्परसनच्या मते प्रेममय पद्य हेच भाषेचे मूळ होय. प्रेमाशी संगीताचा संबंध असल्याने या सिद्धांताला Sing-Song Theory, Woo-Woo Theory म्हणतात.

अर्थात या सिद्धांतातून आदिमानवाच्या गुणगुण्यातील अक्षरे भाषेला कशी आकार देऊ शकली हे

स्पष्ट होत नाही. तसेच आदिमानव गुणगुणत होता हे म्हणणे अनुमानावर आधारित असल्याने ही उपपत्ती सर्वमान्य होऊ शकली नाही.

इंगित सिद्धांत : 'हावभावातून भाषा निर्माण झाली' असा सिद्धांत डॉ. राये यांनी मांडला आणि सहा असंबद्ध भाषांच्या तुलनात्मक अभ्यासाने त्याचा पुरस्कार डार्विनने केला. ज्याप्रमाणे आपल्या हालचालींबरोबर पशू ध्वनी उच्चारतात त्याप्रमाणे आदिमानवाने विविध मनोविकार व्यक्त करताना हावभावाबरोबर ध्वनीचे उच्चार केले असावेत आणि त्यातून भाषेची निर्मिती झाली असावी असे अभ्यासकांना वाटते. या सिद्धांताला Gestural Theory असेही म्हणतात.

संपर्क सिद्धांत : जी. रेवेज किंवा रेव्हज (Revesz) या मानसशास्त्रज्ञाने हा सिद्धांत मांडला. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. परस्परांशी संपर्क साधणे ही त्याची सहजप्रवृत्ती आहे. जसजशी संपर्काची आवश्यकता वाढत गेली तसतसा संपर्काचे माध्यम असणारा ध्वनी विकसित झाला.

रेव्हज यांचा सिद्धांत बालमानसशास्त्र, पशू मानसशास्त्र, अविकसित मानवाचे मानसशास्त्र यांच्या अभ्यासावर आधारित असून तो बराच तर्कसंगत आहे. यातील पहिली उणीव म्हणजे भाषेच्या स्वरव्यंजनात्मक व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण यात मिळत नाही, दुसरे म्हणजे माणसाच्या संबंध जोडण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणेवर त्यात अवास्तव भर दिला आहे. तिसरी उणीव म्हणजे आदिमानवाला विशेषत्वाने जाणवलेल्या परस्पर सहकार्याचा तत्कालीन प्रेरणेकडे या सिद्धांताने लक्ष दिलेले नाही.

क्रीडासक्ती : लहान मुलांच्या ठिकाणी जी अतिरिक्त कार्यशक्ती किंवा Superfluous Energy असते त्यामुळे नाना क्रिया त्यांच्याकडून घडतात. तसेच त्याचे शरीर, इंद्रिये वाढून ते अधिक कृतिशील, कार्यक्षम बनते. अनुकरण ही जशी उपजतवृत्ती आहे तशीच क्रीडासक्ती हीदेखील एक उपजत वृत्ती आहे. शरीराबरोबरच स्वर उत्पन्न करण्याची शक्ती वाढते. या स्वरांचे निरनिराळे संयोग केले जातात. त्यावर अर्थाचे संकेत लादून लहान मुले आपली भाषा तयार करतात. पूर्वीच्या लोकांनी केलेल्या भाषेचा लाभ लहान मुलांना मिळतो, तसा तो आदिमानवाला मिळाला नसावा.

समन्वय सिद्धांत : स्वीट या भाषाशास्त्रज्ञाने प्रचलित सर्व उपपत्तींचा समन्वय घालण्याचा प्रयत्न करून हा सिद्धांत मांडला. स्वीटच्या मते शारीरिक हावभाव आणि ध्वनिसंहितेवर आधारित 'आदिभाषा' ध्वनिसंहितांमुळे विकसित झाली. प्रथम अनुकरणवाचक शब्द, नंतर भावनाविकारवाचक शब्द आणि मग प्रतिकात्मक शब्दातून भाषा निर्माण झाली. सातत्याने केलेल्या वापरातून शब्दांचा अर्थ विकसित होऊन नवे शब्द निर्माण झाले असे स्वीट यांचे म्हणणे आहे.

भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी असे विविध सिद्धांत मांडले गेले असले तरी त्यातील एकही सिद्धांत सर्वमान्य नाही. कारण हे सिद्धांत विविध अंगांचा सुटा-सुटा विचार करतात. तसेच माणूस हा मुका होता असे बऱ्याच ठिकाणी गृहीत धरले आहे. भाषेची उपलब्ध लिखित साधने भाषेच्या अर्वाचीन स्वरूपापासून फार तर काही हजार वर्षेच मागे नेऊ शकतात. त्यामुळे त्यावरून आदिभाषेचा अंदाज करता येत नाही, सबब भाषेची उत्पत्ती नेमकी कशी झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही असेच म्हणावे लागते.

लघुत्तरी प्रश्न

भाषा ही ईश्वरनिर्मित, राजनिर्मित की समाजनिर्मित यासंबंधीच्या मतांचा आढावा घ्या.

उत्तर : ज्या लिखित साधनांच्या आधारे भाषेच्या उत्पत्तीचा मागोवा घ्यावयाचा ती साधने आपल्याला काही हजार वर्षेच मागे नेऊ शकतात. पण त्यातून आपण भाषेच्या मुळाशी जाऊ शकत नाही. लहान मुलांचा भाषिक विकास सभोवतालच्या प्रौढ व्यक्तींच्या संगतीत होत असतो. मात्र अशा भाषिक विकास पूर्ण झालेल्या व्यक्तींची संगत आदिमानवाला त्याच्या प्राथमिक काळात मिळणे शक्य नव्हते हे लक्षात घेऊनच आदिभाषेचा विचार करावा लागतो. भाषा कशी उत्पन्न झाली याचे उत्तर शोधताना काही प्राथमिक स्वरूपाची मते व्यक्त करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

भाषा ईश्वरनिर्मित : या सृष्टीचा निर्माता कोण? या प्रश्नाचे उत्तर सुरुवातीच्या काळात 'ईश्वर' असे दिले गेले होते. त्यामुळेच बहुतेक सर्व धर्मग्रंथांनी देखील भाषेच्या निर्मितीचे श्रेय ईश्वरालाच दिले आहे. याच भूमिकेतून संस्कृतला देववाणी म्हटले जाते. ऋग्वेदातील वचनानुसार वाणीस देवांनी निर्माण केले व सर्व प्राणी तीच वाणी बोलतात. मुसलमानांचे 'कुराण' ही साक्षात पैगंबरांची वाणी आहे, तर बायबलच्या मते ईश्वराचा पुत्र अँडम याच्यासाठी सर्वांग परिपूर्ण अशी भाषा ईश्वराने अँडमच्या स्वाधीन केली. धुळीच्या कणापासून शरीर तयार करून त्यात ईश्वराने जीवित्वसार ओतले व मग भाषेची आवश्यकता वाटल्यावर सर्व पृथ्वीवर एकच भाषा व बोली निर्माण झाली. त्यात काही घोटाळे निर्माण होऊ लागल्याने ईश्वराने निरनिराळ्या देशात निरनिराळ्या भाषा फेकल्या असे बायबल सांगते. भाषा ईश्वराने निर्माण केली यावर विश्वास ठेवता येत नाही.

भाषा राजनिर्मित : काही जणांच्या मते ईश्वराने भाषा निर्माण केली नसेल पण सृष्टी उत्पन्न झाल्यावर मानवांचा जो आद्य समाज तयार झाला त्या समाजाच्या नेत्यांनी किंवा राजांनी आपसात सभा भरवून, एकत्रित येऊन व्यवहाराच्या सोयीकरिता शब्दांचे काही समूह तयार केले असावेत. हे मत पूर्णपणे मान्य करता येत नाही कारण भाषेबाबत राजालाही रूढी पाडता येत नाहीत. राजसत्ता व धर्मसत्ता दोन्ही भाषेच्या बाबतीत लंगड्या पडतात. एखाद्या व्यक्तीची सत्ता व्यवहारात मान्य केली जात असली तरी भाषेच्या बाबतीत ती मान्य केली जात नाही. भाषा कोणा राजाची, धर्मगुरूची, प्रत्यक्ष ईश्वराचीही सत्ता कबूल करत नाही. तिने सत्ता पाळलीच तर ती फक्त समाजातील बहुजनांची किंवा प्रतिभावंतांची. हे लक्षात घेऊन आपल्याला पुढील मताचा विचार करावा लागतो.

भाषा समाजनिर्मित : भाषा समाजनिर्मित असल्याचा विचार रूसो या विचारवंताने मांडला आहे. भाषा निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असणारा ध्वनी निर्माण करण्याची शक्ती मनुष्याला ईश्वराने दिली. ध्वनी उत्पन्न केल्यानंतर त्यावर व्यवहारोपयोगी अशा अर्थाचा आरोप करून संकेत निर्माण करणे हे काम माणसाने हळूहळू केले. संकेत उत्पन्न करणे किंवा शब्दांना अर्थ देणे हे सर्वस्वी मानवी कर्तृत्व आहे, ईश्वरी नाही.

हे संकेत समाजाकडून सर्वमान्य व्हावे लागतात व समाजाने पाळावे लागतात तरच भाषिक विनिमय

होऊ शकतो. समाजाच्या अगदी प्राथमिक विनिमयासाठीदेखील सामाजिक एकमत आवश्यक असते. त्यामधूनच विशिष्ट अर्थाशी व वस्तूंशी निगडित झालेले काही संकेत निर्माण होतात. अशा संकेतांना जेव्हा सामाजिक मान्यता मिळते तेव्हाच ते प्रभावी व कार्यक्षम होतात. म्हणूनच 'Language is a social Contract' असे म्हटले जाते. ध्वनींना संकेत देऊन ते सर्वमान्य करवून घेण्याचे कार्य समाजाने एकत्र येऊन केले आणि समाजाच्या व्यवहार विनिमयाचे साधन 'भाषा' ही समाजाने निर्मिली असे मत रूसोने मांडले. मात्र हा सिद्धांत पूर्णपणे मान्य करता येत नाही कारण भाषेशिवाय समाज अस्तित्वात येऊ शकत नाही असे म्हटले तर भाषा नसताना सर्व लोक एकत्र कसे आले असतील? विनिमयासाठी आवश्यक भाषा तेव्हा त्यांच्याजवळ असताना नव्या भाषेच्या निर्मितीची गरज का निर्माण झाली? असे विविध प्रश्न निर्माण होतात. तसेच आधी शब्द तयार करून ते विशिष्ट नियमांनी वापरणे ही बाब भाषेच्या मुख्य प्रकृतीच्या विरुद्ध आहे.

वरील मते विचारात घेता असे दिसते की ही मते खूपच प्राथमिक स्तरावरील असून भाषेची उत्पत्ती कशी झाली याबाबत समाधानकारक उत्तर या मतांमधून मिळत नाही.

टिपा लिहा

१. प्रेममूलक/संगीत सिद्धांत

प्रेम करणे ही मानवाची सहजात, महत्त्वाची प्रवृत्ती आहे. प्राणिमात्र प्रेमाचा वेडा असतो. प्रेमाच्या धुंदीत तो नाचू-गाऊ लागतो. त्यामुळे प्रेमाची पूर्तता करण्यासाठी किंवा अभिव्यक्ती करण्यासाठी भाषेसारख्या साधनांची त्याला जरूरी वाटली असावी. त्या साधनांचा उपयोग मानवाने आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या आराधनेसाठी केला असावा. भावुक मनाच्या आदिमानवाच्या गुणगुणण्यातून प्रथम काही अर्थशून्य अक्षरं निर्माण झाली. त्यातूनच भाषा निर्माण झाली असावी. भावगानातील संगीतातून अशा प्रकारे भाषा जन्मली असावी असा सिद्धांत ऑटो जेस्परसन याने मांडला.

जेस्परसनने आपल्या सिद्धांतात प्रेमभावना म्हणजे स्त्री-पुरुषांमधील प्रेमभावना हे म्हटले नसले तरी त्याला तेच अभिप्रेत असावे. पण प्रेमाचे अधिराज्य मानवी मनात अनेकविध स्वरूपात नांदत असते. त्यामुळे प्रेमाचा अधिक व्यापक अर्थ घेणे शक्य आहे. परंतु स्त्री-पुरुषांमधील प्रेमभावना ही सर्वात उत्कट, शरीरमनाचा ताबा घेणारी व सर्जनाला प्रेरणा देणारी असल्यामुळे हे विशिष्ट प्रेमयुक्त गान भाषाउत्पत्तीच्या मुळाशी जेस्परसनला दिसले असावे.

संगीताचा संबंध प्रेमाशी असल्यामुळे या सिद्धांताला Sing-Song Theory, Musical Theory अशीही इतर नावे आहेत. मात्र आदिमानवाच्या गुणगुणण्यातील अक्षरे भाषेला कशी आकार देऊ शकली हे या उपपत्तीतून स्पष्ट होत नाही. तसेच आदिमानव गुणगुणत होता हे म्हणणे अनुमानावर आधारित आहे. त्यामुळे ही उपपत्ती सर्वमान्य होऊ शकली नाही.

२. वस्तुनादानुकरण सिद्धांत

या सिद्धांताचा निर्देश प्रथम प्रो. हेसने केला असला तरी त्याची विस्ताराने मांडणी मॅक्समुल्लरने

केली. या सिद्धांताला धातुसिद्धांत, नादानुकरण सिद्धांत, Nativistic Theory अशी इतरही नावे आहेत.

अनुकरण सिद्धांताची चेष्टा करून मॅक्समुल्लरने हा सिद्धांत मांडला. या सिद्धांतानुसार प्रत्येक शब्दाला त्याचा म्हणून एक नाद असतो व तो नाद, त्या शब्दांनी दाखविलेल्या पदार्थाकडून जी क्रिया होते त्या क्रियेचा दर्शकच असतो. शब्दाचा नाद व त्याचा अर्थ यात समत्वाचा संबंध असून दोन्ही एकमेकांना पूरक असतात. या सिद्धांताला वस्तुनादानुकरण सिद्धांत म्हणतात. प्रत्येक वस्तूला तिचा स्वतःचा नाद असून इतर वस्तूशी संपर्क होताच तो प्रकट होतो ही कल्पना गृहीत धरून जर्मन प्रोफेसर हेस याने या सिद्धांताचे प्रथम प्रतिपादन केले. मॅक्समुल्लरने हा सिद्धांत काही काळ मान्य केला.

वस्तुतः अनुकरण सिद्धांत व वस्तुनादानुकरण सिद्धांत यात फारसा फरक नाही. यातील पहिला सजीव, सचेतन प्राण्यांचा प्रतिनिधी तर दुसरा निर्जीव, अचेतन वस्तूंचा प्रतिनिधी आहे. दोन्ही सिद्धांतात प्रतिक्रियेचा संबंध आहे. प्रतिक्रियेप्रमाणे तद्दर्शक शब्दांची उत्पत्ती होते. विविध वस्तूंच्या मानवी मनावर उमटलेल्या प्रतिमा ध्वन्यात्मक होत्या, तसेच वस्तूकडून केल्या जाणाऱ्या क्रियेच्या निदर्शक होत्या. मानवाने वस्तूंच्या संपर्कात प्रकट केलेले शब्द म्हणजेच धातू होत. असे धातू भाषेच्या सुरुवातीला असंख्य असले तरी त्यातले बरेचसे नष्ट होऊन जे धातू शिल्लक राहिले त्या मूळ धातूपासून भाषा तयार झाली.

मात्र ध्वनी आणि अर्थ यातील गूढ संबंध, भाषेची सुरुवात धातूपासून होणे यासारख्या गोष्टी पटणाऱ्या नाहीत. तसेच आधी धातू आणि मग शब्द हा क्रम पटण्यासारखा नाही असे विद्वानांना वाटते.

१.६ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा

१. भाषा समाजाने निर्मिली या मताचा जनक कोण आहे?
(रूसो/डार्विन/मॅक्समुल्लर)
२. क्रीडासक्ती सिद्धांताचे दुसरे नाव कोणते आहे?
(डिंग डॉंग सिद्धांत/प्रेममूलक सिद्धांत/Play-Way Theory)
३. हावभावातून भाषा निर्माण झाली हे मत कोणी मांडले?
(डॉ. राये/डॉ. गायगर/स्वीट)

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी महत्त्वाचे सिद्धांत स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. अनुकरणसिद्धांताची चर्चा करून त्याची ग्राह्यग्राह्यता ठरवा.

टीपा लिहा.

१. क्रीडासक्ती सिद्धांत
२. श्रमपरिहार सिद्धांत

१.७ समारोप

भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीचे वरील सिद्धांत पाहिल्यावर असे जाणवते की यापैकी एकही सिद्धांत सर्वमान्य नाही कारण हे सिद्धांत विविध अंगांचा सुटासुटा विचार करतात. तसेच माणूस हा मुळात मुका होता असे बऱ्याच ठिकाणी गृहीत धरले गेले आहे. काही विद्वानांच्या मते लहान मूल ज्या रीतीने भाषा शिकते त्या मार्गाने प्रारंभीच्या काळात मानवाने भाषा निर्मिली असावी. पण लहान मुलाला उपलब्ध असणारी अनुकरणाची सोय आदिमानवाला उपलब्ध नव्हती. तसेच लहान मूल नवीन भाषा निर्माण करित नाही तर उपलब्ध भाषेचे अनुकरण करते.

रानटी जमातींच्या भाषांचे विश्लेषण करून भाषेचा प्रारंभिक स्वरूपाचा शोध घेण्याचा मार्गदिखील जपूनच वापरला पाहिजे कारण या भाषा अगदी सुरुवातीच्या भाषा नाहीत. बोलीभाषांच्या परिवर्तनशील स्वभावानुसार या बोलींमध्ये परिवर्तने झाली असणे शक्य आहे.

लिखित साधनांकडून आदिभाषेकडे जाण्याचा प्रयत्नही फारसा यशस्वी ठरत नाही. कारण ही साधने भाषेच्या अर्वाचीन स्वरूपापासून फार तर काही हजार वर्षेच मागे नेऊ शकतात. त्यावरून आदिभाषेचा अंदाज करता येत नाही. माणसाचा कल सुलभता, सौकर्य याकडे असल्याने भाषेच्या उपचारप्रक्रियेत व पर्यायाने तिच्या लिखित स्वरूपातही बदल होत जातात. थोडक्यात, भाषेची उत्पत्ती नेमकी कशी झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही.

१.८ अधिक वाचन

१. मराठी भाषा उद्गम व विकास : कृ. पां. कुलकर्णी
२. मराठीचे ऐतिहासिक भाषाशास्त्र : डॉ. र. रा. गोसावी
३. भाषाविज्ञान परिचय : डॉ. वसंत कुबेर, डॉ. सुलक्षणा कुलकर्णी
४. भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा : डॉ. अनिल गवळी

१.९ उपक्रम

अनुकरणातून तयार झालेल्या शब्दांची यादी करा.

घटक : २

भाषेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि कार्य

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, भाषा ही सर्वात महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. भाषा ही जन्मजात प्राप्त होणारी गोष्ट नसली तरी; भाषा शिकण्याची क्षमता प्रत्येक मानवाला नैसर्गिकपणे प्राप्त होते. या क्षमतेच्या बळावर प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या परिसरातील भाषा अवगत करून घेत असते. भाषा अवगत करून घेण्याची प्रक्रिया प्रत्येकाच्या जीवनात सुरुवातीच्या चार वर्षांमध्ये पूर्ण होते. भाषा शिकण्याची प्रक्रिया मानवाच्या सामाजिकीकरणाचा भाग आहे. भाषा मानवाला विनासायास प्राप्त होते. त्यामुळे भाषेचा आपण कधी स्वतंत्र विचार करित नाही. भाषेचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी प्रस्तुत घटक आपण अभ्यासणार आहोत. हा घटक अभ्यासल्यानंतर तुम्हांला,

- भाषेचे स्वरूप समजून येईल.
- भाषेची वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- भाषेविषयीच्या गैरसमजुती दूर होतील.
- भाषेविषयीचा आपला दृष्टिकोण वैज्ञानिक आणि व्यापक होईल.
- भाषेची कार्ये समजावून घेता येतील.
- संप्रेषणाचे सर्वश्रेष्ठ माध्यम भाषा आहे हे समजेल.
- भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराचे स्वरूप कळेल.
- मानवेतर संप्रेषण व्यवहार समजावून घेता येईल.

२.२ प्रास्ताविक

मानवी जीवनामध्ये भाषेला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. स्वतःचे भाषिक अंग विकसित केल्यामुळे मानव इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरला. मानवाव्यतिरिक्त इतर प्राणी हजारो वर्षे मूळ स्वरूपातच आहेत; त्यांनी मानवासारखा भौतिक विकास साधला नाही; याचे कारण भाषा हेच आहे. मानवाने भाषेचा शोध लावला. भाषा अधिकाधिक विकसित केली आणि या भाषेच्या साहाय्याने स्वतःची अफाट प्रगती साधली. आज दिसत असलेली विज्ञानाची प्रगती, मानवी जीवनातील विविधांगी समृद्धता, सर्व क्षेत्रामधील ज्ञानभांडाराचे संचित भाषेमुळेच मानव प्राप्त करू शकला. हे ज्ञान भांडाराचे संचित भाषेमुळे जतन केले जाते, पुढील पिढीकडे संक्रमित केले जाते; म्हणून मानवी जीवनामध्ये चाकाच्या शोधापेक्षाही भाषेचा शोध महत्त्वाचा मानावा लागतो.

भाषा ही मानवाच्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा संप्रेषण व्यवहारासाठी अस्तित्वात आलेली व्यवस्था आहे. संदेशन हेच भाषेचे मुख्य कार्य आहे. भाषेव्यतिरिक्त काही माध्यमांचा, क्लृप्त्यांचा वापर मानव संदेशासाठी करतो. परंतु भाषेशिवाय प्रभावी संदेशन अशक्य आहे. याचे कारण भाषेमध्ये अंतर्भूत असलेली अनेक वैशिष्ट्ये होय.

संप्रेषण व्यवहारासाठी मानव भाषेचा वापर कौशल्याने करताना दिसतो. भाषा ही मानवी ध्वनींनी बनलेली आहे. ध्वनींमध्ये काही गुण अंतर्भूत असल्यामुळे भाषा सामर्थ्यशाली बनली आहे. मानवी ध्वनींचे निर्मितीस्थान मानवाचे शरीर आहे. त्यामुळे मानवी ध्वनी सतत मानवासोबत असतात. या ध्वनींची निर्मिती आणि वहनासाठी मानवाला विशेष कष्ट करावे लागत नाहीत. याबरोबरच ध्वनींमध्ये काही गुण आहेत. अलीकडे तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे ध्वनी टिकवून ठेवता येतात. शेकडो मैल दूर पाठविता येतात. पुन्हा-पुन्हा ऐकता येतात. ध्वनी अंधार भेदतात. अशा प्रकारच्या गुणवैशिष्ट्यामुळे भाषा सामर्थ्यशाली बनली. भाषा मानवाला सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून नैसर्गिकपणे प्राप्त होते. ती मानवाच्या जीवनाशी-जगण्याशी एवढी एकरूप झालेली आहे की; भाषेचा स्वतंत्र विचार केल्याखेरीज तिचे अस्तित्व ध्यानात येत नाही.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाचे अस्तित्व आणि विकासासाठी अविरत कार्यशील असलेली भाषा म्हणूनच मानवी जीवनामध्ये महत्त्वाची आहे. भाषेचे स्वरूप जाणीवपूर्वक समजावून घेतल्याशिवाय तिचे सामर्थ्य आपल्या लक्षात येत नाही. सर्व मानवी समूहांचा स्वतःच्या भाषेशी घनिष्ठ आणि अतूट असा संबंध दिसतो. स्वतःच्या भाषेविषयी प्रत्येक समाजाला नितांत आदर असतो. त्यामुळेच भाषेच्या प्रश्नांवर समाज संवेदनशील दिसतो. भाषा ही प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीचा एक भाग असते. समाजाच्या परंपरा, संस्कृती, श्रद्धा, ज्ञान इत्यादीचे जतन आणि पुढच्या पिढीकडे वहन करण्याचे कार्य भाषेमार्फत सुरू असते. परंपरेतून चालत आलेल्या, समाजाच्या संस्कृतीमध्ये अंतर्भूत असलेल्या सर्व सूक्ष्म गोष्टी भाषेमुळेच मनुष्य शिकतो. म्हणूनच 'भाषा' हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे.

भाषा बोलली जाते. बोलण्यासाठी भाषेचा प्रभावी वापर होणे, यावरच तिचे अस्तित्व अवलंबून असते. कोणत्याही भाषेचे लिखित रूप ही एक सोय असते. त्यामुळेच भाषेच्या या रूपाला दुय्यम समजले जाते. कारण बोलणे पकडून ठेवण्यासाठी, जतन करण्यासाठी लेखनकला अस्तित्वात आलेली आहे. त्यामुळे आधुनिक भाषाभ्यासात भाषेच्या लिखित रूपाला दुय्यम मानले जाते. मातृभाषेच्या बाबतीत तिचे लिखितरूप समजून घेण्याची प्रक्रिया; ही भाषा बोलीरूपात उत्तम प्रकारे अवगत झाल्यानंतर सुरू होते. परंतु ही प्रक्रिया सर्वांच्याच बाबतीत घडते असे नाही. समाजातील जे लोक शाळेमध्ये प्रवेश घेतात; त्यांच्याच वाट्याला भाषेच्या लिखितरूपाचे ज्ञान येते. नाहीतरी भाषा येऊनही खूप मोठा वर्ग अशिक्षितच राहतो.

अशा भाषेचे स्वरूप समजावून घेणे म्हणूनच उद्बोधक आहे. भाषा सामर्थ्यशाली बनण्यामध्ये तिची अंतर्गत वैशिष्ट्ये कारणीभूत ठरलेली आहेत. ही वैशिष्ट्ये आणि भाषेमार्फत चाललेली कार्ये समजावून घेऊ.

२.३ विषयविवेचन

भाषेचे कार्य संदेशन किंवा संप्रेषण व्यवहार सुरळीत पार पाडणे हे आहे. विश्वातील अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व भाषांकडून हे कार्य कौशल्यपूर्ण रीतीने पूर्ण होताना दिसते. त्याचबरोबर आजअखेर न बोललेले वाक्य, एखादा नवा विचार, सिद्धांत, नवे मत व्यक्त करण्याचे नैसर्गिक सामर्थ्य भाषांमध्ये दिसते. मानवी ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहे. जगभरातील भाषांमध्ये हे ध्वनी कमी-अधिक फरकाने उपयोजिले जातात. भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या मूलध्वनींची संख्या सर्वसाधारणपणे तीस ते सत्तरच्या दरम्यान असल्याचे दिसून येते. निवडक ध्वनींच्या आधाराने अस्तित्वात येणारी भाषा नेमकी काय आहे, तिचा वापर कसा होतो, तिच्यामध्ये कोणकोणती वैशिष्ट्ये अंतर्भूत आहेत, भाषा कोणकोणती कार्ये करते; याचा विचार आपण येथे विस्ताराने करणार आहोत. या अभ्यासानंतरच तिचे स्वरूप आपल्या ध्यानात येणार आहे.

२.३.१ भाषेच्या व्याख्या

भाषा म्हणजे काय हा प्रश्न सर्वसामान्यांना सहसा कधी पडत नाही. अशा प्रकारचे प्रश्न उपस्थित होण्यापूर्वीच भाषा आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेली असते. आपण जन्मल्यानंतर भाषा शिकण्याच्या नैसर्गिक क्षमतेच्या आधाराने; आपण आपल्या परिसरातील भाषा शिकलेली असतो. ती नकळत आत्मसात झालेली असते. मानवी संस्कृतीचा इतिहास पाहता भाषा म्हणजे काय, तिचा जन्म कसा झाला; असे भाषेसंबंधी प्रश्न मानवाला वेळोवेळी पडलेले दिसतात. कल्पनाशक्ती, तर्क, अनुमान यांच्या आधाराने आणि शेवटी अभ्यास, संशोधनाने या प्रश्नाचे उत्तर मानवाने शोधून काढले. परंतु भाषा कशी निर्माण झाली, तिचा निर्मितीकाळ कोणता, तिचे पहिले रूप कसे असावे; असे काही प्रश्न अनुत्तरीतच राहातात.

भाषेच्या अभ्यासकांनी भाषा म्हणजे काय हे आपल्या आपल्या पद्धतीने सांगितले आहे. प्रत्येक भाषाभ्यासकाने केलेल्या भाषेच्या व्याख्येवरून भाषेच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो. येथे आपण काही भाषाभ्यासकांची भाषेसंदर्भातील मते, त्यांनी केलेल्या भाषेच्या व्याख्या समजावून घेऊ.

१. कृ. पां. कुलकर्णी हे एक महत्त्वाचे भाषाभ्यासक आहेत. त्यांचे मराठी भाषेच्या उद्गम आणि विकासासंदर्भातील संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांनी आपल्या 'मराठी भाषा : उद्गम आणि विकास' या पुस्तकामध्ये भाषेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आहे. "भाषा हा शब्द भाष् (आवाज उत्पन्न करणे) या धातूपासून आला आहे. भाषा म्हणजे व्यवहारास प्रवृत्त करणाऱ्या सार्थ व अन्वित ध्यनींचा समूह." व्यवहार सौकर्याचे व व्यवहारपूर्तीचे मुख्य साधन म्हणजे भाषा होय. आत्मप्रकटीकरण (self-expression) व आत्मनिवेदन (self-communication) या दोन गोष्टी भाषेच्या मुळाशी असतात. (पृष्ठ १-२)

२. मराठी संस्कृती आणि भाषेचे एक ज्येष्ठ अभ्यासक ना. गो. कालेलकर यांनी आपल्या 'भाषा आणि संस्कृती' या ग्रंथामध्ये भाषा आणि तिच्या स्वरूपासंदर्भात व्यापक विचार मांडलेला आहे. त्यांनी भाषेची व्याख्या करताना भाषा म्हणजे; 'मूळ आशयाशी कार्यकारणसंबंध नसलेल्या ध्वनिसंकेतांनी बनलेली, समाजव्यवहाराला साह्यभूत अशी भाषा ही एक पद्धती आहे.' (भाषा आणि संस्कृती १९६९ पृ. ८) असे सांगितले आहे.

३. श्री. न. गजेंद्रगडकर यांनी आपल्या 'भाषा आणि भाषाशास्त्र' या ग्रंथामध्ये 'यादृच्छिक ध्वनिसंकेतावर आधारलेली, समाजव्यवहाराला साह्यभूत अशी पद्धती म्हणजे भाषा' (१९९१, पृष्ठ १०८) अशी भाषेची व्याख्या केलेली आहे.

भाषेच्या या तिन्ही व्याख्या काळजीपूर्वक अभ्यासल्यानंतर भाषेच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो. भाषेमध्ये वापरण्यात येणारे ध्वनिसंदेश, त्यांचे स्वरूप यावर हे अभ्यासक भाष्य करतात. त्याचबरोबर समाजव्यवहार पार पाडण्यासाठी हे ध्वनिसंकेत अर्थधारण करतात, हे त्यांनी सांगितलेले आहे. हा विचार अधिक स्पष्ट होण्यासाठी दोन पाश्चात्य भाषाभ्यासकांच्या व्याख्यांचा विचार करू.

१. 'कल्पना, भावना आणि इच्छा दुसऱ्याला सांगण्याचे, स्वतःच्या इच्छेवर अवलंबून असणारे, मानवी साधन म्हणजे भाषा.' : एडवर्ड सपीर
२. 'ध्वनी व अर्थ यात सांगड घालण्याच्या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय.' : फेर्दिनां द स्योस्यूर

भाषा ही संकेतांनी बद्ध असणाऱ्या चिन्हांची व्यवस्था आहे. भाषेमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या चिन्हांना समाज अर्थ देतो. फळ्यावरती लिहिण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या वस्तूला मराठी भाषेमध्ये 'खडू' म्हणतात. याच वस्तूला इंग्रजी भाषेमध्ये 'चॉक' म्हटले जाते. एकाच वस्तूसाठी दोन भाषेमध्ये हे वेगवेगळे शब्द का अशा प्रश्नांची उत्तरे देता येत नाहीत. प्रत्येक समाजाने समाजव्यवहारासाठी आपल्या आपल्या पद्धतीने वस्तूंना नावे दिलेली असतात. काहीवेळा एकाच भाषेमध्ये एखाद्या वस्तूसाठी वेगवेगळी नावे आढळतात. मराठी बोलींचा अभ्यास केल्यानंतर ही गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते. उदाहरणार्थ, कोल्हापूर परिसरातील बोलीमध्ये पावसाळ्यामध्ये स्त्रिया डोकीवर घेतात त्या वस्तूला 'इरलं' म्हणतात. तर याच वस्तूला चंद्रगड परिसरातील बोलीभाषेमध्ये 'गोरब' म्हटले जाते. हे असे का या प्रश्नाचे उत्तरही त्या त्या परिसरातील समुहांनी वस्तूंना दिलेली नावं आहेत; असेच द्यावे लागेल. ती त्यांची पद्धती आहे. त्यामुळेच भाषा ही संकेतानी बद्ध असलेल्या चिन्हांची व्यवस्था किंवा पद्धती असे म्हणता येते.

२.३.२ भाषेचे स्वरूप

भाषेच्या वरील व्याख्या अभ्यासल्यानंतर आपल्याला भाषा म्हणजे काय हे समजले असेल. या सर्व व्याख्या पहाता भाषेच्या स्वरूपाविषयी भाष्य करता येते. भाषा ही मानवाची एक अद्भूत निर्मिती आहे. आज जगभरामध्ये जवळपास सात हजार भाषा बोलल्या जातात. यापैकी जवळजवळ सोळाशे पन्नास भाषा भारतामध्ये बोलल्या जातात. मानवी जीवनाची सर्व अंगे भाषेने व्यापलेली आहेत. भाषा ही विचारविनिमयाचे प्रभावी साधन आहे. मानव समाजशील प्राणी असल्याने; भाषेशिवाय मानवाचे समायोजन अशक्य आहे. भाषेच्या स्वरूपाबाबतचे काही मुद्दे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. समाजव्यवहाराचे साधन

मानव समाजात राहाणारा प्राणी आहे. जीवनामध्ये अनेक गोष्टींसाठी तो इतरांवर अवलंबून राहतो.

स्वतःच्या सर्व गरजा तो स्वतः पूर्ण करू शकत नाही. त्याचबरोबर एकत्र राहाणे ही मानवाची मूल प्रवृत्तीच आहे. त्यामुळेच समाजाचे अस्तित्व निर्माण झाले; तर समाजाच्या निर्मितीसाठी भाषा साहाय्य करते. समाजव्यवहार मुख्यतः भाषेमुळे शक्य होतो. समाजामध्ये अनेक बाबींसाठी व्यक्त व्हावे लागते. जीवन संक्रमणासाठीची सर्वमान्य पद्धती समजावून घ्यावी लागते. आपल्या परंपरा, श्रद्धा, रूढी, चालीरिती या मागील पिढीकडून शिकाव्या लागतात. विचार, भावनांची देवाणघेवाण सतत सुरू असते. आपण मिळविलेले ज्ञानाचे संचित पुढील पिढीकडे संक्रमित करायचे असते. हा सर्वच व्यवहार भाषेच्या माध्यमातून चाललेला असतो. त्यामुळे भाषा ही समाजव्यवहाराचे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे.

२. ध्वनिमाध्यमता

भाषा ही मानवी ध्वनींनी बनलेली व्यवस्था आहे. ध्वनी हे भाषेचे माध्यम आहेत. हे ध्वनी म्हणजेच संकेतबद्ध चिन्हे होय. भाषिक ध्वनींना समाजाने विशिष्ट असा अर्थ दिलेला असतो. म्हणजेच प्रत्येक समाजामध्ये चिन्हांचे संकेत ठरलेले असतात. भाषेचे माध्यम ध्वनी असल्यामुळे भाषा ही संप्रेषणव्यवहारासाठी सर्वश्रेष्ठ साधन ठरली. कारण ध्वनी हे अनेक गुणांनी युक्त आहेत. ते नेहमी मानवासोबत, मानवाच्या अधीन असतात. भिंत, अंधार, अंतर यासारख्या नैसर्गिक अडचणींना ध्वनी पार करतात. ध्वनी म्हणजे वायुलहरी होय. त्यामुळे संप्रेषण जलद गतीने होते. कमी श्रमामध्ये सहज उपलब्ध होणारे ध्वनी हे भाषेचे माध्यम असल्यानेच भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली आहे.

३. संकेतबद्धता

भाषा ध्वनिरूप संकेतानी बनलेली असते. ती ध्वनिसंकेतावर आधारलेली पद्धती आहे. भाषेतील ध्वनिसंकेताना सामाजिक मान्यता असते. ध्वनींच्या विशिष्ट जुळणीतून भाषेमध्ये संकेतांची निर्मिती होते. हे संकेत प्रत्येक समाजानुसार; त्यांच्या भाषेमध्ये स्वतंत्र दिसतात. मराठी भाषेमध्ये ज्या प्राण्याला 'कुत्रा' म्हटले जाते, त्या प्राण्याला हिंदी भाषेमध्ये 'कुत्ता' म्हणतात. संस्कृत भाषेमध्ये 'श्वान' आणि इंग्रजी भाषेमध्ये 'डॉग' म्हटले जाते. चारही भाषांमधील ध्वनी निरनिराळे आहेत. परंतु प्रत्येक भाषेतील ध्वनींतून व्यक्त होणारा 'संकेत' एकच प्राणी आहे. प्रत्येक भाषेमध्ये या प्राण्याला कोणत्या ध्वनिसमुच्चयाने ओळखायचे हे ठरलेले आहे. हे कोणी ठरविले, कधी ठरविले असे प्रश्न भाषाभ्यासामध्ये अप्रस्तूत आहेत. भाषांमधील ध्वनिसंकेतांच्या वेगळेपणाबद्दल कोणालाही उत्तर देता येणार नाही. ही ज्या त्या भाषिकांची पद्धती आहे असेच म्हणावे लागते. रस्त्यावर लावण्यात येणारे लाल, हिरवे, पिवळे हे सिग्नलचे दिवे यातूनही संकेत दिले जातात. परंतु अशा प्रकारच्या संकेताना निश्चितच मर्यादा आहेत. भाषेतील संकेतबद्धता मात्र भाषेचे एक खास वैशिष्ट्य आहे. अशा ध्वनिसंकेतबद्धतेस सोस्यूरने बुद्धिबळाच्या खेळाचे उदाहरण दिले आहे.

४. प्रतिकात्मकता

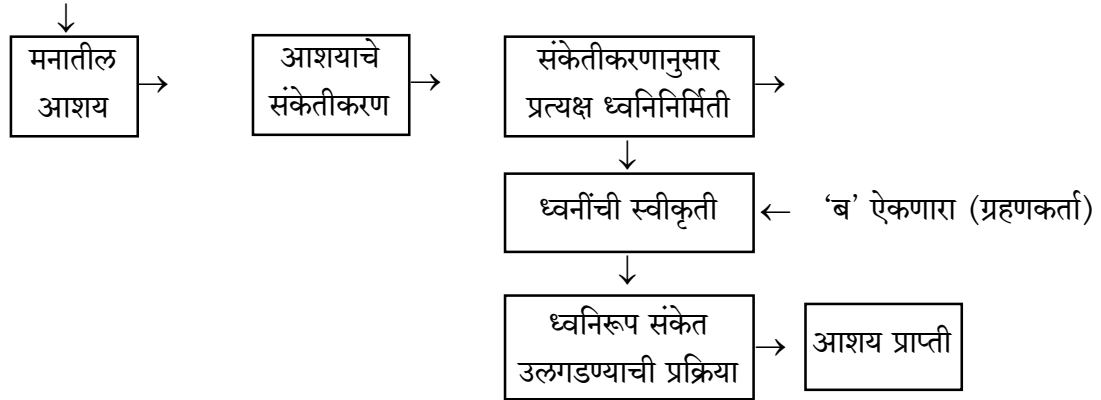
भाषेत वापरण्यात येणारे ध्वनिसंकेत ज्या त्या समाजाने ठरविलेले असतात. यादृच्छिकतेच्या तत्वाने हे ध्वनिसंकेत भाषेत वापरले जातात. ध्वनींमुळे निर्माण होणारी प्रतिकात्मकता ही महत्त्वाची आहे. ज्ञानाचे

ग्रहण, समज या प्रतिकात्मकतेमुळे शक्य होते, सुलभ होते. मानव ध्वनिसंकेतांबरोबरच व्यवहारासाठी इतर काही संकेत वापरतो; त्यातूनही प्रतिकात्मकता दिसून येते. या भाषेतर संकेतांनाही आपण मानवाची एक भाषाच म्हणून ओळखतो. विजयी झाल्यानंतर दोन बोटांचा 'व्ही' दर्शविणे. हा 'व्ही' विजयाचे प्रतीक आहे. रागाने बोटे मोडणे, अंगठा दाखविणे, दात विचकावणे, शिड्डी वाजवणे, नाक मुरडणे, कपाळावर हात मारणे, डोके बडवणे, डोळा मारणे, गालावर हात ठेवून बसणे, अलिंगन देणे, चुंबन देणे, हातात हात घेणे असे कितीतरी हावभाव ही मानवाची भाषा आहे.

५. भाषा : एक पद्धती

भाषेमध्ये संदेशक सुटे सुटे ध्वनी वापरित नाही. भाषेमध्ये ध्वनिसमुच्चयांना अर्थ असतो. ध्वनिसमुच्चय आणि आशय यांचा संबंध अगोदर सांगितल्याप्रमाणे यादृच्छिक असतो. भाषा वापरताना एक पद्धती वापरली जाते. ध्वनिसमुच्चयांचे अर्थ भाषा वापरणाऱ्या प्रत्येक भाषिकाला ज्ञात असतात. त्यामुळे भाषा वापरताना आपण ध्वनी स्वीकारतो आणि त्या ध्वनीतून सूचविलेला आशय समजून घेतो. ध्वनीच्या स्वीकृतीपासून आशयाच्या स्वीकृतीपर्यंत जाणे म्हणजेच भाषा कळणे होय. ध्वनिसंकेतांना सामाजिक मान्यता असते. त्यामुळे ध्वनिसमुच्चयातून कोणत्या आशयाचा बोध करून घ्यायचा हे ठरलेले असते. त्यामुळे भाषावापर ही एक पद्धती आहे. ही पद्धती पुढील आकृतीच्या साहाय्याने दर्शविता येईल.

'अ' बोलणारा (संदेशक)

भाषा वापराच्या वरील पद्धतीमध्ये संदेशक आणि ग्रहणकर्ता या दोघांनाही भाषेतील अर्थसंकेत ज्ञात असतात. त्यामुळेच विनिमय घडून येतो.

६. भाषा मानवी आहे

मानव हा स्वतंत्र बुद्धी असलेला, विचार करणारा प्राणी आहे. मानवाने स्वतःच्या बुद्धिकौशल्याने भाषेची निर्मिती केलेली आहे. सुलभता ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. सुलभतेच्या प्रेरणेतूनच अनेक शोध मानवाने लावले. भाषा समाजामध्ये व्यवहारासाठी अस्तित्वात आलेली व्यवस्था आहे. भाषेचा वापर मानव स्वतःचे जगणे सुलभ, सुखकर करण्यासाठी करतो. व्यक्त होणे, भावनांचे प्रकटीकरण करणे ही मानवी

गरज आहे. या गरजेतूनच भाषेचा शोध लागलेला आहे. मानवेतर प्राण्यांमध्ये संप्रेषणाची व्यवस्था मर्यादित पातळीपर्यंत दिसून येते. मानवी जीवनामध्ये मात्र संप्रेषणासाठी स्वतंत्र भाषेची व्यवस्था अस्तित्वात आलेली आहे. त्यामुळे भाषा पूर्णतः मानवी आहे.

२.३.३ मानवी आणि मानवेतर संप्रेषण

संप्रेषण करणे, संदेशांचे वहन करणे हेच भाषेचे मुख्य कार्य आहे; तर संप्रेषण करणे हा मानव आणि मानवेतर जीवांचा एक नैसर्गिक धर्म आहे. संप्रेषण ही मानव व मानवेतर प्राण्यांची गरज आहे. विविध गरजांची पूर्तता, अस्तित्व टिकविणे, विकास साधणे, विचार-भावना व्यक्त करणे अशा अनेक कारणांसाठी संप्रेषण सुरू असते. मानव अनेक कारणांसाठी संप्रेषण करतो. परंतु मानवेतर जीवांमध्ये संप्रेषणासंदर्भात खूपच मर्यादा आहेत. संप्रेषण एकट्याने पूर्ण होत नाही. संप्रेषणामध्ये प्रतिसाद महत्त्वाचा आहे. संदेशक, संदेश आणि संदेशग्राहक या तीन संप्रेषणासाठी आवश्यक आहेत.

मानवी संप्रेषण

मानव समाजशील प्राणी आहे. बदलत्या समाजजीवनाबरोबर मानवाच्या गरजा बदलताना दिसतात. तो अधिकाधिक परावलंबी बनलेला आहे. या परावलंबित्वामुळेच मानवाला सतत भाषेची गरज लागते. त्यामुळेच मानवी जीवनातील प्रत्येक क्षेत्र भाषेच्या अस्तित्वाचे व्यापलेले आहे. जीवनातील प्रत्येक गोष्टीच्या पूर्ततेसाठी मानव भाषेचा आधार घेतो. भाषेच्या आधाराने आपण विचार करतो, आपली भावना शब्दशः कळवितो, रागावतो, प्रेम करतो, शिव्या देतो, तिरस्कार करतो, अपमान करतो, आज्ञा देतो, खोटे बोलतो, लिहितो, कविता करतो एवढेच नव्हे तर आपण स्वप्नदेखील भाषेच्या मदतीने पाहतो. स्वतःशी व इतरांशी चाललेले हे मानवाचे संप्रेषण होय. प्रथम आपण मानवाच्या व्यापक संप्रेषणव्यवहाराचा आढावा घेऊ.

१. **भाषा :** मानवाचे सर्वाधिक संप्रेषण भाषेच्या आधाराने सुरू असते. मानवी जीवनाशी भाषा पूर्णतः एकरूप झालेली असते. बोलणे आणि लिहिणे अशा दोन्ही पद्धतीने मानव भाषा वापरून संप्रेषणाची क्रिया पूर्ण करतो. स्वतःची भावना व्यक्त करणे हा संप्रेषणाचा उद्देश असल्यामुळे आपण सुख, दुःख बोलून व्यक्त करतो. मनामध्ये निर्माण झालेल्या भावना विविध प्रकारच्या असतात. त्या व्यक्त करणे, न करणे यावर व्यक्तीची मानसिकता अवलंबून असते. शंकांचे निरसन करणे, मनातील गोष्ट बोलून मन मोकळे करणे, स्वतःची भावना व्यक्त करून दिलासा मिळविणे अशा प्रकारचे संप्रेषण मानवी जीवनामध्ये सतत सुरू असते. लेखक, कवी भाषेच्या आधाराने वाचकांशी संप्रेषण करतात. ते वाचकांशी संवाद साधतात. पत्र लिहिणे देखील भाषेच्या साहाय्याने सुरू असते. अलीकडे संप्रेषणासाठी प्रभावी ठरलेली ईमेल, एस.एम.एस., एम.एम.एस. सारखी आधुनिक माध्यमे मानवाच्या संप्रेषणप्रक्रियेची उदाहरणे आहेत.

२. **भाषेव्यतिरिक्त संप्रेषण माध्यमे :** भाषेबरोबरच मानव अनेक भाषाबाह्य माध्यमे संप्रेषणासाठी वापरतो. शारीरिक हावभाव, रंग, रेषा, कपडे यांचा वापर, चित्राकृती, यंत्रनिर्मित ध्वनी इत्यादींचा समावेश भाषाबाह्य संप्रेषण माध्यमांमध्ये होतो.

हावभाव : भाषेशिवाय देखील मानव संप्रेषण व्यवहार पार पाडतो. तो स्वतःच्या शरीराचा संप्रेषणासाठी कौशल्याने वापर करून घेतो. शारीरिक हालचालींना संकेतबद्धता प्राप्त झालेली आहे. या हालचालीतून निर्माण होणाऱ्या संकेतांना सामाजिक मान्यता असल्याचे दिसून येते. नकारासाठी आडवी मान हालवणे, होकारासाठी उभी मान हालवणे, ये-जा यासाठी विशिष्ट हात करणे, निरोपासाठी विशिष्ट पद्धतीने हात हालवणे, विजयी झाल्यानंतर बोटांचा 'व्ही' करणे, डोळ्याने दटावणे, रागावणे, कपाळाला आट्या घालणे, चुंबन देणे, डोळा लवविणे, डोळ्याने खुणावणे, बोटे मोडणे, टाळ्या वाजवणे इत्यादी हावभावांना, त्यातून प्राप्त होणाऱ्या संकेताना सामाजिक मान्यता आहे. त्यामुळेच या हावभावातून मानवाचे संप्रेषण होताना दिसते.

रंग, रेषा : मानवी जीवनामध्ये रंग, रेषा, कपडे इत्यादीचा वापर संप्रेषणासाठी होताना दिसतो. लाल, हिरवा, पिवळा, गुलाबी, पांढरा इत्यादी रंगांना विशेष संकेत आहेत. लाल रंग धोक्याची सूचना देतो. हिरवा रंग सकारात्मक संदेश देतो. अलीकडे गुलाबी रंग प्रेमाचे प्रतीक मानले जाते. गुलाबी रंगाचा गुलाब देऊन प्रेम व्यक्त करणे हा संप्रेषणाचाच प्रकार आहे. पिवळा गुलाब, पांढरा गुलाब यांनादेखील विशिष्ट अर्थ आहे. काळा रंग अशुभ किंवा नजर लागू नये यासाठी वापरला जातो. हे रंग मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारे संप्रेषणाचे कार्य करीत असतात. रेल्वे स्टेशनवर लाल-हिरवा झेंडा, राष्ट्रध्वजावरील रंग; त्यातून दिला जाणारा संदेश, रस्त्यावर रेषांचा उपयोग करून रस्त्याची स्थिती दर्शविणे, समांतर रेषातून आणि एकमेकीला तिरप्या रेषांतून सूचित होणारा आशय ही रेषांतून व्यक्त होणारी भाषा मानवाच्या संप्रेषणाचीच उदाहरणे आहेत.

इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमे : मानवाने भौतिक प्रगती साधताना; अनेक वस्तू, उपकरणांचा शोध लावलेला आहे. गाड्यांचे हॉर्न, दरवाजावरील बेल, कारखान्यांचे भोंगे, रस्त्यावरील सिग्नलचे दिवे, रेल्वे, कुकरची शिटी इत्यादींचा कौशल्यपूर्वक वापर करून संप्रेषण साधले जाते. अलीकडे दूरदर्शनच्या वाहिन्यांवर अंताक्षरी सारख्या स्पर्धात्मक कार्यक्रमांमध्ये स्पर्धकांमध्ये सर्वात अगोदर कोणी उत्तर द्यावयाचे यासाठी दिवे लावणे किंवा बेल वाजविणे असे पर्याय असतात. त्यातून संप्रेषण साधले जाते.

इतर काही माध्यमांचा वापर : या सर्व माध्यमांव्यतिरिक्त आकाशामध्ये कबुतरे सोडून शांतता प्रदर्शित करणे, फटाकड्या वाजवून आनंद व्यक्त करणे, रणवाद्ये वाजवून युद्धाची सूचना देणे, राखी पाठवून नातेसंबंध जोडणे, फुले देणे, ध्वज फडकवणे इत्यादी उदाहरणे ही मानवाच्या संप्रेषण व्यवहाराचा विचार करताना लक्षात घ्यावी लागतात. मानवाच्या संप्रेषणव्यवहाराचा व्यापक विचार करताना संप्रेषणाची ही उदाहरणे आपण दुर्लक्षित करून चालणार नाही.

मानवेतर संप्रेषण

सृष्टीमध्ये मानवाबरोबर असंख्य मानवेतर प्राणी जीवन जगताना आपण पाहतो. या मानवेतर प्राण्यांचे जीवन अनुभवणे हा मानवाचा आस्थाविषय आहे. काही प्राणी तर मानवी जीवनाशी एकरूप होऊन जीवन जगतात. कुत्रा, मांजर, गाय, म्हैस, बैल, घोडा असे काही प्राणी हे मानवी जीवनामध्ये स्वतःचे योगदान

देतात. मानवाचे जीवन सुखकर होण्यासाठी मदत करतात. या प्राण्यांचे जीवन जगणे आपण अनुभवतो. मालकाची आज्ञा कुत्रा, बैल, घोडा, म्हैस हे प्राणी पाळताना दिसतात. मालकाने 'जा' म्हटले तर कुत्रा बाहेर जातो. परंतु तोच शब्द दुसऱ्या व्यक्तीने उच्चारला तर त्याच्यावर काही परिणाम होताना दिसत नाही. पोपट विदू-विदू म्हणतो. शीळ घालतो. ही त्यांची भाषा असते का? मानवेतर प्राणी कोणती भाषा वापरत असावेत? असे प्रश्न आपल्याला पडतात. कारण पशू, पक्षी, जलचर प्राणी, कीटक या प्रकारच्या जीवांनी सृष्टी व्यापली आहे. हे सर्व जीव स्वतःचे जीवन सुरळीत व्यतीत करताना आपण पाहतो. त्यांच्या गरजा ते पूर्ण करून घेतात. संकटांवर मात करतात. हवामान बदलासाठी पक्षी स्थलांतर करतात. जीवनाशी ते करीत असलेले हे समायोजनच आहे. या सर्व व्यवहारावरून पशू-पक्ष्यांच्या जीवनामध्ये संदेशनव्यवहार घडत असावा हे स्पष्ट होते. कारण बऱ्याचदा या प्राण्यांच्या जीवनाचे अस्तित्व संप्रेषण नाही झाले तर संपून जाऊ शकते. मानवेतर जीवांच्या संप्रेषण व्यवहारासंदर्भातील महत्त्वपूर्ण संशोधन प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ सी. एफ. हॉकेट यांनी केलेले आहे. त्यांच्या 'A Course in modern Linguistics' या १९५८ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकामध्ये हे संशोधन आहे.

मानवेतर प्राण्यांच्या जीवनपद्धतीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यानंतर त्यांच्या संदेशनपद्धतीची किंवा संप्रेषण व्यवहाराची आपल्याला ओळख होते. गल्लीमध्ये आलेल्या अनोळखी कुत्र्यावर गुरगुरणे, हे कुत्र्यांच्या जीवनामध्ये आढळणारे एक संदेशन आहे. मानवेतर जीवांमध्ये स्वतःच्या अस्तित्वासाठी, भुकेसाठी, कामभावनेच्या तृप्तीसाठी, नर-मादी परस्परांना आकर्षित करण्यासाठी संप्रेषण घडवून आणतात. यांच्या संदेशनामागे संरक्षण, संवर्धन यासारख्या सहजप्रेरणा असतात. मोराचे लांडोरीसमोर पिसारा फुलवून नाचणे, बेडकांचे डराँव-डराँव, मधमाशांचे नृत्य, गायीचे हंबरणे ही सर्व मानवेतर संप्रेषणाची उदाहरणे आहेत.

१. मधमाशांचे संदेशन

मानवेतर जीवांच्या संप्रेषण व्यवहारासंदर्भात काही उदाहरणे आपल्याला पाहता येतील. या उदाहरणांचा अभ्यास करून मानवेतर जीवसृष्टीमध्ये चालणाऱ्या संप्रेषण व्यवहाराचा अंदाज येईल. त्याचबरोबर त्यांच्या संप्रेषणासंदर्भात काही निष्कर्ष काढता येतील. मधमाशा पोळ्यामध्ये मधाचे संकलन करतात. एक चिकाटीचे आणि जिद्दीचे कार्य म्हणून आपण मधमाशांच्या या कार्याचे व्यवहारामध्ये नेहमी उदाहरण देतो. हे कार्य मधमाशा कशा पद्धतीने करतात हे पाहणे तेवढेच मनोरंजक आहे. मधमाशांच्यामध्ये मध मिळविणे, यासाठी संदेश पाठविणे हे काम नृत्याच्या आधाराने चालते. शेकडो मधमाशा एकत्र येऊन हे काम पूर्ण करतात. त्यांच्यामध्ये सुसंवादित्व कसे येते; हे आपण या उदाहरणामध्ये पाहणार आहोत. पोळ्यामध्ये मध संकलित करण्यासाठी; मध कोठे आहे, या संदर्भातील संदेश कामकरी मधमाशी तीन प्रकारामध्ये देते. मध सापडलेले ठिकाण पाळ्यापासून किती फूट लांब आहे; हे कामकरी मधमाशी नृत्याच्या साहाय्याने इतर मधमाशांना सांगते. (येथे फूट हा लांबीनिदर्शक शब्द केवळ अंतराच्या अंदाजासाठी उपयोजिलेला आहे.) ही कामकरी मधमाशी मधाचे ठिकाण शोधते आणि पोळ्यात परत येऊन विशिष्ट असे नृत्य करते. या नृत्यावरून मध कोठे आहे, कोणत्या दिशेस आहे, किती लांब आहे, हे समजते. साधारणपणे मधाचे ठिकाण वीस फुटापर्यंत

असेल तर मधमाशी पोळ्याच्या आतल्या भिंतीवर वर्तुळाकृती पदन्यास करते. उलट सुलट अशा दोन्ही बाजूने ती वर्तुळ पूर्ण करते. मधाचे ठिकाण वीस ते साठ फुटापर्यंत असेल तर मधमाशी अरेबिक आठ अंकाच्या आकाराचे नृत्य करते. मधाचे ठिकाण साठ फुटापेक्षा अधिक अंतरावर असेल तर प्रथम नागमोडी, नंतर अर्धगोल, पुन्हा नागमोडी व त्यानंतर विरुद्ध बाजूला अर्धगोल अशा आकृतिबंधात अधिकगुंतागुंतीची हालचाल कामकरी मधमाशी करते. नृत्य किती जोमदारपणे होते, यावरून मधाचा दर्जा कळतो. या संदेशनाची मर्यादा म्हणजे हे संदेशन केवळ मध मिळविण्यासंदर्भातच होताना दिसते. जगभरात सर्वत्र आढळणाऱ्या मधमाशा असेच नृत्य करतात. मधाखेरीज कोणत्याही इतर बाबतीत असे संदेशन त्या करित नाहीत. या संदेशनातून अंतर, दिशा व मधाचा दर्जा एवढ्याच गोष्टी समजतात. त्याचबरोबर हे संदेशन क्षितिजसमांतर अंतरासाठी असते. उभी दिशा व अंतर या नृत्यातून व्यक्त होत नाही.

२. स्टिकलबॅक मासा

जननकाली मासा समुद्राच्या किंवा नदीच्या तळाशी एक घरटे बांधतो. ज्या मादीचे पोट आतील अंड्यामुळे पुढे आलेले असेल अशा मादीभोवती येऊन तो नाच करतो. या नाचाचा प्रतिसाद म्हणून ती मादी माश्याच्या मागून घरट्यात जाते. घरट्यामध्ये मासा आपल्या चोचीने तिचे पोट घासतो. त्यानंतर ती मादी अंडी टाकते आणि निघून जाते. या अंड्यांवर तो नर आपले रेतुक सोडतो. ज्या वेळेस या हालचाली होतात त्या वेळी नरमाशाचे पोट तांबडेलाल झालेले असते व डोळे स्वच्छ निळे असतात. या दोन्ही गोष्टी असल्याशिवाय (म्हणजे नराचे पोट लाल व मादीचे पुढे आलेले पोट) ही घटनाच घडत नाही.

३. हेरिंग गल्स पक्षी व इतर काही प्राणी

हेरिंग गल्स पक्षांची पिले अंड्यातून बाहेर आल्यावर आई-बापाच्या चोचीवर चोच मारून अन्न मागतात. या क्रियेला प्रतिसाद म्हणून आई पिलांना अन्न भरवते. उत्तर थायलंडमधील गिबन्स प्राणी नऊ पद्धतींनी हाका मारून सोबत्यांना साद देतात. मानवेतर संदेशन तीन प्रकारचे असते. ध्वनिक किंवा चीत्कार हा एक प्रकार आहे. जपानमधील डुकरे २३ प्रकारचे ध्वनी काढतात. वेवॅट जातीची माकडे ३६ प्रकारचे ध्वनी काढतात. अर्थात प्राण्यांचे जेवढे मूलध्वनी असतात तेवढीच त्यांच्या संदेशांची संख्या असते. माणूस आपल्याजवळ असणाऱ्या मर्यादित मूलध्वनींच्या आधारे असंख्य संकेत निर्माण करतो, मात्र प्राणी अशी निर्मिती करू शकत नाहीत. डुकरे २३ तर वेवॅट माकडे ३६ संदेश निर्माण करू शकतील. त्यापेक्षा जास्त नाही. धान्याचा साठा कोणत्या जागी आहे, याचा अंदाज आल्यावर लाल मुंगळ्या विशिष्ट गंध असलेला द्रवरूप पदार्थ आपल्या शरीराबाहेर सोडतात, हा गंधावर आधारित दुसरा प्रकार आहे. मधमाशांचे संदेशन हे स्पर्शाधारित असे तिसऱ्या प्रकारात मोडते. या बरोबरच मानवेतर जीवनातील संदेशनासंदर्भात झालेल्या संशोधनामध्ये कुत्रा, मोर-लांडोर, कोंबडा, बेडूक, पोपट यांच्या जीवनामध्ये होणाऱ्या संप्रेषण व्यवहाराचा अभ्यास झालेला आहे.

मानवेतर जीवनामध्ये आढळणाऱ्या संदेशनाच्या विविध पद्धती या मोठ्या प्रमाणावर आनुवंशिक असतात. त्या एका पिढीकडून पुढच्या पिढीपर्यंत आनुवंशिकतेमुळेच पोहोचतात. परंतु हे सर्वच मानवेतर

प्राण्यांच्या बाबतीत घडते असे नाही. अलीकडे काही भाषाभ्यासकांनी पक्षी आणि सस्तन प्राणी यांच्या संदेशनपद्धतींमध्ये आनुवंशिकतेबरोबरच शिक्षणाचा थोडा भाग असल्याचे सिद्ध केलेले आहे.

२.३.४ भाषिक आणि भाषेतर संप्रेषण

१. **भाषिक संप्रेषण :** मानव हा समाजात राहाणारा प्राणी आहे. मानवाचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण असते. मानव विचार करणारा, बोलणारा प्राणी असल्याने तो सतत स्वतःचा विकास साधत राहातो. मानवी जीवनाच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासावरून हे आपल्याला लक्षात येते. चिकित्सक बुद्धी, जाणून घेण्याची तीव्र इच्छा, नव्याचा ध्यास यामुळे मानवाने अनेक शोध लावले. यापैकी भाषेचा एक महत्त्वाचा आणि मूलभूत शोध मानवाने लावला. या भाषेमाफत चालणारे संप्रेषण म्हणजेच भाषिक संप्रेषण होय.

मानवाच्या जीवनामध्ये चालणाऱ्या संप्रेषणामध्ये भाषेच्या माध्यमातून चालणाऱ्या संप्रेषण व्यवहाराला महत्त्वाचे स्थान आहे. या भाषिक संप्रेषण व्यवहाराचा विचार येथे आपण करणार आहोत. भाषा ही चिन्हांची व्यवस्था आहे असा विचार फेर्दिनां द स्योस्यूर या भाषाभ्यासकाने सर्वप्रथम मांडला. याच भाषाभ्यासकाने भाषेमध्ये 'भाषिक व्यवस्था' आणि 'भाषिक व्यवहार' असा भेद कल्पिला. हा भेद भाषाभ्यासामध्ये मूलभूत स्वरूपाचा ठरला. फेर्दिनां द स्योस्यूर यांच्या विचारांच्या प्रभावातूनच भाषेच्या अभ्यासाची नवी दृष्टी अनेक भाषाभ्यासकांना प्राप्त झाली. त्यातून भाषाभ्यासकांची परंपरा निर्माण झाली. यापैकीच रोमान याकोबसनवर फेर्दिनां द स्योस्यूर यांच्या विचाराचा खोलवर प्रभाव दिसतो. फेर्दिनां द स्योस्यूर यांनी 'भाषिक व्यवहार' हे भाषेच्या अभ्यासातील महत्त्वाचे अंग दुर्लक्षित ठेवले. परंतु रोमान याकोबसन यांनी स्योस्यूर यांच्या पुढे जाऊन भाषिक संप्रेषणाचा सूक्ष्म विचार केलेला आहे. रोमान याकोबसन भाषिक संप्रेषणाचा सूक्ष्म विचार नोंदविताना म्हणतो; कोणत्याही प्रकारचे संदेश पाठविण्याची यंत्रणा ही एक संप्रेषण व्यवस्था असते आणि संप्रेषणाच्या तीन प्रकारच्या यंत्रणा असतात. या तीन प्रकारच्या यंत्रणांचा संक्षिप्त परिचय करून घेऊ.

१. मौखिक संदेशनाला पर्याय म्हणून वापरली जाणारी संप्रेषण व्यवस्था. उदाहरणार्थ, लिहिणे. येथे आपण वर्णमाला वापरून लेखन यंत्रणेद्वारे बोलणे पकडून ठेवतो, पाठवितो.

२. भाषेतून इतर परिभाषा तयार करणे. म्हणजेच भाषिक चिन्हांवरच संस्करण करून एक नवीन यंत्रणा तयार करणे. उदाहरणार्थ, तत्त्वज्ञानाची परिभाषा. लिखित भाषेतील चिन्हांचा वापर करून नवी भाषा तयार करताना; बीजगणितामध्ये किंवा अंकगणितामध्ये, बुद्धिमापन कसोट्यांसाठीच्या गणितांमध्ये अशी भाषा वापरली जाते. उदाहरणार्थ अ^० + ब^१ असे म्हणतो तेव्हा अ, ब ही अक्षरे मुळात लिखित भाषा-संप्रेषण यंत्रणेची आहेत. विज्ञान लेखनात अशी भाषाधिष्ठित काटेकोर विज्ञानभाषा वापरली जाते.

३. भाषेशी निगडित परंतु अप्रत्यक्ष जोडल्या गेलेल्या संप्रेषण व्यवस्था. येथे अन्य चिन्ह व्यवस्था भाषेसह वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ, वक्ता बोलत असताना करीत असलेले हावभाव, त्याच्या चेहऱ्यावरील बदलणाऱ्या छटा.

मानवी संप्रेषण व्यवस्थेचा विचार करताना भाषिक संप्रेषणासंदर्भातील रोमान याकोबसन यांच्या मताचा विचार करावाच लागेल. कारण याकोबसन यांचा हा विचार भाषिक संप्रेषण व्यवस्थेशी संबंधित आहे. भाषिक संप्रेषण इतर संप्रेषणाच्या माध्यमांच्या तुलनेत प्रभावी आणि तीव्र होते. भाषेचे माध्यम ध्वनी असल्यामुळे हे कार्य प्रभावीपणे घडून येते. मानवी ध्वनी विविध वैशिष्ट्यांनी समृद्ध असल्यामुळे हे शक्य होते.

मनाची भावस्थिती भाषेच्या आधारानेच यथार्थपणे व्यक्त करता येते. शिवाय भाषेच्या माध्यमातून अनेक प्रकारची कार्ये करता येतात. त्यापैकी संप्रेषण हे मुख्य कार्य आपण भाषेच्या आधाराने पार पाडतो. संप्रेषण व्यवहारामध्ये वैविध्यता आणता येते. कोणत्याही प्रकारचा संदेश देण्याची क्षमता भाषेजवळ दिसते. उदाहरणार्थ, रस्त्यावरील सिग्नलचा लाल दिवा, थांबा असा संदेश देतो. या संदेशामध्ये फसवाफसवी नसते. तो एकच एक अर्थ प्रामाणिकपणे देतो. भाषा मात्र नेहमी सत्यपरिस्थितीची जाणीव देते असे नाही. भाषा वापरून खोटेही बोलता येते. आपण कोठे चाललोय हे सांगायचे नसेल तर कोठे निघालाय या प्रश्नाचे उत्तर आपण काहीही देऊ शकतो. परंतु रस्त्यावरील दिशादर्शक फलक खोटे बोलू शकत नाहीत. भाषेचा आधार घेऊन महाभारतामध्ये धर्मराज युधिष्ठिर एकाच वेळी खरेही आणि खोटेही बोलतो. तो द्रोणाचार्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर देताना 'होय; अश्वत्थामा मरण पावला' असे म्हणतो. हळू आवाजात हत्ती का माणूस कुणास ठाऊक, असे म्हणतो. हे उत्तर देऊन धर्मराज खोटे बोलूनही खोटे न बोलल्याचे समाधान मिळवितो. हे कौशल्य केवळ भाषेमध्येच आहे.

खोटे बोलण्याबरोबरच निरर्थक बोलणे, थापा मारणे अशा बाबी भाषेतच शक्य आहेत. भाषा ध्वनींनी बनलेली असल्यामुळे ती ऐकू येते. तिला लिखित रूप प्राप्त झाल्यामुळे भाषा वाचता येते. ती डोळ्यांना दिसते. म्हणून ती कित्येक मैल दूर असलेल्या स्नेहीजनांना ऐकू जाते. अलीकडे इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांनी या बाबतीत क्रांतीच केलेली आहे. बराक ओबामा यांचे अमेरिकेचे अध्यक्षपद ग्रहणावेळचे भाषण एकाचवेळी संपूर्ण जगाने ऐकले. हे भाषेमुळेच शक्य झाले. दूरसंचार, दूरदर्शन, आकाशवाणी इत्यादी माध्यमांमुळे भाषेने प्रदेशांच्या सीमा ओलांडल्या. पुस्तकांबरोबरच इंटरनेटसारख्या प्रगत माध्यमांमुळे ती लिखित रूपातही सर्वदूर संचार करते आहे. कोल्हापूर सकाळ हे वर्तमानपत्र आपल्या अगोदर अमेरिकेतील मराठी भाषिक वाचू शकतात. ही माध्यमांची प्रगती असली तरी; भाषेचे श्रेयही महत्त्वाचेच आहे. नाहीतर भाषेशिवाय ही माध्यमे कोणता संदेश देऊ शकणार आहेत ?

अशाप्रकारे भाषिक संप्रेषण वैशिष्ट्यपूर्ण आणि वैविध्यपूर्ण आहे.

२. **भाषेतर संप्रेषण :** भाषा ही संप्रेषणाचे सर्वात प्रभावी माध्यम असली तरी; भाषेशिवाय देखील मानव संप्रेषण व्यवहार पार पाडण्याचा प्रयत्न करतो. संप्रेषणामध्ये भाषेबरोबर इतर काही माध्यमांचा मानव कौशल्यपूर्ण पद्धतीने वापर करित असतो. या भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराचा विचार आपण येथे करणार आहोत. मानवाचे हावभाव, हातवारे, रस्त्यावरील दिशादर्शक चिन्हे, सिग्नलचे दिवे, ट्रॅफिक पोलिसांचे हातवारे ही एक प्रकारची मानवाची भाषाच आहे. कारण मानवाच्या भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराची ही

महत्त्वाची उदाहरणे आहेत. या माध्यमातून होणाऱ्या संप्रेषण व्यवहाराला मर्यादा आहेत. कारण या प्रकारच्या संप्रेषणातून एकच एक संदेश देता येतो. उदाहरणार्थ, एखाद्याला रागामध्ये दात विचकून दाखवून चिडविता येईल. पण मनातील सर्व राग व्यक्त करायचा असेल तर त्या व्यक्तीला भाषेच्या आधाराने शिव्याच द्याव्या लागतील. शिव्या देऊन जो रागाचा निचरा होईल; तो निचरा दात विचकावून पूर्ण होणार नाही. हातात हात देऊन स्वागत करता येईल. परंतु तुमच्या येण्यामुळे मला किती आनंद झालेला आहे; ही भावना समर्पकपणे भाषेतूनच व्यक्त करावी लागेल. भाषेतर संप्रेषणव्यवहार आणि भाषिक संप्रेषणामध्ये हा मूलगामी भेद आहे.

भाषेतर संप्रेषण व्यवहारामध्ये मानवी ध्वनिव्यतिरिक्त डोळे, कान, नाक, त्वचा ही इंद्रिये कार्य करतात. स्पर्शाची भाषा, डोळ्यांची भाषा, हावभावाची भाषा, देहबोली हे शब्दप्रयोग या भाषेसाठी वापरले जातात. येथे भाषा म्हणजे संदेशवहनाचे कार्य करणारे संकेत असा अर्थ घेतला जातो. कानामध्ये बिघाड झालेला असेल तर हॉर्न, भोंगा, शिड्डी ऐकू येणार नाही. दृष्टी नसलेल्या व्यक्तीला हावभाव, हातवारे, वाहतूक नियंत्रणासाठी वापरले जाणारे दिवे, निशाण, झेंडे दिसणार नाहीत. त्यामुळे संप्रेषणाचा हेतू पूर्ण होणार नाही. त्याचबरोबर भाषेतर संप्रेषण व्यवहारामध्ये संप्रेषण साधू इच्छिणारी व्यक्ती नजरेच्या टप्प्यात असायला हवी. ती दुसऱ्या खोलीमध्ये किंवा अंधारात असेल तर अशा प्रकारच्या संदेशनाला मर्यादा आहेत. भाषेतर संप्रेषण व्यवहारासाठी यातायात करावी लागते. उदाहरणार्थ रंग, कपडा, झेंडा, हॉर्न, भोंगा याद्वारे संप्रेषण साधताना श्रम पडतात, त्रास होतो. या संप्रेषणाला अनेक नैसर्गिक, तांत्रिक अडचणी आहेत. संप्रेषण माध्यमांची उपलब्धता येथे महत्त्वाची आहे.

या संदर्भात सर्वांना परिचित अशी काही उदाहरणे देता येतील. रस्त्यावर वाहतुकीच्या नियंत्रणासाठी वापरण्यात येणारे सिग्नलचे दिवे वीज गेल्यानंतर बंद पडतात. रहदारीच्या ठिकाणी वीज गेल्यानंतर निर्माण होणारा वाहनांच्या गर्दीचा प्रश्न हा भाषेतर संप्रेषणाच्या माध्यमांची मर्यादा सूचित करतो. हॉर्न न वाजल्यामुळे होणारे अपघात, झेंड्यांचा संकेत चुकला तर होणारे रेल्वेचे अपघात होऊ शकतात. या सर्व भाषेतर माध्यमांतून होणाऱ्या संप्रेषणाच्या मर्यादा आहेत.

संप्रेषण म्हणजे विविध माध्यमांचा वापर करून मनातील भाव-भावना दुसऱ्या व्यक्तीकडे पोहोचवणे यालाच संप्रेषण किंवा संदेशन म्हणतात. संप्रेषण ही मानवी गरज आहे. संप्रेषण हे भाषेच्या निर्मितीमागील एकमेव कारण आहे. भाषा कोणतीही असो तिचे काम संप्रेषण करणे हेच असते. भाषेशिवाय संप्रेषण करता येते; परंतु भाषेतर संप्रेषण माध्यमांना खूपच मर्यादा आहेत. त्यामुळे संप्रेषणाचे सर्वश्रेष्ठ माध्यम म्हणून भाषेचाच विचार प्राधान्याने होताना दिसतो.

२.३.५ भाषेबद्दलचे दृष्टिकोण अथवा समजुती

मानवी जीवनामध्ये भाषा विविधांगी कार्य करीत असते. भाषा मानवाच्या जीवनाशी सर्वार्थाने एकरूप होऊन कार्य करते. प्रत्येक व्यक्ती जन्मल्यानंतर सुरू होणाऱ्या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून भाषा मानवाला विनासायास प्राप्त होते. भाषा प्रत्येक समाजाची संस्कृती, परंपरा जतन करते. या परंपरा पुढील

पिढीकडे सोपविण्याचे महत्वाचे कार्य भाषा करित असते. मानवाचे दैनंदिन जीवनातील सर्व व्यवहार भाषेच्या आधाराने सुरू असतात. त्यामुळेच भाषा मानवाची सर्वात महत्वाची गरज बनली आहे. भाषा मानवाच्या जीवनाशी अशी एकरूप झालेली असल्यामुळे भाषेबाबत समाजाच्या काही धारणा, समजुती असणे स्वाभाविक आहे. या समजुतींच्या मागे अभिमान, अस्मिता, आत्मसंरक्षण यासारखे भावनात्मक दृष्टिकोण असतात. यापैकी भाषेविषयीचे काही दृष्टिकोण चुकीचेही असतात. तर समाजाच्या भाषेसंदर्भातील काही समजुती अतिरेकी स्वरूपाच्या असतात.

१. भाषाभेदात्मक मूल्यमापन

मूल्यमापन करणे ही मानसाची एक नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. मनुष्य सर्व बाबतीत हा दृष्टिकोण वापरतो. भाषेच्या संदर्भातही मूल्यमापन होताना दिसते. माझी भाषा सरस आहे. इतरांची भाषा कनिष्ठ आहे हा दृष्टिकोण मूल्यमापनात्मकच आहे. हा दृष्टिकोण पूर्णतः अवैज्ञानिक आहे. भाषेचे कार्य संदेशन करणे हे आहे. हे कार्य भाषेतून पूर्ण होत असेल तर श्रेष्ठत्वाची ही मूल्यमापनात्मक भावना भाषेसाठी हितावह नसते. ही मूल्यमापनात्मक दृष्टी भाषेसंदर्भातील चुकीची समजूत आहे. भारतासारख्या बहुभाषिक देशामध्ये भाषेकडे पाहण्याचा हा दृष्टिकोण घातक आहे. तो राष्ट्रहिताला बाधक ठरू शकतो. या दृष्टिकोणामुळे अंतर्गत कलह वाढून राष्ट्र उभारणीच्या कार्यामध्ये अडथळा येऊ शकतो. आपल्या देशामध्ये भाषेवरून अनेक प्रश्न उभे राहिलेले आहेत. वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये भाषेवरून वाद आहेत. गोव्यातील कोकणी-मराठी वाद, भाषावार प्रांतरचनेनंतर सुरू झालेल्या महाराष्ट्र-कर्नाटकच्या सीमाप्रश्नाचे भाषा हे मूळ आहे. भाषेवरून संवेदनशील बनलेल्या समाजाचा काही राजकीय पक्ष स्वतःच्या स्वार्थासाठी उपयोग करून घेतात. भाषेच्या बाबतीत वैज्ञानिक दृष्टीचा अभाव असल्यामुळे हे सर्व घडते.

२. श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची भावना

भाषेविषयीची श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची भावना समाजामध्ये खोलवर रुजलेली आहे. प्रत्येक समाजाला आपली भाषा श्रेष्ठ वाटते. त्यामुळेच ती समाजाची अस्मिता ठरते. या श्रेष्ठत्वाच्या भावनेतूनच भाषेसंदर्भातील मूल्यमापनात्मक दृष्टी वाढते. या मागे समाजाचे सामाजिक-सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक, आर्थिक वर्चस्व कारणीभूत ठरते. समाजामध्ये पुढरलेला वर्ग आपली भाषा श्रेष्ठ मानतो. इतरांची कनिष्ठ ठरवितो. भाषाभ्यासकांनी भाषेसंदर्भातील विकसित केलेला वैज्ञानिक दृष्टिकोण यासाठी महत्वाचा आहे. भाषेसंदर्भातील श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची भावना, तिच्या विशुद्धतेसंदर्भातील समजुती समाजात खोलवर रुजलेल्या आहेत. एखादी भाषा किती लोकांकडून आणि किती विस्तृत भूभागावर बोलली जाते; यावरती तिची श्रेष्ठ-कनिष्ठता अवलंबून नसते. सर्वसामान्य मराठी भाषिक लोक आज इंग्रजी भाषेला अवास्तव महत्त्व देताना दिसतात. इंग्रजी ही जगभरामध्ये बोलली जाणारी भाषा आहे. ती जगातील आजची सर्वश्रेष्ठ ज्ञानभाषा आहे. अशी या भाषेची सर्व लोक भलावण करताना दिसतात. इंग्रजी भाषेसंदर्भात वरील मतांमध्ये तथ्य असले तरी; यामुळे ती भाषा सर्वश्रेष्ठ म्हणता येणार नाही. भाषा कोणतीही असो तिचे कार्य संदेश देणे हे आहे. हे कार्य भाषेकडून पूर्ण होत असेल तर श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही.

३. शुद्धाशुद्धतेची कल्पना

भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने सर्व भाषा समान पातळीवर आहेत. प्रत्येक भाषा व्यवहारक्षम असते. ती कमी-अधिक लोकांकडून वापरली जात असते. श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाप्रमाणेच शुद्धाशुद्धतेची कल्पनाही अवैज्ञानिक आहे. कोणतीही भाषा शुद्ध किंवा अशुद्ध नसते. सर्वसामान्यपणे प्रमाणभाषा शुद्ध तर बोलीभाषा अशुद्ध असा समज आहे. त्यामुळेच 'आनी', 'पानी' म्हणणाऱ्या लोकांना गावंढळ ठरविले जाते. त्यांची ही भाषा गावंढळ भाषा म्हणून हेटाळणीचा विषय होते. दूरदर्शन, चित्रपटांमध्ये खेड्यातल्या माणसांच्या तोंडी अशी भाषा घातल्याखेरीज तो खेडूत ठरत नाही. हा भाषिक दृष्टिकोण अवैज्ञानिक आहे. एखाद्या बोलीरूपाची अशी संभावना करणे भाषाभ्यासकांना मान्य नाही. 'प्रमाणभाषा' म्हणून मान्यता मिळालेली भाषादेखील पूर्वाश्रमीची बोलीच असते. सामाजिक-सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या भावनेतून हा दृष्टिकोण तयार होतो. कोणताही समाज सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय वर्चस्वातून स्वतःच्या बोलीला प्रमाणभाषेचा दर्जा मिळवू शकतो. या वर्चस्वातूनच अशा समाजाची भाषा 'प्रमाण' आणि इतरांच्या भाषा 'बोली' ठरविल्या जातात. नंतर प्रमाणभाषा ही शुद्ध आणि बोली अशुद्ध असा मूल्यमापनात्मक दृष्टिकोण वाढत राहतो. असा दृष्टिकोण विकसित होणे आपल्या संकुचित सामाजिक मनोरचनेचे द्योतक आहे.

४. संस्कृत व इतर भाषा

संस्कृत ही अभिजनांची तर इतर भाषा बहुजनांच्या असा एक दृष्टिकोण समाजामध्ये दिसतो. ब्राह्मण वर्गाचे समाजातील प्राबल्य, सांस्कृतिक वर्चस्व यामुळे संस्कृत भाषेला विदग्ध, विशुद्ध भाषा म्हणून दर्जा प्राप्त झाला. ही प्रमाण भाषा म्हणून समाजामध्ये महत्त्वाची मानली गेली. लेखन, अध्ययनाचे माध्यम यासारखे महत्त्वाचे कार्य ती बजावते म्हणून इतर प्राकृत भाषा अशुद्ध मानल्या गेल्या. संस्कृत या शब्दाचा अर्थ हेच सुचवितो. प्राकृत हा शब्दही त्या भाषेचा कनिष्ठ दर्जाचा अर्थबोध देतो. त्यामुळे संस्कृतचे व्याकरण तर्कशुद्ध आहे व इतर भारतीय भाषांचा उदय संस्कृत या भाषेपासून झाल्याने संस्कृतचे व्याकरण इतर भाषांना लागू पडते, अशी ठाम समजूत अजूनही आपल्या समाजामध्ये आहे.

५. व्याकरण परंपरा

पारंपरिक व्याकरणाचे दृष्टिकोण हे आदेशात्मक आणि आदर्शात्मक आहेत. भाषा कशी वापरली जावी हे पारंपरिक व्याकरण सुचविते. परंतु आधुनिक भाषाभ्यासाच्या दृष्टिकोणातून अशा व्याकरण परंपरेला विरोध केला जातो. कोणत्याही भाषेची व्याकरणिक परंपरा तोकडी असू शकते. त्यामुळे भाषा कशी वापरली जाते हे सांगणे म्हणजे त्या भाषेचे व्याकरण सांगणे होय. आधुनिक भाषाविज्ञानामध्ये भाषा व बोली स्वतंत्र विचारात घेतल्या जातात त्यामुळे भाषेचे व्याकरण बोलींना लावून चालणार नाही. म्हणूनच भाषा कशी असावी हे सांगणाऱ्या व्याकरण परंपरेला भाषाभ्यासक नाकारतात.

६. शब्दार्थ

कोशातील शब्दार्थांना सामाजिक मान्यता असते. परंतु भाषा ही परिवर्तनशील सामाजिक संस्था

आहे. बदलत्या समाजजीवनाबरोबर भाषा बदलते. भाषेमध्ये सातत्याने परिवर्तन घडून येत असते. त्यामुळे शब्दांचे अर्थ बदलत्या समाजजीवनानुसार बदलू शकतात. भाषा ही ध्वनी आणि अर्थ यांच्यातील कार्यकारणसंबंधावर आधारलेली व्यवस्था नाही. ध्वनी आणि अर्थ यांच्यामध्ये असणारा संबंध हा पूर्णतः यादृच्छिक असतो. श्रेष्ठ-कनिष्ठ, शुद्धाशुद्धतेच्या कल्पनेप्रमाणेच शब्दार्थासाठी भाषाविज्ञान आग्रही नाही. भाषा वापरणारा समाज एखाद्या शब्दाचा जो अर्थ मान्य करील; तोच त्या शब्दाचा अर्थ होय. त्यामुळे शब्दार्थ पुरविणाऱ्या कोशांमधील शब्दांच्या अर्थाबाबत भाषाविज्ञान आग्रही नाही. त्यामुळेच एक विचार असा आहे की; कोणत्याही शब्दांना समानार्थी शब्द नसतो. कोशातील समानार्थी शब्द हा त्या शब्दाच्या जवळचा शब्द असतो. व्यवहारातील भाषेचे निरीक्षण केल्यानंतर शब्दकोशातील अनेक शब्दांचे अर्थ बदललेले दिसतात.

७. व्यक्तिनिष्ठता

भाषा ही समाजाच्या मालकीची व्यवस्था असली तरी; ती व्यक्तीकडून वापरली जाते. ग्रामीण, नागर शुद्ध-अशुद्ध असे भेद बोलीभाषेवरून करणे चुकीची समजूत आहे. सुलभता हा नैसर्गिक धर्म मानवामध्ये आढळतो. वक्ते भाषा आपल्या पद्धतीने वापरतात. स्वातंत्र्य घेतात त्यातून समाजामध्ये काही समज रुजतात. भाषा सोपी, कठीण, मधुर, गोड, कर्कश असे काही असत नाही. भाषेचा सोपेपणा अथवा कठीणपणा हा व्यक्तिनिष्ठ गुण आहे. एखादा ध्वनी मधुर वा गोड व दुसरा ध्वनी कर्कश असे भाषाविज्ञान मानत नाही.

८. शेजार व परकीय भाषा

प्रत्येक भाषिकाला स्वतःची भाषा गोड वाटते. तिच्याविषयी मनामध्ये आपलेपणा असतो. इतर भाषा न कळल्यामुळे त्या कर्कश वाटतात. शेजारच्या कर्नाटकातील कन्नड भाषा कठोर, कर्कश वाटते. या शेजार भाषा असल्या तरी त्या परिचित नसल्यामुळे आणि स्वभाषेच्या अभिमानामुळे आपल्याला असे वाटते. समाज प्राधान्याने हा फायद्याचा व्यवहार पाहतो. कन्नड, तेलगू, तामिळ या सारख्या भाषा कितीही समृद्ध असल्या तरी इंग्रजीसारख्या परकीय भाषेविषयी अभिमान वाढतो आहे. इंग्रजी ही जगभर संपर्क साधण्यासाठी उपयोगी पडते. म्हणून इंग्रजी भाषा सर्वश्रेष्ठ इतर भाषा कनिष्ठ असा दृष्टिकोण अवैज्ञानिक आहे.

९. भाषेतील जुनी-नवी रूपे

भाषेतील जुनी रूपे प्रमाण मानली जातात. जुनी रूपे शुद्ध व योग्य असतात ही भूमिका अवैज्ञानिक आहे. भाषेतील ज्या रूपांना आपण जुनी रूपे म्हणून ओळखतो; त्यांची परंपरेनुसार अगोदरची जुनी व मूळ रूपे असतात. प्राकृत भाषेपूर्वी संस्कृत भाषा बोलली जात होती. परंतु संस्कृत भाषेपूर्वीही वैदिक काळात संस्कृतपूर्व बोलीभाषा बोलल्या जात होत्या. त्यामुळे कोणत्या भाषेतील रूपांना जुने-नवे ठरवावे हे प्रश्न वादातीत आहे. भाषा समाजाबरोबर परिवर्तनशील राहते त्यामुळे असा दृष्टिकोण ठेवणे अवैज्ञानिक आहे.

१०. छापील भाषा

सर्वसामान्य लोक छापलेली, पुस्तकांतून दिसणारी भाषा म्हणजे 'भाषा' असे समजतात. ते बोलीरूपांना दुय्यमत्व देतात. त्यामुळे शब्दांचे यथार्थ उच्चार शोधण्यासाठी पुस्तकांचा आधार घेतात. परंतु हा दृष्टिकोणदेखील भाषाविज्ञानाला मान्य नाही. भाषाभ्यासासाठी बोलीरूप हेच प्रधान असून लेखभाषा हे तिचे प्रतिबिंब मानले जाते. त्यामुळे भाषाभ्यासासाठी अभ्यासक आपले लक्ष मौखिक भाषाव्यवहारावर केंद्रित करतात. भाषा कशी वापरावी, कशी वापरू नये हे भाषाविज्ञान सांगत नाही. भाषा जशी वापरली जाते; तशी ती गृहीत धरून तिचा अभ्यास झाला पाहिजे; असे भाषाविज्ञान सांगते. वस्तुस्थितीचे प्रामाणिक चित्र जिज्ञासूसमोर मांडणारा निरीक्षक व अभ्यासक या दृष्टिकोणामध्ये महत्त्वाचा आहे. त्यामुळेच भाषाविज्ञान प्रचारक व मूल्यमापनाचे काम करित नाही. ते वस्तुस्थितीचे यथार्थ चित्र रेखाटते. म्हणूनच भाषा कशी वापरली जाते हे निजभाषिकाच्या भाषिक व्यवहारावरून ठरविले जाते. निजभाषिक भाषा कशी वापरतो हे सांगणे म्हणजेच भाषेचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने वर्णन करणे होय.

भाषेसंदर्भात वरील चर्चिलेले सर्व दृष्टिकोण सामाजिक दृष्टिकोण आहेत. या दृष्टिकोणाचा भाषेच्या आकलनावर विपरित परिणाम होतो. असा दृष्टिकोण स्वीकारून भाषेचा अभ्यास करता येणार नाही. भाषेच्या अभ्यासासाठी या सर्व समजुती किंवा मूल्यकल्पना बाजूला सारून एक मूल्यनिर्लेप, वस्तुनिष्ठ अशी वैज्ञानिक भूमिका स्वीकारावी लागेल.

२.३.६ भाषेची वैशिष्ट्ये

मानवी जीवनामध्ये संप्रेषण प्रक्रिया भाषेमुळे गतिशील बनते. मानवेतर प्राण्यांमध्येदेखील संप्रेषण व्यवहार सुरू असल्याचे दिसते. परंतु त्यांच्या संप्रेषण व्यवहाराच्या मर्यादा आपण अभ्यासल्या आहेतच. या संप्रेषणव्यवहारातील मर्यादांमुळेच मानव इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरला. माणूस 'भाषा' वापरतो म्हणून तो इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरतो. मानवाकडे असलेले भाषा हे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे. 'भाषा वापरणारा प्राणी' अशी मानवाची एक व्याख्या केली जाते. या व्याख्येवरून भाषेचे मानवी जीवनातील स्थान ध्वनित होते. भाषेचे सामर्थ्य अधिक ठळकपणे अधोरेखित होण्यासाठी किंवा भाषेचे स्वरूप मनावर यथार्थपणे बिंबविण्यासाठी भाषेची सर्व वैशिष्ट्ये अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे.

परिवर्तनशील प्रवृत्ती हे भाषेचे एक विशेष आहे. या प्रक्रियेतूनच दरवर्षी काही बोली मृत होतात. या संदर्भातील बातम्या आपण नियमित वाचतो. जगभरात बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचा आढावा घेता; या भाषेमध्ये साधारणतः तीस ते सत्तरच्या दरम्यान मूलध्वनींची संख्या असते. या सर्व भाषांचे मूलध्वनी, शब्दसंपत्ती आणि भाषावापराची पद्धती स्वतंत्र असते. समाज, समाजातील विविध स्तरभेद, भौगोलिक स्थान, शेजार, आर्थिक स्तरभेद, जाती, धर्म, व्यवसाय इत्यादी अनेक बाबींमुळे भाषेमध्ये भेद पडत जातात. ध्वनींची भाषेतील मूलसंख्या, शब्दसंपत्ती इत्यादी बाबतीत भाषांमध्ये वेगळेपणा असला तरी; जगातील सर्वच भाषा संदेशवहनाचे काम करित असतात. संदेशवहनाची प्रत्येक भाषेची क्षमता अफाट असते. कोणताही नवा संदेश, नवी कल्पना, नवा विचार व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य भाषेच्या अंगी असते. मानवी

ध्वनी वैशिष्ट्यपूर्ण असल्यामुळे सर्व भाषांमध्ये वेगळेपणा किंवा प्रत्येक भाषेचे रूप स्वतंत्रपणे विकसित झालेले आहे. भाषा वेगवेगळ्या असल्या तरी; सर्वच भाषांचे 'ध्वनी' हे एकच माध्यम आहे. त्यामुळे भाषेची काही लक्षणे सार्वत्रिक ठरविता येतात. भाषेच्या वैशिष्ट्यांचा विचार अनेक भाषाभ्यासकांनी केलेला आहे. प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिक सी. एफ. हॉकेट यांनी भाषेची सात प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. या सात वैशिष्ट्यांचा सर्वप्रथम विचार करू.

सी. एफ. हॉकेट यांनी सांगितलेली भाषेची वैशिष्ट्ये

१. द्विस्तरीय संरचना/दुहेरीपणा (Duality)

मानवी मुखावाटे उच्चारल्या जाणाऱ्या असंख्य ध्वनींपैकी काही निवडक ध्वनी भाषेमध्ये मूलध्वनी म्हणून वापरले जातात. हे मूलध्वनी म्हणजेच त्या त्या भाषेची अक्षरे होय. ही अक्षरे अथवा वर्ण प्रत्येक भाषेनुसार वेगवेगळी आणि कमी-अधिक असल्याचे दिसतात. या मूलध्वनींची साधारणतः ३० ते ७० एवढी संख्या असते. या मूलध्वनींची जुळणी करून अर्थघटक म्हणजेच शब्दांची निर्मिती केली जाते. हे मूलध्वनी स्वतंत्र असतात तेव्हा त्यांना काहीही अर्थ नसतो. उदाहरणार्थ न्, अ, क्, आ या मूलध्वनींना स्वतंत्रपणे मराठी भाषेत काहीही अर्थ नाही. परंतु या मूलध्वनींची न्+आ+क्+अ अशी जुळणी केल्यानंतर 'नाक' हा मानवी शरीरातील एक अवयव असा अर्थ प्रतीत होतो. हा शब्द मात्र अर्थपूर्ण ठरतो. त्यामुळे मानवी भाषेतील मूलध्वनींचा मर्यादित साठा हा भाषेतील एक स्तर व त्याची अर्थपूर्ण, नियमबद्ध जुळणी करून संदेशवहनासाठी यथार्थ रूप सिद्ध करणे हा भाषिक संरचनेचा दुसरा स्तर होय. ही द्विस्तरीय संरचना हे भाषेचे मूलभूत आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

२. निर्मितिक्षमता (Productivity)

भाषा ही निर्मितिक्षम आहे. व्यवहारामध्ये संदेशन केवळ सुट्या-सुट्या शब्दांनी किंवा भाषेसाठी निश्चित करण्यात आलेल्या मूलध्वनींच्या उच्चाराने पूर्ण होत नाही. यासाठी भाषेमध्ये ध्वनींच्या, शब्दांच्या जुळणीला महत्त्व आहे. प्रत्येक भाषेमध्ये निवडक ध्वनींचा वापर करून लाखो शब्द, वाक्यांची निर्मिती करता येणे ही भाषेची निर्मितिक्षमता होय. जीवनात पूर्वी कधीही न ऐकलेले वाक्य व्यक्ती निर्माण करू शकते. तसेच पूर्वी न ऐकलेले वाक्य काहीही विशेष प्रयत्न न करता समजते. याचे कारण भाषेची नियमव्यवस्था, शब्दसंग्रह प्रत्येक भाषिकाला अवगत असतो. ही नियमव्यवस्था निर्मितिक्षम आहे. त्यामुळेच एक वाक्य समजले की भाषेच्या साहाय्याने अनंत प्रकारची वाक्ये आपण तयार करतो. एकाच विषयावर दिले जाणारे व्याख्यान किंवा लिहिले जाणारे पुस्तक आपण भाषेच्या निर्मितिक्षमतेचे उदाहरण म्हणून पाहू शकतो. त्याचबरोबर एखाद्या वाक्याच्या धरतीवर लहान मूल वेगवेगळी वाक्ये बनवायला सुरुवात करते ही भाषेची निर्मितिक्षमताच आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या भाषा शिकत असलेल्या लहान मुलाला 'पाणी दे' असे वाक्य सांगितले तर ते मूल १. चेंडू दे, २. दूध दे, ३. खाऊ दे अशी अनेक वाक्ये बनविताना दिसते. या संदर्भात आणखी एक उदाहरण पाहू.

१. मी जेवत आहे.
२. मी खाऊ खात आहे.
३. मी बागेत फिरायला जात आहे.
४. मी कोल्हापूरला कामानिमित्त जात आहे.
५. मी उद्या नागपूरला व्याख्यान देण्यासाठी जात आहे.

ही वरील पाच वाक्ये एकाच पद्धतीने तयार झालेली आहेत. येथे क्रियेसंदर्भातील पहिले वाक्य येते. पुढील सर्व वाक्ये याच धर्तीने तयार करण्यात आलेली आहेत. अशी अजून शेकडो, हजारो वाक्ये तयार होऊ शकतात. आपण ती तयार करू शकतो. ही भाषेची निर्मितक्षमता आहे. निर्मितक्षमते संदर्भात आणखी एक मार्मिक उदाहरण देता येईल. प्रवासामध्ये झालेल्या भीषण अपघातातून बचावलेले काही सहप्रवासी अपघाताचे, जीवनात येऊन गेलेल्या या प्रसंगाचे चित्र सांगताना; स्वतःच्या पद्धतीने सांगतील. आशय एकाच असेल परंतु अपघातातील प्रत्येक व्यक्ती तो आपल्या-आपल्या भाषेमध्ये रचना करून व्यक्त करील. भाषेमध्ये अशा अनेक रचना निर्माण करण्याची क्षमता असते. ही भाषेची निर्मितक्षमताच आहे. या निर्मितक्षमतेमुळे भाषेची संदेशवहनाची क्षमता अमर्याद झालेली आहे.

३. यादृच्छिकता (Arbitrariness)

यादृच्छिकतेचे तत्त्व सर्व भाषांमध्ये असते. त्यामुळे भाषेमध्ये होणारी अर्थपरिवर्तने भाषिकांच्या आकलनक्षमतेच्या आवाक्यात राहतात. भाषेमध्ये होणारे अर्थपरिवर्तन हे यादृच्छिकतेमुळे शक्य होते. ध्वनी तेच राहतात परंतु शब्दांचे अर्थ बदलतात. काही वेळा ध्वनींमध्ये परिवर्तन घडून येते परंतु अर्थ किंवा सूचित आशय कायम राहतात. याआधी आपण मानवेतर संप्रेषणाचा अभ्यास करताना; मधमाशांच्या संदेशवहनाचे उदाहरण पाहिले आहे. त्यांच्या संदेशवहनाचा किंवा कामकरी मधमाशांच्या विशिष्ट हालचालींना विशिष्ट असे अर्थ असल्याचे आढळले आहे. परंतु मानवी भाषेच्या बाबतीत असे घडताना दिसत नाही. त्यामुळेच एका वस्तूसाठी प्रत्येक भाषेमध्ये वेगवेगळे शब्द आढळतात. नादानुकारी शब्द सारखेच असते तर क्रो आणि कावकाव यात काही फरक सापडला नसता. यादृच्छिकतेच्या तत्त्वामुळेच जगभरातील भाषा एकमेकींपासून भिन्न राहिलेल्या आहेत. भाषा शिकताना ग-गवतातील अथवा म-मक्यातील असे शिकविण्याची पद्धत आहे. परंतु हे भाषा शिकण्याच्या प्राथमिक पातळीसाठीच असते. अर्थाअर्थी 'ग'चा गवताशी व 'म'चा मक्याशी काही संबंध नसतो. प्रत्येक भाषा ही पूर्णतः स्वतंत्र विकसित झालेली दिसते. त्यामुळे ती स्वतंत्र असते. आकलनासाठी ती स्वतंत्रपणे शिकावी लागते. शब्दाने सूचित होणारा आशय आणि तो शब्द यांच्यामध्ये कोणताही कार्यकारण संबंध नसतो. म्हणजेच शब्द आणि त्या शब्दामुळे प्रतीत होणारा आशय पूर्णपणे यादृच्छिक असतो.

४. अदलाबदल (Inter Changeability)

समाजातील प्रत्येक व्यक्ती वक्ता आणि श्रोता या दोन्ही भूमिकांमध्ये दिसते. दोन मित्र गप्पा मारताना वक्ता-श्रोता अशी भूमिका असते. गप्पा मारताना दोघेजण क्रमाने बोलतात, क्रमाने ऐकतात.

काही मानवेतर प्राण्यांमध्ये नराने सूचित करावयाचा संदेश व मादीने सूचित करावयाचा संदेश वेगवेगळा असतो परंतु मानवी भाषांमध्ये असे नसते. कोणाचाही संदेश कोणालाही वापरता येतो. नाटकांमधून पुरुष स्त्रीपात्र किंवा स्त्री पुरुषपात्र झाले असेल तर भाषा वापरताना लिंगांमध्ये मोठा फेरफार करावा लागतो. स्वतःची भाषा स्वतःला ऐकू येत असल्यामुळे बोलताना होणाऱ्या चुका आपण बोलता-बोलता सुधारू शकतो. भाषा शिकण्याची-समजून घेण्याची प्रक्रिया भाषेतील अदलाबदल या वैशिष्ट्यामुळे सुलभ होते. भाषेच्या या वैशिष्ट्यामुळे मानवी भाषा समृद्ध होताना दिसतात. या वैशिष्ट्यामुळे भाषेच्या विकासाला गतिमानता येते. संकेतीकरणाचे व विसंकेतीकरणाचे नियम वक्ता व श्रोता यांच्या बाबतीत एकच असावयास हवेत. नियंत्रकाप्रमाणे भाषा हे कार्य करित असते. प्राण्यांमधील संदेशन साधारणतः एकाच दिशेने होत असते. हरणाने डरकाळी फोडली व वाघ पळत सुटला असे होत नाही.

५. विशिष्टता (Specialization)

भाषेतील संदेशवाहक प्रणालीची विशिष्टता संदेशसूचनांची प्रक्रिया आणि सूचित केलेला संदेश यामधील संबंधाच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. मानवी संप्रेषण व्यवहारामध्ये शारीरिक पातळीवरील हालचालींचा उपयोग करून दिला जाणारा संदेश आणि ध्वनिसंकेतांचा वापर करून दिला जाणारा संदेश यामध्ये फरक करता येतो. ट्रॅफिक पोलिसाने हाताने 'चला' म्हणणे आणि आपण गाडी सुरू करून निघण्याची तयारी करणे या संदेशनामध्ये प्रत्यक्ष कार्यकारण संबंधाचे नाते आहे. परंतु आपण प्रवासाला निघालेलो आहोत, वाटेत विरुद्ध दिशेने येणाऱ्या प्रवाशाने पुढे अपघात झालेला असल्याने वाट बंद आहे; असे सांगताच आपण आपला मार्ग बदलतो. (ही वाट बदलण्याची कृती आपण प्रत्यक्ष अपघात न पाहता करतो) येथे प्रत्यक्ष कृती ऐवजी ती सूचित करणाऱ्या चिन्हसंवेदनेचा उपयोग करून इष्ट कार्य साधता येते. लहान मुलांना वाघ आहे जाऊ नकोस, असे सांगताच मूल थांबते. कारण वाघ न पाहता वाघ म्हणजे काय तरी वाईट आहे हे त्याला प्रत्यक्ष न पाहता सूचित होते. हा एक भाषेचा विशेष गुण आहे. या विशिष्टतेमुळेच संदेशन व्यवहार सुलभ होतो. 'जेवण तयार आहे' हे ध्वनी ऐकल्यानंतर हात धुऊन पाटावर येणे, या क्रियेतील संकेत विशिष्टपणे बनलेले आहेत.

६. स्थलकालातीतता (Displacement)

स्थळ, काळाची बंधने ओलांडून आशयाचे वहन करण्याचे सामर्थ्य प्रत्येक भाषेमध्ये असते. स्वतःच्या प्रदेशाचा इतिहास, घराण्याची परंपरा, राजकीय स्थित्यंतरे, वर्तमान स्थिती, भविष्यकाळासंदर्भातील भाकिते, मनोदय किंवा पुढचे नियोजन याबाबतीत आपण बोलू शकतो. एखाद्या घटनेशी प्रत्यक्ष संबंध नसताना, तेथे आपण उपस्थित नसताना त्या घटनेविषयी बोलतो. त्या घटनेविषयी ऐकतो. त्यापासून योग्य तो अर्थबोध घेतो. फूल प्रत्यक्ष न पाहता; त्या फुलावरील कविता आपल्याला समजते. एखाद्या कवितेतून, कथेतून न पाहिलेल्या, न अनुभवलेल्या घटनेचा, प्रसंगाचा आपण अनुभव घेतो. अमेरिकेचा नायगरा धबधबा, काश्मीर, हिमालय ही स्थळे न पाहताही आपण त्यांची वर्णने वाचून आनंद घेतो. भूत-देवदूत या काल्पनिक गोष्टींवरही आपण बोलू शकतो. न पाहिलेला प्रदेश, माणसे याबाबत आपण गप्पा मारतो. छत्रपती शिवाजी महाराज, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आज हयात नाहीत परंतु त्यांच्या शौर्याच्या कथा

आपण आजही श्रद्धेने ऐकतो, सांगतो, वाचतो; त्या घटनांची कल्पनेने अनुभूती घेतो. याचाच अर्थ आपण स्थळ, काळाची बंधने झुगारून भाषेच्या मदतीनेच या गोष्टी करतो. ही भाषेची स्थलकालातीतता भाषेचे सामर्थ्यच आहे.

७. सांस्कृतिक संक्रमण (Cultural Transmission)

व्यक्तीला भाषा मागील पिढीकडून सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून मिळते. भाषा आनुवंशिक प्राप्त होत नसली तरी; भाषा शिकण्याची क्षमता आनुवंशिक असते. या क्षमतेमुळेच प्रत्येक व्यक्ती भाषा शिकू शकते. ही भाषा मागील पिढीचे संचित असते. समाजाची संस्कृती, परंपरा, श्रद्धा, रूढी, चालीरीती, ज्ञान इत्यादी बाबी भाषेच्या साहाय्याने संवर्धित केल्या जातात. हा समाजाचा ठेवा पुढील पिढीच्या भाषेतूनच प्राप्त होतो. त्यामध्ये ती व्यक्ती नव्याने काही भर घालते. ही सांस्कृतिक वाढ भाषेमुळे शक्य होते. समाजामध्ये शिक्षणाची परंपरा वाढल्यानंतर, शिक्षण तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचल्यानंतर परंपरेने चालत आलेल्या अनेक गोष्टी कालबाह्य झाल्या आहेत. नव्या कल्पना, वैज्ञानिक दृष्टिकोण वाढला आहे. लोकांच्या समजुतीमध्ये बदल झालेले आहेत. हे सर्व भाषेच्या साहाय्याने होते. पुढील पिढीकडे हे संचित असेच पोहोचते. ही सांस्कृतिक वाढ, वहन भाषेमुळे शक्य होते. संस्कृतीचे संवर्धन आणि पुढील पिढीकडे संक्रमण करणे ही भाषेची महत्त्वाची क्षमता आहे.

सी. एफ. हॉकेट यांनी सांगितलेली भाषेची ही सात वैशिष्ट्ये सर्व भाषांमध्ये सार्वत्रिक दिसतात. भाषेच्या या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्याबरोबरच भाषेची आणखी काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात. या वैशिष्ट्यांचा संक्षिप्तपणे विचार करू.

८. भाषा : सामाजिक संस्था

मानवाच्या तसेच मानवी समाजाच्या अनेक मूलभूत गरजा असतात. या गरजांच्या पूर्तता करण्यासाठी सामाजिक संस्था अस्तित्वात आलेल्या असतात. समाज टिकून राहणे, समाजाला स्थैर्य लाभणे व समाजामध्ये शिस्त येऊन एक व्यवस्था निर्माण होणे यासाठी समाजांतर्गत सामाजिक संस्था कार्यरत असतात. कुटुंब, धर्म, विवाह या प्रमाणेच 'भाषा' ही एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. प्रत्येक समाजातील सामाजिक संस्थांचे स्वरूप भिन्न असते. या नियमाप्रमाणे भाषेचे रूप देखील प्रत्येक समाजानुसार बदलताना दिसते.

भाषा हा एक सामाजिक दस्तऐवज आहे. भाषा समाजामध्ये राहूनच शिकावी लागते. समाजाच्या निर्मितीपासून, समाजाचे अस्तित्व आणि विकासासाठी भाषा कारणीभूत असते. या प्रक्रियेसाठी भाषेचे योगदान महत्त्वाचे आहे. भाषा समाजव्यवहाराचे सर्वश्रेष्ठ साधन ठरली आहे. भाषेमध्ये शब्दांना, वाक्यांना अर्थ हे समाजाकडून दिले जातात. त्यामुळे भाषा व्यक्ती वापरीत असली तरी; ती समाजाची असते. भाषेची सामाजिकता तपासण्यासाठी आजूबाजूची पुष्कळ उदाहरणे सांगता येतील. समाज ही संकल्पना व्यापक आहे. समाज अस्तित्वात येण्यासाठी एका विशिष्ट उद्देशाने लोक एकत्र यावे लागतात. त्यांच्यामध्ये सतत आंतरक्रिया सुरू राहावी लागते. सुसंवादित्वाची घनता समाजासाठी महत्त्वाची आहे.

हे सुसंवादित्व भाषेमुळे शक्य होते. त्यामुळे भाषा आणि समाजाचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. कोणताही समाज एकसंघ नसतो. एक भाषिक समाजामध्येही विविध भेद पाहयला मिळतात. धर्म, जाती, वर्ग, व्यवसाय, इत्यादी कारणांनी समाजामध्ये भेद अस्तित्वात येतात. या विविध भेदांनुसार भाषेचे रूप बदलते.

भाषा हे साधन चिन्हात्मक, प्रतिकात्मक आहे. संकेत वापरण्यात येतात ते ध्वनिरूप असतात. संकेतातून आशय व्यक्त होतो. तथापि, संकेतांचा आणि आशयाचा कार्यकारण संबंध असत नाही. भाषेतील संकेत यादृच्छिक स्वरूपाचे असून ते रूढीवर आधारित असतात. या संकेतांना सामाजिक मान्यता असते. त्यामुळेच व्यवहार सुरळीत पार पडतो. भाषा आकलनामध्ये अडथळे निर्माण होत नाहीत.

समाज स्वास्थ्यासाठी भाषा महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. सामाजिक संबंध राखणे, वाढविणे, तोडणे या गोष्टी भाषेतून होत असतात. त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्येही भाषेतून व्यक्त होतात. लैंगिक व्यवहाराशी संबंधित किंवा स्त्री-पुरुषांच्या गुप्तांगांची नावे आपण उच्चारत नाही. तेथे उघडपणे भाषा न वापरता आपण काही मूल्ये जोपासतो. हे कार्य सामाजिक स्वास्थ्यासाठीच भाषा करते. सामाजिक स्वास्थ्य भाषेमुळे टिकते. या बाबींचा सखोल विचार केल्यानंतर भाषा एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे हे सिद्ध होते.

९. अर्जित भाषा

भाषा ही दैवी देणगी किंवा निसर्गाची किमया नाही. भाषा ही मानवाला अर्जित करावी लागते. भाषा शिकणे ही नैसर्गिक सहजप्रेरणा आहे. भाषा ही समाजाची निर्मिती आहे. भाषा समाजामध्ये विकसित होत राहते. भाषा माणसाला जन्मतःच किंवा उपजतपणे अवगत नसते. मात्र माणसाच्या मेंदूमध्ये भाषा शिकण्याची क्षमता उपजत असते. मानवाच्या मेंदूमध्ये एक जैविक कळ (Biological Trigger) असते. विशिष्ट वयामध्ये सामाजिक संदर्भामध्ये ती कार्यान्वित होते. त्यामुळे सुरुवातीच्या साधारणतः ४८ महिन्यांपर्यंत मूल जैविकदृष्ट्या भाषा शिकण्याच्या तयारीमध्ये असते. एवढ्या कालावधीमध्ये मानवाला भाषा प्राप्त होते. मानव भाषा ही ऐकून ऐकून शिकतो. समाजामध्ये वापरण्यात येणारी भाषा वारंवार ऐकत राहिल्यामुळे ती शिकली जाते. त्यामुळे भाषा अर्जित आहे. ती समाजामध्ये राहूनच शिकावी लागते. लहान मूल विशेषतः आपल्या आईकडून भाषा शिकते. बडबडगीते, अंगाईगीते या शिकण्याचाच भाग असतो.

१०. भाषेची परिवर्तनशीलता

भाषेची सामाजिकता वरील मुद्द्यामध्ये आपण पाहिली. भाषा ही समाजाची असते. ती महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. त्यामुळे बदलत्या समाजजीवनाबरोबर भाषा बदलत राहते. म्हणूनच भाषा परिवर्तनशील आहे. पेशवेकालीन बखरीतील गद्य, इंग्रजांच्या कालखंडातील गद्य आणि आजची मराठी एकत्र ठेवली तर भाषेची परिवर्तनशीलता ध्यानात येते. पतीचे नाव न घेणारी, पतीसाठी 'तिकडून येणे झाले नाही' यासारखी भाषा वापरणारी स्त्री आज पतीचे नाव घेते. आरे, तुरेच्या भाषेत बोलते. ही भाषेची परिवर्तनशीलता आहे. समाज बदलला म्हणून समाजाची भाषा बदते. ऐतिहासिक कालखंडातील शस्त्रे,

अवजारे आता काही कामाची राहिली नाहीत. ते शब्द कालबाह्य झाले. त्यांची जागा नवीन शब्दांनी घेतली आहे.

बदलते समाजजीवन, नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, नवे तंत्रज्ञान, नवे शोध, भौतिक साधनांची वाढती रेलचेल, या साधनांच्या आहारी चाललेली नवी पिढी, शिक्षणाचा सर्वदूर झालेला प्रसार, प्रसारमाध्यमांचा वाढलेला प्रभाव अशा असंख्य कारणांमुळे समाजजीवन बदलते आहे. हा समाज बदलतो तशी त्यांची भाषा बदलते. संगणक-मोबाईल फोनचा वाढता वापर भाषेमध्ये परिवर्तन घडवून आणतो आहे. या क्षेत्रांशी संबंधित असंख्य शब्द आणि अर्थातच ध्वनी आता भाषेमध्ये प्रविष्ट झालेले आहेत. कॉल कर, मिस्स कॉल दे, मेसेज दे, रिंग दे, मेल आलेला आहे. मेल पाठव, सर्फींग कर इत्यादी शब्दप्रयोग सर्रास वापरले जातात. 'तुझी वटवट थांबव' हेच वाक्य 'तुझी रिंगटोन बंद कर' असे बोलले जाते. किंवा 'डोके चालत नाही' असे सांगायचे असेल तर 'माझी मेमरी चालत नाही' किंवा 'डोकं हँग झालंय'. अशी वाक्ये आता वापरली जाऊ लागली आहेत. हा भाषेमध्ये झालेला बदल हे भाषिक परिवर्तन आहे. बदलत्या समाजजीवनाबरोबर भाषेमध्ये हे परिवर्तन अविरत होत राहणार आहे. याच प्रक्रियेला भाषेचा विकास म्हटले जाते.

११. भाषेची रैखिकता

भाषा शिकणे म्हणजे भाषेचा शब्दसंग्रह आणि भाषा वापरामागील नियम समजावून घेणे होय. भाषा वापरत असताना प्रत्येक व्यक्ती भाषेचे नियम पाळत असते. भाषा ही ध्वनींची संरचना आहे. भाषिक ध्वनींच्या सानुक्रम रचनेला समाजामध्ये विशिष्ट असे अर्थ असतात. झ, आ, डू, अ या स्वतंत्र ध्वनींना काहीही अर्थ नसतो. या ध्वनींची झ+आ+डू+अ अशी सानुक्रम रचना केल्यानंतर 'झाड' हा अर्थपूर्ण शब्द तयार होतो. त्यामुळे 'झाड' हा शब्द उच्चारयचा असेल तर; तो 'झाड' असाच उच्चारवा लागतो. डाझ, झडा, डझा अशा रचनांना मराठी भाषेमध्ये कोणताही अर्थ नाही. त्यामुळे अर्थ नसलेल्या रचनांचा उच्चार भाषेमध्ये केला जात नाही. भाषा वापरून अर्थ निघणे सर्वात महत्त्वाचे आहे. नाहीतर मानवी ध्वनींचा अर्थहीन उच्चार म्हणजे लहान मुलांचे निरर्थक बडबडणे होऊन जाईल. विशिष्ट सानुक्रम रचना नसलेल्या ध्वनींना म्हणूनच भाषेमध्ये स्थान नाही. पदिमांच्या (शब्दांच्या) क्रम बदलाबाबत थोडे स्वातंत्र्य आपण घेऊ शकतो. परंतु वर्णांच्या बाबतीत हे स्वातंत्र्य घेता येत नाही. आपण पोहायला जाऊ, जाऊ आपण पोहायला, पोहायला जाऊ आपण अशी शब्दाची जुळणी केली तरी अर्थामध्ये फरक पडत नाही. परंतु वरील 'झाड' या शब्दातील वर्णांच्या जुळणीसंदर्भातील उदाहरणामध्ये येणारी अर्थहीनता आपण पाहिली आहेच. या दृष्टीने भाषेचा विचार केल्यास भाषा रैखिक असते हे सिद्ध होते.

२.३.७ भाषेचे कार्य

भाषेच्या स्वरूपाची चर्चा करित असताना; भाषेच्या कार्यासंदर्भातील विवेचन येऊन गेलेले आहे. भाषा ही सामाजिक संस्था आहे. समाजामध्ये ती विनिमयाचे, संदेशनाचे कार्य करित असते. भाषेचे सामाजिकत्व आपण सिद्ध केलेले आहेच. तथापि, भाषेचे कार्य सूक्ष्मपणे समजून घेताना; ही बाब अधिक

व्यापकतेने मनावर बिंबेल. मानव समाजात राहतो. माणसांचा कळप नसतो. समाज अस्तित्वात येण्यासाठी परस्परसंबंध, परस्परांचे सहकार्य, म्हणजेच आंतरक्रिया घडणे आवश्यक असते. त्यामुळे जगभरातील सर्व मानवी समूहांमध्ये विचारविनिमयाचे, संपर्काचे सर्वश्रेष्ठ साधन म्हणून भाषा कार्य करते. समाजाचे अस्तित्त्वच भाषेवर अवलंबून असते. त्यामुळे भाषेचे संपर्काचे स्थान इतर कोणतेही माध्यम घेऊ शकले नाही.

संपर्क साधणे, संदेश देणे हे सर्वात महत्त्वाचे कार्य भाषा करते. समाजामध्ये हे कार्य भाषा वेगवेगळ्या पद्धतीने पूर्ण करित असते. भाषेच्या या कार्याचे विभाजन रोमान याकोबसन (१८९६-१९८२) या रशियन भाषावैज्ञानिकाने भाषेच्या संरचनेच्या अंगाने केलेले आहे. त्याने भाषेच्या कार्याचे केलेले हे विभाजन संक्षिप्तपणे नोंदवू.

रोमान याकोबसन याने भाषेच्या कार्याचे केलेल्या विभाजनामागे एक विचार आहे. भाषिक संदेशनाच्या प्रक्रियेमध्ये किंवा चिन्ह वापरामध्ये सहा मूलघटक असतात. त्यांना मिळणाऱ्या महत्त्वानुसार भाषिक चिन्हे सहा मूलभूत स्वरूपाची कार्ये करतात; असा हा विचार आहे. भाषिक चिन्हव्यापारातील परिसर किंवा संदर्भ, संदेश, प्रेषक, ग्रहणकर्ता, संपर्क, माध्यम असे सहा मूलघटक रोमान याकोबसन याने सांगितले आहेत. संदेशनाच्या प्रत्येक क्रियेमध्ये हे घटक असतात. या घटकांपैकी ज्या घटकाला प्रत्यक्ष संदेशनाचे प्राधान्य मिळेल त्यानुसार विशिष्ट प्रकारचे संदेशनात्मक कार्य घडून येईल. रोमान याकोबसन याने भाषेच्या कार्याचे भाषेच्या संरचनेच्या अंगाने विभाजन केलेले आहे. सहा मूलघटकानुसार भाषेची सहा कार्ये ठरविताना रोमान याकोबसन याने खालील आकृतीप्रमाणे मूलघटक निश्चित केलेले आहेत.

परिसर/संदर्भ (Context)

संदेश (Message)

प्रेषक (Sender) ग्रहणकर्ता (receiver)

संपर्क (Contact)

माध्यम (Code)

वरील मूलघटकांनुसार भाषेच्या कार्याची विभागणी त्यांनी खालीलप्रमाणे केलेली आहे.

संदर्भनिष्ठ/निर्देशात्म (referential)

काव्यात्म/सौंदर्यात्म (Poetic/aesthetic)

आविष्करात्मक परिणामनिष्ठ

(emotive/expressive)

(Conative/affective)

संपर्कनिष्ठ (phentic)

भाषाविषयक/चिन्हव्यवस्थाविषयक (metalingual)

१. संदर्भनिष्ठ किंवा निर्देशात्मक कार्य

संदेशन करणारी व्यक्ती कोणत्या संदर्भाने बोलते हे येथे महत्त्वाचे आहे. दोन व्यक्ती संभाषण करतात; तेव्हा त्या दोघांपुरते त्यांचे बोलणे मर्यादित नसते. त्यांच्या बोलण्यामध्ये संदर्भ कशाचा आहे हे महत्त्वाचे. शेतकरी संभाषण करताना; त्यांच्या बोलण्यात शेतीचा, हवामानाचा, पावसाचा संदर्भ असेल. दोन शिक्षक बोलताना मुलांचा अभ्यास, अभ्यासक्रम, शाळेची स्थिती, शैक्षणिक धोरणे अशा विषयावर बोलतील. प्रत्येक क्षेत्रातील लोक आपापल्या क्षेत्राशी संबंधित विषयीच बोलताना दिसतील. शिक्षणक्षेत्र, उद्योग, व्यापार, विविध व्यावसायिकांचे बोलणे आपण लक्षपूर्वक ऐकले तर; ही बाब आपल्या ध्यानात येईल.

२. काव्यात्म वा सौंदर्यात्मक कार्य

प्रस्तुत कार्यामध्ये संदेश हा घटक केंद्रस्थानी असतो. हा घटक येथे स्वयंमेव संदेशनाचे उद्दिष्ट बनतो. त्याला इतर कोणतीही उद्दिष्टे नसतात. इतर कोणत्याही प्रकारे तोच संदेश या कार्यामध्ये पाठविता येत नाही. भाषेच्या या कार्यात आशयाला व संदेशाला वेगळे; सुटे असे महत्त्व नसते. जो आशय तोच संदेश असतो.

३. आविष्कारात्मक कार्य

आविष्कार करणे म्हणजे व्यक्त होणे होय. समाजजीवनामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्त व्हावे लागते. साहित्यव्यवहारामध्ये आविष्कार हा शब्द ज्या अर्थाने उपयोजिला जातो; तो अर्थ येथे अपेक्षित नाही. रोमान याकोबसन याला साहित्यामध्ये अपेक्षित असणारे भाषेचे सौंदर्यात्मक आशयवहनाचे कार्य म्हणजे अभिव्यक्ती असा मर्यादित अर्थ अभिप्रेत नाही. मानव हा बोलणारा प्राणी आहे. त्याला आपल्या मनातील भावभावना, विचार, गुपिते इतरांना सांगावी लागतात. कारण आत्मप्रकटीकरण ही मानवाची नैसर्गिक गरज आहे. व्यक्त होणे हे भाषेचे प्राथमिक कार्य आहे. या कार्यालाच याकोबसन आविष्कारात्मक अथवा अभिव्यक्तिनिष्ठ कार्य असे म्हणतो.

४. परिणामनिष्ठ कार्य

भाषेचे हे कार्य ग्रहणकर्त्यावर (श्रोत्यावर) विशिष्ट परिणाम करते. बाबासाहेब पुरंदरेंचे व्याख्यान ऐकताना; श्रोते व्याख्यानातून येणाऱ्या ऐतिहासिक संदर्भांमध्ये, ऐतिहासिक कालखंडाच्या पार्श्वभूमीमध्ये मानसिक पातळीवर जातात. पुरंदरे ज्या काळाशी एकरूप होऊन बोलतात; त्या काळाचे एक कल्पनारम्य चित्र श्रोत्यांच्या डोळ्यांसमोर उभे राहते. हा परिणाम भाषेचा आहे. भाषा स्थळ, काळाच्या सीमा ओलांडते या संदर्भात विवेचन आपण केलेले आहे. पुस्तके, चित्रपट, नाटके यामधून होणारे भाषेचे कार्य हे परिणामनिष्ठ कार्य असते. ते वाचक, श्रोत्यांवर परिणाम घडवून आणते. वेगवेगळ्या प्रकारच्या जाहिराती, नोटीस, आवाहने, निवेदने, लिलाव यामधून वापरलेल्या भाषेतून परिणाम साधला जातो. ग्रहणकर्त्यावर भाषेचा सकारात्मक, नकारात्मक अशा स्वरूपाचा परिणाम करण्यासाठी भाषा कौशल्यपूर्ण

रीतीने वापरली जाते. येथे भाषावापरामागे ग्रहणकर्त्यावर परिणाम घडवून आणणे हा हेतू असतो. भाषेचे हे कार्य परिणामनिष्ठ कार्य म्हणून पाहता येईल.

५. संपर्कनिष्ठ कार्य

भाषेच्या संपर्कनिष्ठ कार्यामध्ये प्रेषक व ग्रहणकर्ता यांच्यातील संपर्क वाढविणे किंवा कमी करणे, ही प्रक्रिया घडते. उदाहरणार्थ, प्रवासामध्ये सहप्रवाशाची ओळख काढून संपर्क वाढविण्यासाठी किती वाजले हो. असा प्रश्न केला जातो. या वाक्यातून वेळ विचारण्याऐवजी अनोळखी माणसाशी ओळख करून घेण्याचे कार्य साध्य होते. या प्रश्नातून पुढे तो; तुम्ही कुठे निघालात, काय करता असे प्रतिप्रश्न विचारेल. यातून संपर्क वाढेल व ओळख पक्की होण्याच्या दिशेने व्यवहार जाईल. पत्रकार, डॉक्टर हे बऱ्याचदा अनोळख्यांशी संपर्क साधतात. काय होतंय, कधीपासून यासारख्या प्रश्नांतून रोग्यांशी संपर्क वाढतो. त्याची ओळख होते. हे भाषेचे कार्य संपर्कनिष्ठ कार्य होय. अर्थात न बोलता, कमी बोलून संपर्क कमीही करता येतो.

६. भाषाविषयक वा अतिभाषात्म कार्य

ज्ञान मिळविणे, देणे, वाढवणे, जतन करून ठेवणे ही कार्ये भाषेच्या माध्यमाने चाललेली दिसतात. भाषेमुळेच शिकण्याची प्रक्रिया घडते. कोणत्याही विद्याशाखेतील ज्ञान भाषेच्या माध्यमानेच जतन केले जाते. वाढविले जाते. एवढेच नव्हे तर भाषेसंदर्भातील विचार, अभ्यासदेखील भाषेतूनच करावा लागतो. भाषा म्हणजे काय याचे उत्तर आपण भाषेतूनच देतो. भाषेच्या या कार्यामध्ये भाषेसंदर्भातील विचार करण्यासाठी भाषेचे होणारे साहाय्य गृहीत धरले आहे. भाषेची संरचना, भाषिक व्यवहार, व्याकरण अशा घटकांची चर्चा भाषेच्या साहाय्यानेच करावी लागते; म्हणूनच या कार्यास अतिभाषात्म असे म्हटलेले आहे.

२.४ शब्दार्थ व टिपा

- **बोली** : विशिष्ट समाजाकडून दैनंदिन व्यवहारामध्ये केवळ बोलण्यासाठी वापरण्यात येणारे भाषेचे रूप किंवा भाषेचा एक पोटभेद; उदाहरणार्थ, वऱ्हाडी, डांगी, अहिराणी बोली.
- **मूलध्वनी** : भाषेत वापरले जाणारे ध्वनी, एखाद्या भाषेचे मूलध्वनी त्या भाषेची वर्णमाला म्हणून ओळखले जातात.
- **संप्रेषणक्षमता** : भाषा प्रत्यक्ष वापरण्याचे कौशल्य
- **भाषाक्षमता** : जन्माला आलेल्या मुलाला भाषाग्रहण करण्याची उपजत असलेली क्षमता
- **भाषाव्यवस्था** : नियमबद्ध अशी भाषेची रचना
- **भाषाव्यवहार** : भाषेचा प्रत्यक्ष वापर
- **सामाजिक संस्था** : व्यक्तीचे समाजातील वास्तव्य सुसह्य होण्यासाठी आणि समाजाच्या योग्य

चलनवलन आणि वाढीसाठी आवश्यक असणारी समाजातील लोकांना निर्माण केलेली व्यवस्था

- निर्मितीक्षमता : नवीन निर्माण करण्याची ताकद
- ग्राहक : संभाषण प्रक्रियेतील ऐकणारा, संदेशचे ग्रहण करणारा
- संभाषक : बोलणारा
- प्रेषक : बोलणारा
- भाषाग्रहण : कोणीही न शिकविता अनुकरणाने भाषा आत्मसात करण्याची प्रक्रिया
- फेर्दिनां-द-स्योस्यूर : १८५७ ते १९१३ (स्वीडन-युरोप) 'A Course in General Linguistics' हा ग्रंथ.
- सी. एफ. हॉकेट : (अमेरिका) 'A Course in Modern Linguistics' हा ग्रंथ (१९५८)
- रोमान याकोबसन : (रशिया) १८९६ ते १९८२

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. भाषेचे माध्यम कोणते आहे?
(ध्वनी/आवाज/अक्षरे)
२. मूलध्वनी म्हणजे काय?
(माकडांचे ध्वनी/ऐकू न येणारे ध्वनी/भाषिक ध्वनी)
३. भाषेमध्ये मूलध्वनींची संख्या किती असते?
(असंख्य/अमर्याद/मर्यादित)
४. मधमाशा किती प्रकारचे संदेशन करतात?
(दहा/तीन/पाच)
५. वेर्वेट जातीच्या माकडांच्या मूलध्वनींची संख्या किती असते.
(तेवीस/छत्तीस/नऊ)

उत्तरे : १) ध्वनी २) भाषिक ध्वनी ३) मर्यादित ४) तीन ५) छत्तीस

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भाषा म्हणजे काय ते सांगून भाषेची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.

उत्तर : प्रास्ताविक : भाषा म्हणजे काय असा प्रश्न उपस्थित होण्याअगोदरच भाषा सर्वांना प्राप्त होते. त्यामुळे भाषेचे अस्तित्व स्वतंत्र विचार केल्याखेरीज जाणवत नाही. भाषा मानवी जीवनामध्ये सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. मानवी जीवनाचा विकास भाषेच्या साहाय्याने झालेला आहे. मानवाच्या सर्व दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी भाषा साहाय्य करते. त्यामुळेच मानवी जीवनाशी भाषा एकरूप झालेली दिसते. भाषाभ्यासकांनी भाषेच्या स्वरूपाचा वेध घेताना भाषा म्हणजे काय हे सांगितलेले आहे. भाषाभ्यासकांनी भाषेच्या केलेल्या व्याख्या पाहता; भाषेच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो. या व्याख्यांबरोबरच भाषेची वैशिष्ट्ये अभ्यासल्यानंतर भाषेचे मानवी जीवनातील अस्तित्व अधोरेखित होते. पर्यायाने मानवी जीवनामध्ये भाषेचे असणारे स्थान अधिक ठळक होते.

विवेचन : भाषा सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून मानवाला प्राप्त होते. ती नैसर्गिक पद्धतीने आत्मसात होते. भाषा शिकण्याची क्षमता मानवाजवळ जन्मजात असल्यामुळे हे शक्य होते. भाषा आत्मसात होण्याची पद्धत पाहता; भाषेची विविधांगी वैशिष्ट्ये समोर येतात. दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक काम मानव भाषेच्या मदतीने करित असतो. विचार करणे, स्वप्न पाहणे यासारखी व्यक्तिगत पातळीवर चालणारी कामे भाषेच्या मदतीखेरीज पूर्ण होऊ शकत नाहीत. भाषा मानवाच्या भावभावना पोहोचविण्याचे कार्य करते. भाषा म्हणजे अशा चिन्हांची व्यवस्था जी चिन्हे विशिष्ट संकेतांनी बद्ध असतात. भाषेच्या अनेक भाषाभ्यासकांनी व्याख्या केलेल्या आहेत. या सर्व व्याख्या काळजीपूर्वक अभ्यासल्यानंतर भाषेचे स्वरूप ध्यानात येते.

भाषेच्या व्याख्या

१. 'मूळ आशयाशी कार्यकारणसंबंध नसलेल्या ध्वनिसंकेतांनी बनलेली आणि समाजव्यवहाराला साह्यभूत अशी भाषा ही एक पद्धती आहे.' : ना. गो. कालेलकर
२. 'ध्वनी व अर्थ यात सांगड घालणाऱ्या चिन्हांची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय' : फेरिनां-द-स्योस्यूर

वरील व्याख्यांवरून भाषा ही मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनींची एक पद्धती आहे हे सिद्ध होते. भाषा ही संकेतांनी बद्ध असणाऱ्या चिन्हांची व्यवस्था आहे. भाषेमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या संकेतांना समाज अर्थ देतो. वरील व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर भाषेच्या स्वरूपाची कल्पना येते. भाषा ही संदेशनव्यवहारासाठी अस्तित्वात आलेली व्यवस्था आहे हे ठळक होते. जगभरामध्ये शेकडो भाषा बोलल्या जातात. या सर्वच भाषांच्या मूलध्वनींची संख्या साधारणपणे तीस ते सत्तरच्या दरम्यान असते. असे निवडक ध्वनी वापरून निर्माण झालेली भाषा मानवाची अद्भूत निर्मिती आहे. भाषेची वैशिष्ट्ये अभ्यासकांनी सांगितलेली आहेत. भाषेची जवळजवळ सर्वच वैशिष्ट्ये सार्वत्रिक आढळतात. प्रसिद्ध भाषावैज्ञानिक सी. एफ. हॉकेट यांनी भाषेची प्रमुख सात वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. ही सात वैशिष्ट्ये प्रथम पाहू त्याचबरोबर इतर काही वैशिष्ट्यांचा आढावा घेऊ.

भाषेची वैशिष्ट्ये

सी. एफ. हॉकेट हे आधुनिक भाषाभ्यासक आहेत. मानवेतर प्राण्यांच्या संप्रेषण व्यवहारासंदर्भात त्यांनी केलेले संशोधन अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. भाषेचे स्वरूप आणि भाषेच्या वैशिष्ट्यांसंदर्भातील त्यांचे विचार आपण पाहू.

(सी. एफ. हॉकेट यांच्या संदर्भातील येथील विवेचनासाठी मुद्दा क्रमांक २.३.६ पाहा/वाचा.)

समारोप : अशा प्रकारे भाषेच्या व्याख्या आणि वैशिष्ट्यांचा परामर्श घेतला असता; भाषेच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो. भाषेच्या व्याख्या अभ्यासल्याखेरीज भाषेचे स्वरूप समजून येत नाही. भाषा मानवी जीवनामध्ये एकजीव झालेली आहे. संप्रेषणाची इतर सर्व माध्यमे भाषेसमोर कमकुवत आणि अडचणीची ठरतात. हे सर्व भाषेची वैशिष्ट्ये अभ्यासल्यानंतर कळते.

२. संप्रेषण म्हणजे काय सांगून भाषिक व भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराचे स्वरूप सविस्तर लिहा.

उत्तर : प्रास्ताविक : भाषेचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य संप्रेषणव्यवहार पूर्ण करणे हे आहे. मानवाच्या संप्रेषणाच्या गरजेतूनच भाषेचा जन्म आणि विकास झालेला आहे. मानवाची एक व्याख्या 'मानव हा बोलणारा प्राणी आहे' अशी केली जाते. मानव बोलतो कारण तो विचार करतो. मानव हा विचार करणारा प्राणी असल्यामुळे स्वतःच्या समायोजनासाठी त्याने कल्पनादृष्टीने विकास साधला आहे. स्वतःच्या सर्व गरजा मानव स्वतः पूर्ण करू शकत नाही. अनेक गरजांसाठी त्याला इतरांवर अवलंबून राहावे लागते. यासाठी तो संपर्क साधतो. मूळातच श्रम कमी करणे, श्रम सोपे करणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रेरणा आहे. या गरजेसाठी मानवाला भाषा सर्वात मोठी मदत करते. भाषा करीत असलेली कार्ये पाहता; ही बाब लक्षात येते. मानव जशी भाषा वापरतो तशी काही भाषेतर माध्यमे देखील संप्रेषणासाठी वापरतो. मानवाबरोबर मानवेतर प्राणीही संपर्क साधतात. संप्रेषणाची गरज त्यांनाही जाणवते. मानवाचा संप्रेषणव्यवहार अभ्यासल्यानंतर मानवाच्या जीवनामध्ये असणारे भाषेचे स्थान अधिक ठळक होते.

विवेचन : संप्रेषणव्यवहारातून संवाद साधला जातो. मानव तसेच मानवेतर जीवांमध्ये संपर्क अनेक कारणांसाठी साधला जातो. संपर्क साधणे, संवाद प्रस्थापित करणे, व्यवहारामध्ये सुसंवादित्व आणणे म्हणजेच संप्रेषण व्यवहार होय. हा संप्रेषण व्यवहार पार पाडण्यासाठी भाषा सर्वात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये काही वेळा भाषेशिवाय संप्रेषण व्यवहार पूर्ण होतो. उदाहरणार्थ, पाहुणे घरामध्ये आले असताना; पाहुण्यांसमोर हुल्लडबाजी करणाऱ्या मुलांना आई डोळ्यांनी दरडावते. यातून मुलांच्या वर्तनावर नियंत्रण आणले जाते. पाहुण्यांना दिलेल्या फराळामध्ये मुलांनी हात घातला तर आई डोळ्याने ते तुड्यासाठी नाही असे सुचवते. अशा प्रकारे काही वेळा शब्दही न उच्चारता यथार्थ संप्रेषण व्यवहार पार पडतो. मानवाचा संप्रेषण व्यवहार व्यापक आहे.

१. भाषिक संप्रेषण

मानवी जीवनामध्ये विविध माध्यमांचा वापर करून संप्रेषण व्यवहार सुरू असतो. यापैकी भाषेच्या माध्यमातून चालणाऱ्या संप्रेषण व्यवहाराला विशेष स्थान आहे. रोमान याकोबसन याने भाषिक संप्रेषण

व्यवहारासंदर्भात सूक्ष्म विचार नोंदविलेला आहे. त्याने भाषेमध्ये संदेश पाठविणाऱ्या तीन प्रकारच्या यंत्रणा असतात असे सूचित केलेले आहे. लेखन, परिभाषानिर्मिती आणि हावभाव या त्या तीन यंत्रणा होय. हा विचार भाषिक संप्रेषणासंदर्भात सूक्ष्म विचार आहे. भाषिक संप्रेषण इतर संप्रेषण माध्यमांच्या तुलनेमध्ये प्रभावी आणि तीव्र होते. कारण भाषेचे माध्यम ध्वनी आहेत. हे ध्वनी अनेक गुणांनी समृद्ध असल्याने; भाषिक संदेशनामध्ये गतिमानता येते. मनाची भावस्थिती यथार्थपणे व्यक्त करणे भाषेशिवाय शक्य होत नाही. भाषिक संप्रेषणामध्ये अनेक पर्याय खुले असतात. निवडीला स्वातंत्र्य राहते. त्यामुळेच संप्रेषणव्यवहारामध्ये वैविध्यता पाहायला मिळते.

२. भाषेतर संप्रेषण

भाषेशिवाय केले जाणारे संप्रेषण हे भाषेतर संप्रेषण होय. व्यवहारामध्ये मानव भाषा न वापरता मनातील भावना व्यक्त करू पाहतो. बरीच कामे भाषेशिवाय करतो. यासाठी भाषेव्यतिरिक्त काही माध्यमांचा कौशल्यपूर्वक वापर मानव करतो. हातवारे, हावभाव, रस्त्यावरील दिशादर्शक चिन्हे, सिग्नलचे दिवे, ट्रॉफिक पोलिसांचे हातवारे, ध्वनी, रंग, कपडा, रेषा, वाहतूक नियंत्रणासाठी विकसित केलेली चिन्हे ही सर्व मानवाच्या भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराची उदाहरणे आहेत. या माध्यमांतून संप्रेषण होते. परंतु या संप्रेषणव्यवहाराला मर्यादा आहेत. भाषेतर संप्रेषणामध्ये स्पर्शाची भाषा, डोळ्यांची भाषा, हावभावाची भाषा असे शब्दप्रयोग होतात. येथे भाषा म्हणजे संदेश वहनाचे कार्य करणारे संकेत असा अर्थ घ्यावा लागतो. संप्रेषणाचा विचार करताना भाषा ही सर्वश्रेष्ठ संप्रेषणाचे माध्यम ठरलेली आहे. भाषेतर संप्रेषणाच्या माध्यमांना पुष्कळ मर्यादा आहेत.

समारोप : भाषिक व भाषेतर संप्रेषण व्यवहाराचे वरील स्वरूप पाहता; संप्रेषण ही मानव व मानवेतर जीवांची प्राथमिक गरज असल्याचे दिसते. या गरजेतूनच संप्रेषणाची विविध माध्यमे जन्माला आलेली आहेत. यापैकी भाषा सर्वात महत्त्वाचे माध्यम आहे. भाषिक संप्रेषणामध्ये ध्वनी महत्त्वाचे काम करतात. कारण मानवी भाषेचे ध्वनी हेच साधन आहे. ध्वनीमध्ये आढळणारी गुणवैशिष्ट्ये आपोआप भाषेला प्राप्त झालेली आहेत. त्यामुळे भाषेतर संप्रेषणव्यवहाराच्या तुलनेमध्ये भाषिक संप्रेषण व्यवहार सरस ठरतो. तो अधिक सोयीचा, सहजसाध्य आणि किफायतशीर आहे. भाषेतर संप्रेषण व्यवहारामध्ये ध्वनीव्यतिरिक्त इतर अनेक गोष्टींचा वापर केला जातो. डोळे, कान, नाक, त्वचा ही मानवी इंद्रिये, वस्तू, विविध उपकरणे, रंग, कपडा, शारीरिक हालचाली इत्यादी भाषेतर संप्रेषणासाठी वापरल्या जाणाऱ्या माध्यमांचे स्वरूप विविधांगी आहे. भाषेतर संप्रेषणासाठी वापरल्या जाणाऱ्या माध्यमांचे स्वरूप विविधांगी, व्यापक असले तरीही भाषिक संप्रेषणाच्या तुलनेत या माध्यमांना अनेक मर्यादा आहेत.

लघुत्तरी प्रश्न

१. भाषेची कार्ये लिहा.

उत्तर : प्रास्ताविक : भाषा एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. समाजाचा संप्रेषण व्यवहार पूर्ण करणे हे भाषेचे सर्वात महत्त्वाचे व मुख्य कार्य आहे. संप्रेषण व्यवहाराच्या स्वरूपावर भाषेच्या कार्याची

विभागणी काही अभ्यासकांनी केलेली आहे. समाजामध्ये सुसंवादित्व साधण्याचे कार्य भाषेमुळे घडते. समाज अस्तित्वात येण्यासाठी, त्याचे अस्तित्व टिकण्यासाठी, समाजाच्या विकासासाठी भाषा महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. कारण या सर्व प्रक्रियांसाठी आवश्यक असणारी आंतरक्रिया भाषेशिवाय शक्य होत नाही. जगभरातील सर्व मानवी समुहांमध्ये आंतरक्रिया घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य भाषा करते.

विवेचन : संपर्क साधण्याचे, संदेश पोहोचविण्याचे कार्य भाषा वेगवेगळ्या पद्धतीने पूर्ण करित असते. भाषिक संदेशनाच्या प्रक्रियेमध्ये संदेशाच्या स्वरूपावरून काही मूलघटक कल्पिले जातात. या संदर्भातील रोमान याकोबसन याचे संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे. तो संदेशनाच्या प्रक्रियेमध्ये किंवा चिन्ह वापरामध्ये सहा मूलघटक कल्पितो. या मूलघटकांना संदेशनात मिळणाऱ्या महत्त्वानुसार भाषिक चिन्हे सहा मूलभूत कार्ये करतात, असे याकोबसन सांगतो. संदेशनाच्या प्रत्येक क्रियेमध्ये हे घटक असतात. या घटकांपैकी ज्या घटकाला प्रत्यक्ष संदेशनाचे प्राधान्य मिळेल त्यानुसार संदेशनाचे कार्य घडते. यावरून भाषेच्या कार्याचे सहा प्रकार याकोबसन सांगतो.

१. संदर्भनिष्ठ कार्य : भाषेच्या या कार्यामध्ये संदेशन करणारी व्यक्ती कोणत्या संदर्भाने बोलते हे महत्त्वाचे असते. या कार्यामध्ये परिसरातील घटकांचा निर्देश किंवा त्यांचे वर्णन होत असते. संदेशन हे केवळ बोलणारा व ऐकणारा यांच्यापुरते मर्यादित नसते तर; संदेशनाला अनेक संदर्भ येत असतात.

२. काव्यात्म वा सौंदर्यात्मक कार्य : भाषेच्या या कार्यामध्ये संदेश हा घटक मध्यवर्ती असतो. हा संदेश हाच संदेशनाचा उद्देश असतो. इतर कोणतीही उद्दिष्टे या कार्यामध्ये नसतात.

३. आविष्कारात्मक कार्य : येथे प्रेषकाला आत्माविष्कार करावयाचा असतो असे गृहीत धरून भाषेचे हे कार्य निश्चित केलेले आहे. काव्यात्म व सौंदर्यात्मक भाषेच्या कार्याचा याकोबसन येथे संदर्भ जोडत नाही.

४. परिणामनिष्ठ कार्य : प्रेषकाच्या बोलण्यातून ग्रहणकर्त्यावर परिणाम घडवून आणण्यावर भाषेच्या या कार्याचा भर आहे. एखाद्या जाहिरातीतून, चित्रपटातून प्रेक्षकांच्यावर जो परिणाम साधला जातो; त्या भाषेच्या कार्याचा परिणामनिष्ठ कार्य म्हणून उल्लेख करता येईल.

५. संपर्कनिष्ठ कार्य : या कार्यामध्ये प्रेषक व ग्रहणकर्ता यांच्यातील संपर्क वाढविणे वा कमी करणे ही प्रक्रिया घडते.

६. भाषाविषयक किंवा अतिभाषात्म कार्य : भाषेच्या या कार्यामध्ये भाषेच्या स्वरूपासंदर्भातील चर्चा भाषेच्याच आधाराने सुरू असते. भाषेचे व्याकरण सांगणे हे कार्य आपण भाषेतूनच करित असतो.

समारोप : अशा प्रकारे भाषेची सहा कार्ये रोमान याकोबसन याने सांगितलेली आहेत. भाषिक चिन्ह विचारामध्ये चिन्हांच्या कार्यासंदर्भात रोमान याकोबसन याने मांडलेला तात्त्विक विचार महत्त्वाचा आहे.

२. मानवेतर संप्रेषण व्यवहाराचे स्वरूप सांगा.

उत्तर : प्रास्ताविक : संप्रेषणव्यवहार पार पाडणे ही मानवाबरोबरच मानवेतर जीवांचीही गरज आहे.

संप्रेषण करणे हा मानव व मानवेतर प्राण्यांचा नैसर्गिक धर्म आहे. मानवेतर जीवांमध्ये स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी, संरक्षणासाठी संप्रेषण व्यवहार अस्तित्वात आलेला आहे. सृष्टीमध्ये मानवाबरोबरच असंख्य मानवेतर जीव जीवन जगताना दिसतात. त्यांच्या जगण्याचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यानंतर त्यांच्या संदेशन किंवा संप्रेषण व्यवहाराच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो.

विवेचन : मानवेतर जीवसृष्टी फार व्यापक आहे. सृष्टीमध्ये मानवाव्यतिरिक्त लाखो जीव अस्तित्वात आहेत. यापैकी काही निवडक मानवेतर जीव मानवीजीवनामध्ये प्रत्यक्ष एकरूप होऊन जीवन जगतात. त्यामध्ये कुत्रा, मांजर, बैल, घोडा, म्हैस, गाय यासारखे काही प्राणी येतात. या प्राण्यांचे जीवन मानव जवळून अनुभवतो. या प्राण्यासंदर्भात अनेक कथा, किस्से आपण ऐकतो. चित्रपटासारख्या माध्यमांमध्ये हे प्राणी भूमिकांमधून दिसतात. यामध्ये त्यांना माणसांचा चिन्हव्यापार कळत असल्याचे दाखविले जाते. मानवी इशारे त्यांना कळतात. परंतु या प्राण्यांची स्वतंत्र भाषा असते का ही बाब आपण समजावून घेऊ. या काही मानवी जीवनाशी एकरूप झालेल्या प्राण्यांव्यतिरिक्त लाखो जीव, त्यांचे जीवन आपल्याला ज्ञात नसते. त्यांच्या जीवनाची भाषा कोणती, ते आपले सर्व व्यवहार कसे पूर्ण करतात हा मानवांसमोरील आस्थेचा प्रश्न आहे. अभ्यासकांच्या मतानुसार मानवेतर जीवसृष्टीमध्येही संकेतव्यवस्था आहे. प्रत्येक जीव आपल्या पद्धतीने संदेशनाचे कार्य करीत असतात.

मानवेतर प्राण्यांच्या जीवनपद्धतीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यानंतर त्यांच्या संदेशनपद्धतीची किंवा संप्रेषण व्यवहाराची ओळख आपल्याला होते. मधमाशांच्या जीवनामध्ये तीन प्रकारचे संदेश देण्याची व स्वीकारण्याची पद्धत दिसून येते. पोळ्याच्या ठिकाणापसून मधाचे ठिकाण साधारणतः किती फुटांपर्यंत आहे. या स्वरूपाचे त्या संदेशन देतात. त्यांच्या संदेशनामध्ये केवळ आडवे अंतर ध्वनित होते. उभ्या अंतरासाठी त्यांच्या संदेशनव्यवहारात काही पद्धती आढळत नाही. कुत्र्यांचे गुरगुरणे, गाईचे वासरासाठी हंबरणे, भुकेसाठी व्याकूळ होऊन चिवचिवाट करणे ही संप्रेषणाचीच व्यवस्था आहे. मोर-लांडोर यांच्यामध्ये परस्परांना आकर्षित करण्यासाठी मोर नृत्य करतो. गिबन्स प्राणी नऊ पद्धतीने सोबत्यांना हाक मारतात. जपानमधील डुकरे २३ प्रकारचे ध्वनी काढतात. वेर्वेट जातीची माकडे ३६ प्रकारचे ध्वनी काढतात. त्याचे लांडोरीसमोर पिसारा फुलवून नाचणे, बेडकांचे डराँव डराँव ही सर्व मानवेतर जीवसृष्टीतील संप्रेषण व्यवहारासंदर्भातील उदाहरणे होय.

समारोप : अशा प्रकारे मानवेतर जीवांच्या संप्रेषणव्यवहाराचे निरीक्षण करता; स्वतःचे अस्तित्व टिकविणे, संरक्षण करणे, राग, प्रेम, चीड हे भाव व्यक्त करणे यासाठी मानवेतर प्राणी संप्रेषण करताना दिसतात. मानवेतर जीवनामध्ये आढळणाऱ्या या संदेशनपद्धती बहुतांश आनुवंशिक असल्याचे दिसते. या संदेशनपद्धती एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे आनुवंशिक पद्धतीने पोहोचतात. परंतु हे सर्वच प्राण्यांच्या बाबतीत सरसकट विधान करता येत नाही. अलीकडे काही अभ्यासकांना मानवेतर प्राण्यांच्या संदेशनपद्धतीमध्ये आनुवंशिकतेबरोबरच शिक्षणाचा थोडा भाग असल्याचे आढळले आहे.

टिपा लिहा.

१. भाषेबद्दलचे दृष्टिकोण

प्रास्ताविक : भाषा मानवाला सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून विनासायास प्राप्त होते. भाषा शिकण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागत नाहीत. जन्मानंतरच्या सुरुवातीच्या चार-साडेचार वर्षांमध्ये आपण भाषा शिकतो. ही भाषा शिकण्याची प्रक्रिया नकळत घडून येते. ती हळूहळू मानवी जीवनाशी एकरूप होते. आपण आपले सर्वच व्यवहार भाषेच्या साहाय्याने करित असतो. भाषेचे वेगळे अस्तित्व जाणवत नाही. तिचा स्वतंत्र विचार केल्याशिवाय भाषा नावाची व्यवस्था आपल्या जगण्याचेच साधन आहे; हे आपल्या ध्यानात येत नाही. अशा भाषेविषयी समाजाच्या काही धारणा, समजुती असणे स्वाभाविक आहे.

विवेचन : भाषेसंदर्भात समाजाच्या काही धारणा असतात. कारण भाषा ही आपल्या संस्कृतीचे, समाजाचे प्रतीक असते. आपली सांस्कृतिक-सामाजिक जडणघडण भाषेच्या साहाय्याने सुरू असते. भाषा आपल्या जीवनाशी सर्वार्थाने एकरूप असल्यामुळे ती आपले अस्तित्व बनते. त्यातूनच तिच्याविषयी काही दृष्टिकोण तयार होतात. भाषेविषयी असलेले काही दृष्टिकोण येथे पाहू.

१. **भाषाभेदात्मक मूल्यमापन :** भाषेसंदर्भात सामान्य व्यक्ती बोलताना मूल्यमापनात्मक दृष्टी अवलंबतो. मूल्यमापन ही नैसर्गिक प्रवृत्ती असते; त्यामुळे असे घडून येते. आपली भाषा श्रेष्ठ, इंग्रजी सर्वश्रेष्ठ, बोली कनिष्ठ असे म्हणणे ही भाषाकडे पाहण्याची मूल्यमापनात्मक दृष्टी आहे. हा दृष्टिकोण अवैज्ञानिक आहे.

२. **श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची कल्पना :** वरील मूल्यमापनात्मक दृष्टीतूनच श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची भावना बळावते. अमुक भाषा श्रेष्ठ, अमुक भाषा कनिष्ठ हे ठरविणे म्हणजे भाषेचा चुकीच्या दृष्टीने विचार करणे होय. खरे तर जगातील सर्व भाषा एकच कार्य करित असतात. त्यामुळे असा कनिष्ठत्वाचा मुद्दा उपस्थित होऊ नये. संस्कृत श्रेष्ठ व मराठी कनिष्ठ असा भेद भाषेत नसतो.

३. **शुद्धाशुद्धतेची कल्पना :** प्रमाण भाषा ती शुद्ध, बोलीभाषा अशुद्ध हा दृष्टिकोणदेखील भाषाभ्यासक अवैज्ञानिक ठरवितात. ग्रामीण भागात राहणारे लोक गावंढळ बोलतात, शहरी लोक शुद्ध बोलतात हा एक गैरसमज आहे. कोणतीही भाषा शुद्ध-अशुद्ध ठरविता येत नाही.

४. **व्याकरण परंपरा व संस्कृत भाषा :** व्याकरणाची परंपरा भाषा कशी असावी हे सांगते. भाषा कशी वापरली जाते हा आदेशात्मक व आदर्शात्मक दृष्टिकोण भाषेसंदर्भात अवैज्ञानिक दृष्टिकोण आहे. संस्कृत भाषा श्रेष्ठ कारण ती सर्व भाषांची जनक भाषा आहे. त्यामुळे शब्दांची मूळ रूपे संस्कृतनुसार असावीत इत्यादी समज हे गैरसमज आहेत. आधुनिक भाषाभ्यासामध्ये यांना स्थान नाही.

५. **शब्दार्थ :** त्याचबरोबर शब्दार्थाला आग्रही राहणे हा चुकीचा दृष्टिकोण आहे. भाषेच्या विकासाला तो बाधक ठरू शकतो. व्यक्तिनिष्ठता, शेजार व परकीय भाषासंदर्भातील अनाग्रही विचार

भाषेच्या विकासाला हानिकारक ठरू शकतात. आज सर्वत्र इंग्रजी भाषा सर्वश्रेष्ठ आहे असा समज पसरला आहे. जागतिकीकरणासारख्या प्रक्रियेत तिचे महत्त्व वाढले आहे हे खरे आहे; म्हणून ती सर्वश्रेष्ठ ठरत नाही. मराठी भाषेतूनही सर्व भावना व्यक्त करता येतात. त्यामुळे संदेशनाची कार्ये करणाऱ्या सर्व भाषा सारख्याच महत्त्वाच्या असतात.

समारोप : अशाप्रकारे समाजामध्ये भाषेकडे पाहण्याचे जे दृष्टिकोण दिसतात त्यापैकी बहुतांश दृष्टिकोण अवैज्ञानिक आहेत. भाषेच्या विकासाला, सामाजिक स्वास्थ्यासाठी हे दृष्टिकोण हानिकारक ठरू शकतात. कारण भाषा ही प्रत्येक समाजाची अस्मिता असते. भाषिक प्रश्नावर समाज संवेदनशील असतो. त्यामुळे हे दृष्टिकोण निकोप हवेत. भाषा आणि समाजासाठी ते महत्त्वाचे ठरू शकतात.

२. भाषा : एक सामाजिक संस्था

प्रास्ताविक : भाषा ही सर्वात महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. समाजाची निर्मिती, अस्तित्व आणि विकास भाषेच्या मदतीने सुरू असतो. समाजामध्ये परस्पर-विनिमयाचे, संपर्काचे साधन म्हणून भाषा कार्य करित असते. भाषेची सामाजिकता तपासण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागत नाहीत. इतकी भाषा समाजजीवनाशी एकरूप झालेली आहे. आजुबाजूला लोक कसे जगतात, कसे संपर्क साधतात, त्यांच्या जीवनामध्ये भाषा कशी साहाय्य करित असते, समाजामध्ये भाषेच्या साहाय्याने संघटना, चळवळी कशा उभ्या राहतात, भाषेमुळे समाज कसा दुभंगतो; एकूणच सर्वच व्यवहार समाज भाषेच्या आधाराने कसे पूर्ण करतो हे पाहता भाषेची सामाजिकता अधोरेखित होते.

विवेचन : भाषा ही समाज व्यवहाराचे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. मानवाच्या तसेच एकूण मानवी समुहाच्या सर्व गरजांची पूर्तता करण्यासाठी सामाजिक संस्था अस्तित्वात आलेल्या आहेत. समाज टिकून राहणे, समाजाला स्थैर्य लाभणे, समाजामध्ये शिस्त टिकणे आणि एक व्यवस्था निर्माण होणे यासाठी सामाजिक संस्था कार्यरत असतात. भाषा ही एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था ठरते. कुटुंब, धर्म, विवाह या प्रमाणेच भाषा देखील सामाजिक स्वास्थ्य, प्रगती व शिस्तीसाठी कार्यरत असते.

समूह अस्तित्वात येण्यासाठी समुहातील घटकांमध्ये आंतरक्रिया होणे जरूरीचे असते. या आंतरक्रियेसाठी समाज भाषेचा आधार घेतो. व्यक्तीचे आचार, विचार, कल्पना, भावना भाषेतून व्यक्त होतात. भाषा हे मानवाचे अभिव्यक्तीचे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. आक्षेपार्ह विधान एखाद्या व्यक्तीकडून झाल्यास समाजामध्ये जाळपोळ वा हिंसा होते. राजकीय नेत्याच्या इशान्यावर कार्यकर्ते काहीही करू शकतात. त्यांच्याच एका शब्दाने राजकीय कार्यकर्ते शांत होतात. ही सर्व भाषेची करामत आहे. महामहीम राष्ट्रपती महोदयांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या दहा मिनिटांच्या भाषणामुळे देशात परिवर्तन होते. लोकांचे विचार बदलतात. अशी भाषेमार्फत चाललेली कार्ये पाहता भाषेची सामाजिकता मनावर बिंबवली जाते. सामाजिक रूढी, परंपरा, प्रथा, चालीरिती संवर्धित आणि पुढील पिढीकडे संक्रमित करण्याचे कार्य भाषा करित असते. त्यामुळेच भाषा ही सर्वश्रेष्ठ सामाजिक संस्था ठरते. भाषा ही समाजाची निर्मिती आहे. त्यामुळे भाषेचा विचार करताना; तिच्या सामाजिक संदर्भाकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. भाषा ही समाजाच्या मालकीची

असते. कोणा एक व्यक्तीला तिच्यामध्ये हस्तक्षेप करता येत नाही. समाजाच्या स्वरूपानुसार त्या समाजाची भाषा आकाराला येते. समाजामध्ये अस्तित्वात असणारे सर्व स्तर, जाती, भेद, धर्म, व्यवसाय, आर्थिक विषमतेतून निर्माण झालेले स्तर यानुसार भाषा स्वतःचे स्वरूप बदलते. एवढे भाषेचे आणि समाजाचे परस्पर संबंध घनिष्ठ असतात. भाषेमुळेच समाजाचा गाडा ओढला जातो. भाषेमुळे सामाजिक स्वास्थ्य ठीक राहते. त्यामुळे ती एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था ठरते.

समारोप : समाजामध्ये सामाजिक संबंध राखणे, वाढविणे, तोडणे या गोष्टी भाषेमुळे शक्य होतात. सामाजिक संबंध प्रस्थापित करणे हे समाजाच्या वाढीसाठी हितावह असते. म्हणूनच समाजाच्या विकासामध्ये भाषा महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते. या सर्व बाबींचा सखोल विचार केल्यानंतर भाषा ही महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे हे अधोरेखित होते.

२.६ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. भाषेचे मुख्य कार्य कोणते ?
(लेखन/वाचन/संप्रेषण)
२. मानवाच्या भाषेमध्ये मूलध्वनींची संख्या किती असते ?
(मर्यादित/अमर्यादित/असंख्य)
३. मानवेतर प्राण्यांच्या भाषेचा अभ्यास कोणी केला ?
(सी. एफ. हॉकेट/लेनर्ड ब्लूमफील्ड/रोमान याकोबसन)
४. भाषा शुद्ध-अशुद्ध असते हा दृष्टिकोण कोणता ?
(प्रगत/वैज्ञानिक/अवैज्ञानिक)
५. सी. एफ. हॉकेट यांनी भाषेची किती वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत ?
(बारा/नऊ/सात)

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भाषेविषयी समाजाच्या असणाऱ्या समजुती सविस्तर लिहा.
२. भाषेची विविध वैशिष्ट्ये विस्ताराने लिहा.
३. भाषेच्या विविध व्याख्या सांगून भाषेची कार्ये स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे, कसे ते लिहा ?
२. मानवेतर प्राण्यांच्या संदेशनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
३. भाषाविषयक अवैज्ञानिक दृष्टिकोण थोडक्यात लिहा.

टिपा लिहा.

१. मधमाशांचे संदेशन
२. भाषेची परिवर्तनशीलता
३. भाषिक संप्रेषण

२.७ समारोप

मानवी जीवनाचा भाषा हा अविभाज्य घटक आहे. भाषेशिवाय मानवाचा, त्याच्या जीवनाचा आपण विचारही करू शकत नाही. भाषा मानवी जीवनाशी सर्वांथाने एकरूप झालेली आहे. भाषेचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि कार्य अभ्यासता; भाषेचे मानवी जीवनातील स्थान ठळक होते. आपण भाषेशी अतिपरिचित असतो; त्यामुळेच भाषेचा, तिच्या स्थानाचा आपण कधी स्वतंत्र विचार करित नाही. भाषेमध्ये असणाऱ्या अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण गुणांमुळे भाषा संप्रेषणाचे सर्वश्रेष्ठ माध्यम ठरली आहे. संप्रेषणाव्यतिरिक्त अनेक कामांसाठी भाषेला आपण राबवतो. स्वतःच्या विकासासाठी, उन्नयनासाठी मानव भाषेचा आधार घेतो. मानवी जीवनाची सर्व अंगे भाषेने व्यापलेली आहेत.

भाषा समाजाची निर्मिती करते. समाजातील सर्वांना एकत्र ठेवण्याचे; जवळ आणण्याचे कार्य भाषा करते. भाषेविषयी अनेक गैरसमज समाजामध्ये रुजलेले आहेत. हे गैरसमज दूर होणे हे भाषेच्या आणि समाजाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. त्याबरोबर भाषेच्या वापरावर, तिच्या विषयीच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणावर समाजाचे स्वास्थ्य अवलंबून आहे.

समाज, समाजांतर्गत नांदणारी संस्कृती, परंपरा, श्रद्धा, रूढी, आचार-विचार, आणि भाषा यांचा संबंध घनिष्ठ असतो. त्यामुळेच मानवी समाजजीवनातील भाषा हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. भाषेचा सूक्ष्म अभ्यास होणे, तिच्याविषयीचा वैज्ञानिक दृष्टिकोण समाजामध्ये विकसित होणे; महत्त्वाचे आहे. प्रस्तुत घटक अभ्यासण्यामागे हा उद्देश आहे. या अभ्यासाअंती आपण भाषेसंबंधी स्वतंत्र विचार करू लागतो. तिच्या स्वरूपाविषयीची सविस्तर जाणीव झाल्यामुळे आपण भाषेविषयी चिकित्सक बनतो. भाषावापरातील सूक्ष्म अभ्यास व भाषेच्या कार्याची ओळख झाल्यामुळे भाषा वापरताना आपण सजग राहतो. प्रस्तुत घटक अभ्यासताना मुख्य हेतू हाच आहे.

२.८ वाचन

१. कालेलकर, ना. गो. (१९६२) : भाषा आणि संस्कृती, मौज, मुंबई
२. कालेलकर, ना. गो. (१९६४) : भाषा इतिहास आणि भूगोल, मौज, मुंबई
३. केळकर, डॉ. अशोक (१९८३) : वैखरी, मॅजेस्टिक, मुंबई
४. मालशे, डॉ. मिलिंद (१९९८) : आधुनिक भाषाविज्ञान : सिद्धांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मय.
५. गवळी, डॉ. अनिल (२००९) : भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, हिरण्यकेशी, कोल्हापूर

२.९ उपक्रम

१. भाषिक प्रश्नांवर निर्माण होणारे वाद व त्यावर आलेल्या बातम्यांची कात्रणे जमवा.
२. लहान मुलांच्या भाषा शिकण्याच्या प्रक्रिया अनुभवा व तुमचा अनुभव वर्तमानपत्रांसाठी लिहा.
३. तुमच्या मातृभाषेतील वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचा संग्रह करा.
४. 'भाषा आणि जीवन' या नियतकालिकाचा पत्ता पुढे देत आहोत. सदरचे नियतकालिक आपल्या गावातील ग्रंथालयामध्ये मागविण्यासाठी आपण आग्रही रहा. त्याचे नियमित वाचन करा. त्यातील विविध विषय समजावून घ्या. त्यात तुम्हीही छोटे-छोटे लेख लिहिण्यासाठी प्रयत्न करा.

■ भाषा आणि जीवन (त्रैमासिक)

कार्यवाह, मराठी अभ्यास परिषद,

३, अन्नपूर्णा, १२५९, शुक्रवार पेठ, सुभाषनगर, गल्ली क्र. ५

वाडिया हॉस्पिटलसमोर, पुणे : ४११००२

घटक : ३

ध्वनिपरिवर्तन

३.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हाला;

- ध्वनी म्हणजे काय? याचा शोध घेता येईल.
- ध्वनिपरिवर्तनाचे स्वरूप तपासता येईल.
- ध्वनिपरिवर्तनाच्या कारणांचा शोध घेता येईल.
- ध्वनिपरिवर्तनाचे विविध प्रकार पाहता येतील.

३.२ प्रास्ताविक

भाषा नित्य परिवर्तनशील असते. परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे. कोणतीही गोष्ट ज्या स्वरूपात निर्माण होते, त्याच स्वरूपात चिरंतन राहत नाही. उत्पत्ती, विकास व लय हा सृष्टीचा नियम आहे. ही परिवर्तनाची मुख्य अंगे आहेत. फक्त प्रत्येक वस्तूची परिवर्तनाची गती वेगळी असते. परिवर्तनाच्या या नियमातून भाषाही सुटलेली नाही. भाषा एक जिवंत संस्था असल्यामुळे प्रत्येक सजीवाप्रमाणेच वाढणे, बदलणे हा तिचा गुणधर्म आहे. असेही म्हणावे लागेल की, एखादे मूल जसे जन्मानंतर बदलते, वाढते, त्याचे बदलणे जसे अपेक्षित असते, ते बदलले नाही, वाढले नाही तरच ते विकृत बनते, मृत बनते; तसेच भाषेचेही असते. भाषाही काळाच्या ओघात बदलत असते.

३.३ विषयविवेचन

मराठीच्या बाबतीतही तसेच दिसते. तिच्या जन्मकाळी दिसलेले तिचे स्वरूप रामदास, तुकारामांच्या काळात दिसत नाही आणि रामदास, तुकारामांच्या काळातील भाषा पुढे इंग्रजांच्या काळात दिसत नाही. आज तर मराठी भाषेचीही प्राचीन रूपे परक्या भाषेतील वाटावीत एवढी अपरिचित वाटतात. केवळ मराठीतच नव्हे तर कोणत्याही भाषेत असे परिवर्तन सतत दीर्घकाळ व मंदगतीने होतच असते. हे परिवर्तन प्रामुख्याने ध्वनी, शब्द, रूप, अर्थ, वाक्य इत्यादी बाबतीत होत असते. भाषेच्या या परिवर्तनशील रूपाचा विचार प्राचीन काळापासून सुरू आहे. कात्यायन, पतंजली, कैयट, काशिकाकार जयादित्य इत्यादींनी शब्दशास्त्राचा विचार करताना भाषेच्या परिवर्तनाची चर्चा केली आहे. डॉनिश भाषाशास्त्रज्ञ जे. एच. ब्रेड्सडोर्फ यांनी सन १८२१ मध्ये भाषापरिवर्तनाची आठ कारणे सांगितली आहेत.

३.३.१ ध्वनिपरिवर्तनाचे स्वरूप व व्याख्या

भाषेत परिवर्तन अथवा विकास होण्याच्या कारणांचे मुख्यतः दोन प्रकार सांगितले जातात. परिवर्तनाची जी कारणे प्रामुख्याने भाषेतच असतात त्यांचा वर्ग अभ्यंतर म्हणून ओळखला जातो. वक्त्याचे शारीरिक वैशिष्ट्य, अनुकरणाची क्षमता, उच्चारणाची प्रक्रिया, त्याचा मानसिक व बौद्धिक स्तर, अर्थबोधाची कुवत, वागिंद्रियातील दोष, आहार, आळस इत्यादी अनेक वैयक्तिक कारणांचा समावेश या प्रकारात येतो. भाषेचे परिवर्तन खूपदा बाह्य परिस्थितीवरही अवलंबून असते. भौगोलिक, ऐतिहासिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक प्रेरणा व घडामोडी या बाह्य गोष्टींचा परिणाम भाषेवर होऊन भाषा बदलत राहते. भाषेतील परिवर्तन दुहेरी स्वरूपाचे असते. ध्वनी, वर्ण, शब्द हे भाषेचे बाह्यांग मानले तर या बाह्यांगात म्हणजेच उच्चारणात फरक पडतो. विविध कारणांनी होणाऱ्या या बदलासच उच्चारप्रक्रिया, ध्वनिप्रक्रिया वा स्वनप्रक्रिया असे म्हणतात. उच्चारप्रक्रियेत कंठ, तालू, दन्त मूर्धन, जिह्वा, श्वासनलिका, फुफ्फुसे इत्यादी अवयवांचा संबंध येत असतो. श्वास व ही इंद्रिये यांच्या साहाय्याने माणसाला नाना ध्वनी निर्माण करता येतात. या दोन्हीमध्ये थोडासा जरी फरक पडला तरी माणसाच्या उच्चाराने बदल होतो.

भाषेतील ध्वनी एकसारखे बदलत असतात. उदाहरणार्थ, एके काळी संस्कृत 'पर्ण'चा उच्चार बदलून प्राकृतामध्ये 'पण्ण' झाला व कालांतराने मराठीत 'पान' झाला. वर्ण जेव्हा शब्दाचा घटक बनतो, तेव्हा तो विकारक्षम बनतो. शब्दातील त्याचे स्थान, क्रम, आघात, दुसऱ्या वर्णाचे सान्निध्य, पुढे मागे स्वर असणे यामुळे वर्ण बदलतो. त्याचा उच्चार बदलू शकतो. येथे संस्कृत 'र्ण'चा प्राकृतात 'ण' व मराठीत 'न' झाला. तसेच दीपक → दीवअ → दिवा येथे स्वरमध्यस्थ संस्कृत 'प'चा प्राकृत 'व' होऊन मराठीत 'व'च राहिला किंवा सप्त → सत्त → सात येथे संस्कृत 'प्त' चा प्राकृतात 'त्त' होऊन मराठीत 'त' झाला. अशा प्रकारे शब्दातील वर्ण बदलतो व साहजिक उच्चारही बदलतो. पूर्वी असा एक समज होता की, ध्वनिपरिवर्तन हे कसेही, नैसर्गिकरित्या होत जाते. त्याला काही नियम नसतात. पण १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात क्रिस्टयान रास्क या भाषाशास्त्रज्ञाने ध्वनिपरिवर्तन हे विशिष्ट नियमानुसार होते हे स्पष्ट केले. याकोप ग्रीम याने ध्वनिपरिवर्तनाचे नियम मांडण्याची पद्धत सुरू केली.

ना. गो. कालेलकरांच्या मते, "एका विशिष्ट काळी, एका विशिष्ट प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या एका विशिष्ट समाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालांतराने बदलतात. यालाच ध्वनिपरिवर्तन असे म्हणतात." ध्वनिपरिवर्तन निरपवाद, अमर्याद, अज्ञेय असते. त्यामुळे कोणता वर्ण कधी, कसा बदलला हे ठामपणे सांगता येत नाही. तरीही ध्वनिपरिवर्तनाचे काही विशेष सांगता येतील.

१. ध्वनिपरिवर्तन निरपवाद असते : ध्वनिपरिवर्तनाचा हा पहिला टप्पा आहे. एका विशिष्ट परिस्थितीत असलेला वर्ण एका भाषेत एका विशिष्ट देश-कालमर्यादित, विशिष्ट प्रकारे बदलताना दिसतो. उदाहरणार्थ, स्वरमध्यस्थ संस्कृत 'प'चा मराठीत 'व' होतो. उदाहरणार्थ, दीपक → दिवा.

२. ध्वनिपरिवर्तन अमर्याद असते : ध्वनिपरिवर्तन अमर्याद असते म्हणजे ते सातत्याने चालू असते. त्यात खंड पडत नाही. शब्दांतील कोणतेही घटक चिरस्थायी नसतात. त्यामुळे मूळरूप व परिवर्तित

रूप यात कोणतेच साम्य एखाद्या वेळेस राहत नाही. भाषेचे हे उत्क्रांतितत्त्व असते, नाही तर भाषा स्थिर होईल.

३. **ध्वनिपरिवर्तन नियमित असते :** प्रत्येक भाषेची वर्णमाला निश्चित ध्वनींनी बनलेली असते. ती सुसंवादी तर असतेच पण ध्वनिपरिवर्तनानंतर अस्तित्वात येणारी नवी वर्णमालाही पूर्वीच्या वर्णमालेइतकीच सुसंवादी असते. याचाच अर्थ प्रत्येक ध्वनी स्वतंत्रपणे, स्वैरपणे उत्क्रांत पावत नाहीत, तर संपूर्ण वर्णमालाच विशिष्ट प्रवृत्तींना अनुसरून विशिष्ट दिशेने उत्क्रांत होते. म्हणून हे ध्वनिपरिवर्तन नियमित पद्धतीने होते असे म्हटले आहे.

४. **ध्वनिपरिवर्तन अज्ञेय असते :** आज विशिष्ट प्रकारे उच्चारला जाणारा ध्वनी मूळ कोणत्या ध्वनीपासून आला एवढेच ध्वनिपरिवर्तनाच्या नियमांनी शोधायचे असते. त्याच्या भूत व भविष्यकाळाविषयीचा शोध या नियमांनी घेता येतोच असे नाही. उदाहरणार्थ, दीपकचा दिवा हा बदल आपल्याला दिसतो म्हणून प्रत्येक वेळी 'प'चा 'व' असा उच्चार होईल असे मात्र नाही. त्यामुळे पुनःपुन्हा त्याच प्रकारचे ध्वनिपरिवर्तन होण्याची प्रवृत्ती भाषेत दिसत नाही. त्यामुळे ध्वनिपरिवर्तन ज्ञात होत नाही. त्याचे अनुमान करता येत नाही.

५. **ध्वनिपरिवर्तन नकळत घडून येते :** बोलणाऱ्याच्या नकळत ध्वनिपरिवर्तन घडून येते. ते मंद व सूक्ष्म स्वरूपात घडते. हे बदल एकदम लक्षात येत नाहीत तर ते खूप काळानंतर जाणवतात. उदाहरणार्थ, संस्कृत 'कर्म'चे प्राकृतात 'कम्म' व मराठीत 'काम' असे रूप एकदम घडलेले नाही. तर ते हप्त्याहप्त्याने घडते. हे परिवर्तन केव्हा व कसे सुरू झाले हे नेमकेपणाने सांगणे कठीण असते. पण त्याचे रूप खूपच पालटल्यानंतर मात्र त्यातला बदल जाणवतो.

६. **ध्वनिपरिवर्तन आकलनक्षमतेच्या मर्यादित होते :** ध्वनिपरिवर्तन सूक्ष्म व मंदगतीने होत असते त्यामुळे सामाजिक एकत्र व्यवहाराला त्याचा अडथळा होत नाही. वर्ण व त्याने बनलेला शब्द व त्यातून व्यक्त होणारा अर्थ यात नैसर्गिक वा कार्यकारण संबंध नसतो. त्यामुळे ध्वनिरूप बदलले तरी आशय व्यक्त करण्यावर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही. एका पिढीत उच्चारात सूक्ष्म फरक पडला तरी एकदम व्यवहार अशक्य व्हावा इतका तो तीव्र नसतो. आकलन क्षमतेच्या मर्यादितच ते परिवर्तन होते. उदाहरणार्थ, नुकसान → नुसकान, फाटक → फाकट.

७. **ध्वनिपरिवर्तन प्रवाही असते :** ध्वनिपरिवर्तनातील बदलाचे टप्पे हे एकसारख्या काळाचे असतातच असे नाही. पण ध्वनिपरिवर्तनाची गती मात्र सतत सुरूच असते. प्रत्येक काळात ध्वनिपरिवर्तन मात्र निश्चित होत जात असते. जसा काळ बदलतो तसे ध्वनीही बदलतात. संस्कृत 'पत्रम' चे प्राकृतात 'पत्र' होण्यास जेवढा काळ लागला तेवढाच संस्कृत 'घटनं'चे प्राकृतात 'घडणं' हे रूप सिद्ध व्हायला लागला असे मानता येणार नाही. प्रत्येक प्रक्रियेसाठी लागणारा वेळ जरी वेगळा असला तरी ही प्रक्रिया प्रवाहीपणे घडत असते हे मात्र खरे. ही क्रिया प्रवाही तितकीच सार्वत्रिक असते.

३.३.२ ध्वनिपरिवर्तनाची प्रमुख कारणे

१. **आळस :** आळस हा माणसात स्वभावसिद्ध असलेला दुर्गुण आहे. शक्य तितक्या कमी परिश्रमात जास्तीत जास्त कार्य साधण्याचा माणसाचा प्रयत्न असतो. प्रयत्नात कसूर केल्यामुळे भाषेतील शब्दांच्या उच्चारात फरक पडतो. कमीत कमी कष्ट घेऊन बोलण्याच्या वृत्तीतून ही प्रक्रिया घडते. उदाहरणार्थ, 'कृष्णा'ची 'किशन' कान्हा ही रूपे याच प्रवृत्तीतून आलेली दिसतात. याच प्रवृत्तीतून भक्तचे भगत, स्टेशनचे टेशन होते. केवळ स्त्रिया, अर्धशिक्षित माणसे यांच्याकडूनच असे रूपांतर होते असे नाही तर सर्वसामान्यपणे माणूस आळशी असल्यामुळे तो अपभ्रष्ट उच्चार करित असतो. आळसामुळेच वागिंद्रिये व श्वास यांच्या वापरात ढिलाई निर्माण होते. मग ग्रहणचे गिराण, ब्रहस्पतीवारचे बिस्तरवार होते. हॉस्पिटलचे इस्पितळ होते. अशी शेकडो रूपे माणसाच्या आळशी स्वभावातून निर्माण होतात. टेलिफोनचे फोन, न्यूजपेपरचे पेपर, पोस्टकार्डचे कार्ड अशी रूपे याच प्रवृत्तीतून पुढे आलेली आहेत. याच आळसावलेल्या प्रवृत्तीतून नावांची छोटी रूपेही उदयाला आलेली आहेत. उदाहरणार्थ, कमलाकर - कमा, रजनीकांत - रजू अशी लघुरूपे तयार होतात. S.T., L.I.C., O.K., USA, P.M.T., U.K., N.C.C. अशी लघुरूपे प्रयत्न कमी करावे लागतात म्हणून सोयीची वाटतात. काही वेळा जीभ हालवून संपूर्ण वाक्य बोलण्याचीही मनुष्य टाळाटाळ करतो आणि पूर्ण उच्चार करण्याऐवजी केवळ एका शब्दाने काम भागवतो. हे एक एक शब्द ऐकणारा मात्र त्याचा पूर्ण अर्थ समजून घेत असतो. यात सोय आहे, सुलभता आहे, उच्चारणसौकर्य आहे, श्रम व वेळ यांचीही बचत आहे.

२. **अनुकरणाची अपूर्णता :** उच्चारप्रक्रियेच्या बाबतीत एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे जगात जितक्या व्यक्ती आहेत तितक्या उच्चारपद्धती आहेत. प्रत्येक व्यक्तीच्या उच्चाराच्या लकबी निरनिराळ्या असतात. दुसऱ्याचे अनुकरण करण्यामुळे, नक्कल करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे माणसांच्या उच्चारात फरक पडतो. नव्याने भाषा शिकताना आपण दुसऱ्याच्या उच्चारासारखे उच्चार करण्याची खटपट नकळत करतो. एरव्हीसुद्धा आपल्याला आदर्श वाटणाऱ्या व्यक्तीच्या लकबीचे अनुकरण केले जाते. पण हे अनुकरण हुबेहुब न झाल्याने उच्चारात फरक पडतात व ते भाषेत कायम होऊन जातात. परकीय भाषा शिकतानाही असे अनुकरणातील अपुरेपण नेहमीच होते व उच्चारात फरक पडतात. उदाहरणार्थ, इंग्रजीचे अनुकरण करण्यातून लोनावला, तलेगाम, नेरल, बरोडा असे उच्चार मराठीत रूढ झाले किंवा राजेंद्र, धर्मेन्द्र यांचे राजिंदर, धरमिंदर असे उच्चार होऊ लागले. बिस्किटाचा उच्चार बिस्कुट, अमंगलचे वंगाळ, वेंगनचे वागीन, जहाजचे जाज अशी शब्दरूपे अपूर्ण अनुकरण केल्यानेच झालेली आहेत.

३. **आघात :** उच्चारात वाजवीपेक्षा जास्त आघात दिला किंवा वाजवीपेक्षा जास्त श्वास सोडला तरी शब्दोच्चारात फरक पडतो. कित्येकदा आघाताच्या स्थानात बदल केले तरी उच्चारात बदल होतात. क् च् ट् त् प् ग् इ् द् ब् अशा अल्पप्राण व्यंजनांच्या उच्चारात जर आघात वाढवला किंवा उच्चार करताना श्वास अधिक मिसळला तरी त्याची ख् छ् थ् फ् घ् ढ् ध् भ् अशी महाप्राण व्यंजने होऊन उच्चार बदलतात. शिवाय अशा आघाताने शब्द उच्चारण्यासाठी जो जोर खर्ची होतो तो त्याच शब्दातील दुसऱ्या निराघात अवयवाच्या उच्चारात कमी पडतो आणि त्याचा उच्चार अस्पष्ट होते. उच्चार अस्पष्ट झाला की कधी कधी त्या

व्यंजनाचा उच्चार नाहीसा होण्याकडेही प्रवृत्ती होते. उदाहरणार्थ, केले, गेले हे उच्चार पूर्वी केलन्, गेलन् असे उच्चारले जात. हळूहळू 'न्'चा उच्चार नाहीसा होऊन त्याचे केले-गेले असे उच्चार ऐकावयास मिळतात.

४. **हवामान आणि भौगोलिकता** : ऑस्टॉफ या भाषाशास्त्रज्ञाने हवामान व भौगोलिकता यांचा परिणाम उच्चारांवर होतो असे सांगितले आहे. समुद्रकिनाऱ्यालगत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारात नासिक्य उच्चारांचे प्रमाण अधिक असते. कोकणातील लोकांचे उच्चार निराळे असतात. डोंगरकपारीत राहणाऱ्या लोकांचे उच्चार कर्कश असतात. रानटी लोकांचे उच्चार जरूरीपेक्षा जास्त मोठे असतात. समशीतोष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारात नरमपणा, गोंडसपणा असतो. अतिथंड प्रदेशातील लोकांच्या उच्चारात अनेक वेळा अस्पष्टता येते. आर्य लोक जोपर्यंत थंड प्रदेशात राहत होते तोपर्यंत त्यांचे उच्चार वेगळे होते. पण दक्षिणेकडे आल्यानंतर मात्र त्यांचे उच्चार बदलले. थंड प्रदेशात शरीरातील उष्णता शरीरात राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला जातो. त्याचा परिणाम म्हणून उच्चार अस्पष्ट केले जातात. उलट उष्ण कटिबंधातील लोक उच्चाराद्वारे जास्तीत जास्त उष्णता शरीराबाहेर टाकत असल्यामुळे त्यांच्या उच्चारात कर्कशपणा अधिक असतो. काही भागातील विशिष्ट परिस्थितीचा परिणामही लोकांच्या उच्चारात होतो. उदाहरणार्थ, पाश्चात्य देशातील लोक प, ट हे उच्चार अस्पष्ट करतात. धारवाडातील बऱ्याचशा लोकांना र, क, स हे उच्चार नीट करता येत नाहीत. बंगाली लोक 'स' ऐवजी 'श' वापरतात. हे सर्व भौगोलिकतेमुळे होते. अर्थात भौगोलिकता व उच्चार यात काही संबंध आहेत हे सर्वच भाषाशास्त्रज्ञांना मान्य नाही.

५. **वागिंद्रियातील दोष** : उच्चारासाठी मुखातील जी इंद्रिये वापरली जातात त्यातील एखाद्या इंद्रियात बारीकसा जरी दोष असला तरी उच्चारात फरक पडतो. 'क' बदल 'त', 'र' बदल 'य' किंवा 'स' बदल 'श' असे उच्चार अनेकदा झालेले दिसतात. मग 'प्रभाकर'चे पबाकर असे होते. नाक टोचल्यामुळे नासिक्यउच्चारात फरक होतो. घसा बसल्यावर उच्चार बदलतात. ओठ तुटला असणे किंवा घशात, फुफ्फुसात, स्वरयंत्रणेत दोष असणे, जीभ जड असणे अशा इंद्रिय दोषांमुळे उच्चारात बदल होतो.

६. **श्रवणेंद्रियातील दोष** : श्रवणासाठी जी कर्णेंद्रिये वापरली जातात त्यामध्ये थोडा जरी दोष असेल तर श्रवणामध्ये अडचण निर्माण होते. ध्वनीचे श्रवण कर्णेंद्रियातील गुंतागुंतीच्या अवयवांकडून होत असते. त्यामुळे श्रवण योग्यरित्या होण्यासाठी सर्व अवयव दोषरहित असावेच लागतात. अन्यथा नीट न ऐकू आल्याने चुकीचा शब्द ऐकून तसेच शब्दोच्चार केले जाण्याची शक्यता असते.

७. **सामाजिक चालीरिती किंवा पद्धती** : समाजात काही विशिष्ट चालीरिती असतात. उदाहरणार्थ, लमन झाल्यानंतर काही समाजात स्त्रियांच्या नाकांत मोठमोठ्या नथी अडकविल्या जातात. त्या नथी ओठांवर सतत ओझे बनून राहतात. त्यामुळे त्यांच्या ओष्ठ्य उच्चारात फरक पडतो. काही आदिवासी समाजात मुलींची मान उंच होण्यासाठी धातूची सरी लहानपणीच घातली जाते. त्यामुळे घसा, स्वरयंत्र यावर दाब पडला जातो आणि उच्चार बदलतात. 'याओ' या आदिवासी जमातीत लमनानंतर स्त्रियांच्या ओठाआड जाड लाकडाचा तुकडा ठेवण्याची पद्धत आहे. त्यामुळे त्यांच्या भाषेतून 'फ' सारखा उच्चार नाहीसाच झालेला

आहे. मूल प्रथमतः स्त्रियांच्याद्वारा भाषा शिकत असल्यामुळे स्त्रियांच्या उच्चारांचा परिणाम संपूर्ण समाजाच्या उच्चारप्रक्रियेवर होतो. काही रानटी जमातीत मद्य प्राशनासारख्या प्रथा रूढ आहेत त्यामुळेही त्यांच्या उच्चारांवर त्याचे परिणाम झालेले दिसतात.

८. **भिन्न भाषिक संबंध :** भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या संपर्कात आल्याने उच्चार बदलतात. पण हे रूपांतर भाषेच्या बाह्य स्वरूपातच होते. सरहद्दीवर किंवा सीमाप्रदेशात ही क्रिया जास्त असते. सीमाभागातील लोकांच्या उच्चारांवर असे परिणाम होऊन मिश्र भाषा जन्माला येते व सीमाभागातील लोकांचे उच्चार बदलतात. राजकीय उत्पातामुळे किंवा दुष्काळासारख्या आपत्तींमुळे अनेक मराठी कुटुंबे कर्नाटक किंवा आंध्र प्रदेशात गेली. त्यांनी मराठी भाषेत कितीतरी शब्द व शब्दप्रयोग तेथील स्थानिक भाषेतून त्यातील उच्चारासहित आणले. उदाहरणार्थ, कालवण, गोंधळ, आण्णा, आप्पा, आड, ऐलम्मा, पैलम्मा, चिरगूट इत्यादी अनेक शब्द उच्चारातील भेदांसह मराठीत स्थिरावले. गोव्यात पोर्तुगीजांनी आपली वसाहत केली आणि मराठीत काडतूस, लवाद, नाताळ, पाव, बिस्कुट, साबण इत्यादी शब्दांची देणगी त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण उच्चारासहित दिली.

अलीकडे मराठीचा इंग्रजीशी जो संबंध आलेला आहे त्यातून अनेक मराठी उच्चार बदलले आहेत. उदाहरणार्थ, मुंबई - बॉम्बे, पुणे - पूना, वेरूळ - एलोरा. मुस्लिमांच्या सहवासामुळे अनेक उर्दू शब्द उदाहरणार्थ, पायजमा, दुकान, किताब, तक्या इत्यादी तर इंग्रजीतील हॉकी, टेनिस, कोर्ट, कलेक्टर इत्यादी शब्द आपण उच्चारात फरक करून स्वीकारले आहेत.

९. **वर्गसिद्धांत :** प्रारंभी लॅटिनचे विदग्ध वा नागर लॅटिन आणि ग्रामीण वा खेडवळ लॅटिन असे दोन प्रभेद होते. विदग्ध भाषा ही समाजातील उच्च वर्गाची बोली होती, तर खेडवळ ही दुय्यम दर्जाची बोली होती. उच्च वर्गाच्या बोली ह्या कमी परिवर्तनशील असतात, तर निम्नस्तरावरील वर्गाच्या बोली परिवर्तनशील असतात. या सिद्धांताचा प्रत्यय आपणास संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या संदर्भात येतो. तसेच शहरी व ग्रामीण मराठी भाषा या अर्थाने प्रमाण भाषा व प्रादेशिक बोलीभाषा या स्वरूपात विखुरली गेली आहे. आपण शहरी व्यक्ती म्हणून सूत्र, यंत्रमंत्र, शुक्रवार असा प्रमाण उल्लेख करू, मात्र खेड्यातील व्यक्ती सुतर, जंतरमंतर, शुक्रवार असा प्रादेशिक बोलीत उल्लेख करतील. वर्ग सिद्धांताने भाषिक परिवर्तनाची फलश्रुती स्पष्ट होत असली तरी त्यामागील प्रेरणा किंवा प्रक्रिया यावर फारसा प्रकाश पडत नाही, असे दिसते.

१०. **लोकभ्रम :** सांस्कृतिक-सामाजिक दृष्टीने भाषिकांच्या बुद्धीला न पटणाऱ्या काही कल्पना, समज असतात. त्यांना तडा जाईल अशा प्रकारचे उच्चार न करण्याची भाषिकांच्या समूहमनाची इच्छा असते. त्यामुळे भाषिक समूह अशा शब्दाच्या मूळ उच्चारात फरक करतात. त्यातून देखील स्वनपरिवर्तन घडत असते. उदाहरणार्थ गोबीचे कोबी असे परिवर्तन गोबीतील 'गो' शब्द देवतादर्शक, गायदर्शक आहे म्हणून घडले.

११. **जित-जेते संबंध :** एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर मोहीम करून विजय मिळविला म्हणजे त्या विजयाबरोबर राष्ट्राची भाषा, त्या भाषेतील उच्चार, जिंकलेल्या राष्ट्राच्या भाषेवर आरूढ होऊन मूळ

उच्चार बदलतात. युरोपीय रोमन राजवट नाहीशी झाल्यावर जर्मन भाषेत कितीतरी फरक झाले आहेत. मराठी भाषेचा इतिहास पाहता आजपर्यंतच्या इतिहासात कितीतरी राजकीय स्थित्यंतरे झाली आहेत. त्यामुळेही मराठीच्या उच्चारांत फरक पडलेले दिसतात. भारतावर इंग्रजांनी दीडशे वर्षे राज्य केले त्यामुळे येथील पुणे, मुंबई अशा शहरांची नावे पूना, बॉम्बे अशी झाली.

१२. आहार : आहारशुद्धीवर उच्चारशुद्धी अवलंबून असते. आहार हा उच्चारप्रक्रियेत महत्त्वाचा भाग आहे. अन्नामुळे उच्चार बदलतात. विशिष्ट जाती, वर्गांचे उच्चार विशिष्ट पद्धतीने होतात याचे कारण आहार हेच आहे. सात्त्विक, राजस, तामसी आहाराप्रमाणे आपले उच्चार शुद्ध वा अशुद्ध होतात. ज्यांचा आहार सात्त्विक असतो त्यांचे उच्चार स्पष्ट व कमी परिवर्तनशील असे यथामूल असतात. आहाराचा परिणाम वृत्तीवर होत असतो. त्यामुळे वर्ण तेच, उच्चाराची साधनेही तीच पण निरनिराळ्या वर्गातील उच्चारपद्धती निरनिराळी असलेली दिसते. तामसी आहाराच्या व मद्यपी लोकांच्या भाषा अस्फुटोच्चारीत व अधिक परिवर्तनशील असतात. अर्थात उच्चारातील हे फरक अत्यंत सूक्ष्म असले तरी ते कानांना जाणवतात. तसे पाहिले तर भाषाशास्त्राला शुद्ध वा अशुद्ध भाषा हा प्रकार मान्य नसला तरी मूळचे उच्चार आहार भिन्नतेमुळे बदलतात हे खरे आहे.

१३. उच्चारसौकर्य : भाषेकडे परिवर्तनाचे तत्त्व असते, तर भाषिकाकडे सुलभीकरणाचे तत्त्व असते. परिपूर्ण उच्चार करण्याची माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती नाही. कधी कधी त्याला तितकासा वेळही नसतो. भाषेकडे तो केवळ साधन म्हणून पाहत असतो. कमीत कमी श्रम व वेळ घेऊन शब्दांचा उच्चार करून आपले काम साधण्याचा तो प्रयत्न करतो. मरणसापेक्षतेमुळे त्यांच्या जगण्याला गतिमानता आलेली असते. मनःस्थिती, व्यवसाय, कार्य, अनुकरण यामुळे तो घाईगर्दीत असतो. त्यामुळे तो भाषेचा वापर अजाणतेपणी करतो. या त्याच्या उच्चारसौकर्याच्या गुणामुळे अनेक शब्दाचे मूळ उच्चार त्याच्याही नकळत बदलत जातात. भाषेच्या स्वनपरिवर्तनाच्या बाबत उच्चारसौकर्य किंवा उच्चाराचे सुलभीकरण हे कारण अतिशय महत्त्वाचे, केंद्रवर्ती ठरते. नेफा, नॅक, एड्स, नाटो, आय.टी.आय., एस.टी. यासारखी संक्षिप्त रूपे उच्चारसौकर्यातूनच येतात. त्याचबरोबर बरवे > बर्वे, खुरपे > खुर्पे, वारकरी > वार्करी, व्याकरण > व्याक्रण, भरती > भर्ती, वापरून > वापून, उष्टा > उशिटा, भ्रातृ > भाऊ, भाई इत्यादी शब्द असेच आहेत.

१४. उच्चारशीघ्रता : अनेकवेळा घाईच्या प्रसंगी, गडबड-गोंधळलेल्या मनःस्थितीत किंवा भावनेच्या भरात आपण शब्दाचा उच्चार शीघ्रतेने करतो. त्यामुळे त्या शब्दांतील एखादा ध्वनी त्याच्याही नकळत उच्चारावयाचा राहून जातो. उदाहरणार्थ, महाराज > म्हाराज. विशेषतः औषध विक्रेते, वृत्तपत्र विक्रेते, भटजी, लहान मूल, बसस्टेशनवरील उद्घोषक यांच्या भाषिक उच्चारणात अशी शीघ्रता असते. मासे विकणाऱ्या कोळिणी, चार पैसे अधिक मिळावे म्हणून हुजत घालणारे हमाल, लग्नघटकेची वेळ सांभाळण्याचा प्रयत्न करणारा पुरोहित, बस कंडेक्टर इत्यादी व्यवसाय करणारे भाषिक अतिशय घाईत असतात. त्यामुळे अशा व्यवसायानुसारही त्या त्या भाषिकांकडून नकळत काही शब्दोच्चारांची सरमिसळ होऊन त्यांचे उच्चार भिन्न होतात.

१५. अज्ञान : भाषिकांपैकी बहुसंख्य वर्ग अशिक्षित असतो. अनुकरणातून प्राप्त झालेल्या त्याच्या प्रथम भाषेबद्दल त्याला प्रशिक्षण दिलेले नसते. तो अज्ञानी असतो. केवळ अज्ञानामुळे काही शब्दांचे उच्चार मुळात आहेत तसे त्याला चोखपणे उच्चारता येत नाहीत. त्यामुळे शब्दांतील काही उच्चाराचे-स्वनांचे त्याच्याकडून परिवर्तन होते. उदाहरणार्थ, धर्म > धम्म, कर्म > काम, हस्त > हात, कर्ण > कान इत्यादी.

१६. सादृश्यता : भाषिकाला भाषा प्राप्त झाली की, त्या भाषेचे शिक्षण घेण्यापूर्वी किंवा शिक्षण मिळाल्यावर चुकून अनवधानाने तो एखाद्या शब्दाचा उच्चार, त्याला ज्ञात असलेल्या दुसऱ्या शब्दांप्रमाणे करतो. त्यातूनच भाषिक परिवर्तन घडत जाते. उदाहरणार्थ, गाई > गाया हे रूप बाई > बाया याप्रमाणे बनलेले आहे.

३.३.३ ध्वनिपरिवर्तनाचे प्रकार

ध्वनिपरिवर्तन वरीलपैकी कोणत्याही एकाच कारणाने घडते असे नाही तर या अनेक कारणांपैकी काही कारणे एकत्र आल्यामुळे उच्चारात हळूहळू बदल होत कालांतराने उच्चार बदललेले जाणवतात. उच्चारात हे जे फरक पडतात ते दोन प्रकारांनी पडतात.

निरपेक्ष : या प्रकारातील उच्चारातील फरक कशावरही अवलंबून नसतात. नैसर्गिकरित्या काळप्रवाहात भाषेमध्ये जे बदल होत जातात त्याचबरोबर उच्चारही बदलतात. कालमानाप्रमाणे एखादी सजीव गोष्ट जशी बदलते तसेच भाषाही बदलते व उच्चारही बदलतात. हे बदलणे स्वाभाविक असते. त्याला निरपेक्ष उच्चारप्रक्रिया असे म्हणतात.

सापेक्ष : या प्रकारात मात्र जे फरक होतात ते कशावर तरी अवलंबून असतात. उच्चारात होणाऱ्या बदलाचे वर्णन करताना काही पारिभाषिक संज्ञा वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ, इ, उ, ऋ, लृ यांच्या ऐवजी जेव्हा ए, ओ, अर्, अल् असा बदल होतो तेव्हा त्यास गुण असे नाव आहे. जसे सिंदूर-शेंदूर, मिथुन-मेहूण, पुस्तक-पोथी, तुंड-तोंड, शुंड-सोंड, पिंड-पेंड इत्यादी जेव्हा अ, इ, उ, ऋ, लृ यांच्या ऐवजी 'आ, ऐ, औ, आर, आल् असा बदल होतो तेव्हा त्यास वृद्धी होणे असे नाव आहे. उदाहरणार्थ, जसे महिषी-म्हैस, बलीवर्द - बैल, मलिन-मैल इत्यादी. जेव्हा य्, र्, ल्, व् यांच्याऐवजी इ, उ, ऋ, लृ येतात तेव्हा त्यास संप्रसारण असे नाव आहे. उदाहरणार्थ, व्यंजन-विंझण, व्यंग-बिंग, द्विगुणा-दुणा, द्विप्रहर-दुपार इत्यादी.

१. **स्वनालोप :** मराठीतील अंत्य अनुच्चारित अनुस्वारांचे किंवा स्वरांचे उच्चारण कधी काळी केले जात असे पण कधी कधी शब्दातील आघात कमी जास्त केल्याने किंवा शब्दाच्या उच्चाराकडे जाणीवपूर्वक लक्ष न दिल्यामुळे कधी शेवटचा स्वर, अनुनासिक किंवा अंत्य व्यंजन लोप पावते. त्यास अंत्यस्वनलोप म्हणतात. उदाहरणार्थ, मानस-मन, पायस-पय, जगत-जग, चंद्रमा-चंद्र, मूलक-मूळ. कधी कधी मध्य स्वर किंवा व्यंजन लुप्त होते. उदाहरणार्थ, दुग्ध-दूध, श्रेष्ठ - शेठ, ज्येष्ठ - जेठ. कधी कधी आदी स्वर किंवा व्यंजन लुप्त होते. उदाहरणार्थ, स्थाली → थाळी, स्थान → ठाण.

२. **आद्यस्वनागम :** कधी कधी संयुक्त वर्णांचा उच्चार सुलभ व्हावा म्हणून एखादा स्वर उच्चारात मिसळला जातो. यास स्वनागम असे म्हणतात स्वनालोपाच्या बरोबर उलटा असा हा प्रकार आहे. कधी हा

स्वन शब्दाच्या आधी घातला जातो याला आद्यस्वनागम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, स्कू-इस्कू, स्कूल-इस्कूल, स्नान-इस्नान, स्त्री-अस्तुरी, स्टो-इस्टो इत्यादी

३. **मध्यस्वनागम** : कधी हा स्वन शब्दाच्या मध्येच येतो. याला मध्यस्वनागम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, रक्त-रगत, भक्त-भगत, स्वर्ण-सुवर्ण इत्यादी.

४. **अंत्यस्वनागम** : कधी कधी उच्चार सुलभ करण्यासाठी शब्दाच्या शेवटी स्वन घालून उच्चार लांबवले जातात. याला अंत्यस्वनागम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, कमल-कमले, बाळ-बाळा इत्यादी.

५. **समानस्वनलोप** : कित्येक वेळा शब्दात एकच स्वन दोनदा आला तर सुलभीकरणाच्या नैसर्गिक वृत्तीनुसार वर्णाचा दोनदा उच्चार करण्यापेक्षा त्या दोन वर्णांचा एकच वर्ण वा स्वन करण्याकडे प्रवृत्ती असते. त्याला समानस्वनलोप असे नाव आहे. उदाहरणार्थ, स्वर्ग + गंगा = स्वर्गंगा, नाक + कटा = नकटा, नव + वरा = नवरा, गुरे + राखी = गुराखी, उदाहरणार्थ, अपर+रात्र = अपरात्र.

६. **सान्निध्य परिणाम** : शब्दातील निरनिराळे वर्ण एकमेकांच्या सान्निध्यानेच उच्चारले जातात. ते उच्चारताना त्यांच्या उच्चारांचा परिणाम शेजारच्या वर्णांच्या उच्चारांवर होतो. हा परिणाम दोन प्रकारांनी होतो. पहिल्या प्रकारात दोनही वर्णांचा एक वर्ण होऊन पहिला वर्ण द्वित्त होतो. उदाहरणार्थ, मुक्त - मुक्क, व्याघ्र - वग्ध - वाघ, पक्व-पक्क - पक्का, रात्री - रत्ती - रात. दुसऱ्या प्रकारात दोन्ही वर्ण एक होऊन दुसरा वर्ण द्वित्त होतो. उदाहरणार्थ, तप्त - तत्त - ताप, सप्त - सत्त - सात, दुग्ध - दुग्ध - दूध.

७. **स्वनविपर्यय / स्वनव्यत्यास** : स्वनविपर्यय ही उच्चारप्रक्रियेतील एक गंमतशीर गोष्ट आहे. आपण जेव्हा एखाद्या शब्दाचा उच्चार करतो तेव्हा आपल्या उच्चारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या इंद्रियांवर आपला ताबा असतो. पण काही विशिष्ट उच्चार सातत्याने एकापुढे एक येत राहिले तर आपल्याला ते वर्ण उच्चारता येत नाहीत. येथे निसर्गापुढे आपली इंद्रिये दुबळी पडतात आणि आपल्या शब्दोच्चारांची घसरगुंडी होते. अशा वेळी कधी कधी पहिल्या वर्णाचा उच्चार दुसऱ्याच्या जागी येतो व दुसऱ्या वर्णाचा उच्चार पहिल्याच्या जागी येतो. म्हणजेच वर्ण अथवा स्वन उच्चारांची जागा बदलतात. त्यांची उच्चाराच्या वेळी अदलाबदल होते. या प्रक्रियेस स्वनविपर्यय किंवा स्वनव्यत्यास असे म्हणतात. लहानपणी खेळला जाणारा अक्षरांच्या अदलाबदलीचा खेळ उदाहरणार्थ, 'काळाराम गोराराम', 'चटईला टाचणी टोचली' किंवा 'कच्चा पापड पक्का पापड' ही शब्दावली घाईघाईने म्हणताना शब्दांची होणारी हास्यास्पद घसरगुंडी हा स्वनविपर्ययाचा प्रकार आहे. अशी स्वनाची अदलाबदल होऊन काही उच्चार मराठीत रूढ झाले आहेत. उदाहरणार्थ, चिकटणे-चिकटणे, डोकसे-डोकसे, कडवसा-कडवसा, फाकट-फाटक, खाक-काख, बनारस-वाराणसी, तिलक-टिकला.

८. **मात्राभेद** : या प्रकारात काही ऱ्हस्व स्वरांचा दीर्घ तर काही दीर्घ स्वरांचा ऱ्हस्व उच्चार केला जातो. ऱ्हस्वाचा दीर्घ उच्चार केल्यामुळे लज्जा-लज, पुत्र-पूत, अद्य-आज, जिव्हा-जीभ, कंटक-काटा असे उच्चार रूढ झाले तर दीर्घचा ऱ्हस्व उच्चार केल्यामुळे नारंगी-नवरंगी, आभीर-आहिर, वानर-बंदर इत्यादी उच्चार रूढ झाले आहेत.

९. **घोषीकरण** : या प्रकारात काही अघोष ध्वनी वा स्वन घोष होतात. उदाहरणार्थ, सकल-सगळे, प्रकट-प्रगट, मकर-मगर, शाक-साग, कंकण-कंगन, शती-सदी, काक-काग इत्यादी.

१०. **अघोषीकरण** : घोषीकरणाच्या बरोबर उलटा प्रकार येथे आहे. या प्रकारांत काही घोषध्वनी वा स्वन अघोष होतात. उदाहरणार्थ, आदद-आदत, मदद-मदत, मगर-मकर, मेघ-मेख इत्यादी.

११. **अतिशुद्धी** : मनुष्य स्वभावाची पारख करणे अवघड आहे. सर्वसामान्यपणे असे म्हटले जाते की अवघड उच्चार सोपे केले जातात. पण या प्रवृत्तीसही अपवाद आहेत. प्रतिष्ठा दाखविण्यासाठी काही वेळा सोपे उच्चारही अवघड केले जातात. उदाहरणार्थ, दुष्ट-द्रुष्ट, शंकर-शंखर, कंदील-खंदील, पिशाच-पिशाच्च, संघटन-संघष्टन, ऑफिस-हॉपीस, बॅरिस्टर-बॅलिस्टर, मोठेपणा-महत्तता इत्यादी.

१२. **दुष्प्रयोग** : काही वेळा हेटाळणी करण्याच्या प्रकारातून दुष्प्रयोगाची निर्मिती होते. उदाहरणार्थ, बामण, येडपट असे शब्द येतात. परभाषेतील शब्द उच्चारतानाही चुकीचे उच्चार केले जातात व दुष्प्रयोगाची निर्मिती होते. उदाहरणार्थ, इंग्रजीतील काही शब्द जसे इलेक्ट्रिक - विलेक्टरी, इंजेक्शन - विंजेक्शन, टाइम-टायिम, इलेक्शन-विलीक्शन, कंडक्टर-कंड्याक्टर इत्यादी.

१३. **सदृशता** : भाषिक परिवर्तनामध्ये सदृशता वा साम्य हे कारण सर्वच भाषांमध्ये जाणवते. सदृशता भाषेच्या सर्वच पातळ्यावर कार्यरत असते. मराठीत स्त्रीलिंगी व्यंजनान्त शब्दांचे अनेकवचन आकारान्त किंवा ईकारान्त होत असते. चिंचा, गुंजा, तारा असा एक गट तर विहिरी, खाणी, गाठी असा दुसरा गट होय. म्हणजे मोटार, सायकल यासारखे शब्द सदृशतेने दुसऱ्या गटात जाऊन त्यांचे अनेकवचन मोटारी, सायकली असे होते. मारणे, करणे या क्रियांच्या आधारे अनेक सदृश वाक्प्रचार मराठीत रूढ झाले.

उदाहरणार्थ; दांडी, डोळा, लाईन, झटका, इंप्रेसन, बकरा... मारणे.

रिझल्ट, ट्राय, सेलेब्रेट, सिलेक्ट, ऑफर, दंगा... करणे.

गडगडाट, घणघणाट, जळफळाट यासारख्या शब्दांत ध्वनिसादृश्य आहे. पर्यवेक्षक, संघटक, निदेशक, अधीक्षक, वाहक यासारख्या शब्दांत रूपगणसादृश्य आहे. सप्टेंबर, नोव्हेंबर, डिसेंबर यातील अनुनासिक्य साम्य आक्टोबर या शब्दात येऊन 'ऑक्टोंबर' असे रूप बनते.

१४. **विसदृशीकरण** : ही प्रक्रिया भाषा उच्चारात फार तुरळक प्रमाणात व काही शब्दांतच कार्यरत आहे. उदाहरणार्थ, मुकुंद > मकुंद, नूपुर > नेपुर, मृत्यू > मृत्यु > मृत्य, मुकुट > मकुट इत्यादी. या परिवर्तनास त्याच्या तुरळक प्रमाणामुळे नियमातीत ध्वनी वा स्वनपरिवर्तन असेही म्हणतात.

१५. **एकस्वनीकरण** : या प्रकारामध्ये व्यंजनयुग्माचे केवळ व्यंजनात वा संयुक्त स्वराचे केवळ स्वरात परिवर्तन होते. यास एकस्वनीकरण अशी संज्ञा आहे. संस्कृत ऐ, औ या संयुक्त स्वरांचे पालीमध्ये अनुक्रमे ए, ओ असे परिवर्तन झाले. उदाहरणार्थ, ऐरावण > एरावण, कैलास > केलास, वैदेह > वेहेद, गौर > गोर, मौन > मोन, औरस > ओरस.

३.४ शब्दार्थ व टिपा

- **स्वर** : वर्णमालेतील अ, आ पासून ओ, औ पर्यंतच्या वर्णांना 'स्वर' असे म्हणतात. स्वरांचा उच्चार होत असताना ओठांच्या किंवा जिभेच्या विविध हालचाली होतात पण ओठांचा किंवा जिभेच्या कोणत्याही भागाचा मुखातील कोणत्याही अवयवाशी स्पर्श न होता मुखावाटे जो ध्वनी बाहेर पडतो त्यांना स्वर असे म्हणतात. स्वरोच्चाराचे वेळी हवेचा मार्ग अडविलेला नसतो. स्वर म्हणजे नुसते सूर.
- **व्यंजन** : मराठी वर्णमालेतील क्, ख्, ग् पासून ह्, ळ् पर्यंतचे वर्ण असे आहेत की त्यांचा उच्चार स्वतंत्रपणे करता येत नाही. या वर्णांचा उच्चार पूर्ण करण्यासाठी शेवटी 'अ' या स्वराचे साहाय्य घ्यावे लागते. अशा वर्णांना 'व्यंजने' असे म्हणतात. व्यंजने अपूर्ण उच्चारांची आहेत. ती पूर्ण होण्यास स्वराची मदत घ्यावी लागते. व्यंजनाचा उच्चार करताना हवेचा मार्ग वागिंद्रियांच्या साहाय्याने अडविला जातो.
- **ऱ्हस्व स्वर** : यांचा उच्चार करायला वेळ कमी लागतो म्हणून त्यांना ऱ्हस्व स्वर म्हणतात.
- **दीर्घ स्वर** : यांचा उच्चार करायला वेळ अधिक लागतो. म्हणजेच यांचा उच्चार लांबट असतो म्हणून त्यांना दीर्घ स्वर म्हणतात.
- **मात्रा** : ऱ्हस्व व दीर्घ हे स्वरांचे प्रकार उच्चार करावयास लागणाऱ्या कालावधीवरून ठरवितात. त्यांनाच 'मात्रा' असे म्हणतात. ऱ्हस्व स्वर उच्चारण्यास जो वेळ लागतो त्याची एक मात्र व दीर्घ वा संयुक्त स्वरांच्या दोन मात्रा मानतात.
- **अनुनासिक** : ज्या वर्णांचा उच्चार नासिकेतून म्हणजेच नाकातून होतो, त्यांना अनुनासिक वर्ण म्हणतात उदाहरणार्थ, ङ्, ञ्, ण्, न्, म् इत्यादी.
- **महाप्राण व्यंजन** : 'ह' या वर्णाचा उच्चार करताना फुफ्फुसातील हवा तोंडावाटे जोराने फेकली जाते. म्हणून याला महाप्राण असे म्हणतात. ख्, घ्, छ्, झ्, ट्, ढ्, थ्, ध्, फ्, भ्, श्, ष्, स् या वर्णांत ह या उच्चाराची छटा असल्यामुळे या व्यंजनांना महाप्राण व्यंजने म्हणतात.
- **अल्पप्राण व्यंजन** : वरील महाप्राण व्यंजने सोडून इतर व्यंजनांना अल्पप्राण व्यंजने म्हणतात मात्र 'ळ' हा स्वतंत्र वर्ण मानला जातो. अल्पप्राण व्यंजने उच्चारताना महाप्राण व्यंजनाप्रमाणे हवा जोरात बाहेर फेकली जात नाही.
- **घोष वर्ण** : सर्व स्वर व क् च् ट् त् प् वर्गातील शेवटची तीन व्यंजने आणि य् र् ल् व् ह् ळ् यांना नाद किंवा घोष वर्ण असे म्हणतात. हे मृदू वर्ण असतात.
- **अघोष वर्ण** : क् च् ट् त् प् या वर्गातील पहिली दोन व्यंजने म्हणजेच श्वास किंवा अघोष वर्ण होय. हे कठोर वर्ण असतात.

३.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न व उत्तरे

योग्य पर्याय निवडा.

१. ध्वनिपरिवर्तन कसे होत असते ?
(जलद/मध्यमगतीने/मंदगतीने)
२. भाषेच्या परिवर्तनाचे स्वरूप कसे असते ?
(एकेरी/दुहेरी/बहुविध)
३. ध्वनिपरिवर्तनाचे नियम मांडण्याची पद्धत कोणी सुरू केली ?
(फॉइड/क्रिस्टयान रास्क/याकोप ग्रीम)
४. शब्दांची लघुरूपे माणसाच्या कोणत्या प्रवृत्तीतून होतात ?
(अनुकरण/आळस/सांस्कृतिक विकास)
५. उच्चाराच्या वेळी स्वन आपली जागा आपापसात बदलतात या प्रक्रियेस काय म्हणतात ?
(स्वनविपर्यय/वर्णलोप/सदृशीकरण)

उत्तरे : १) मंदगतीने २) दुहेरी ३) याकोब ग्रीम ४) आळस ५) स्वनविपर्यय

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. ध्वनिपरिवर्तन म्हणजे काय ते सांगून ध्वनिपरिवर्तनाचे विशेष लिहा.

उत्तर : प्रास्ताविक : भाषा नित्य परिवर्तनशील असते. परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे. परिवर्तनाच्या या नियमांतून भाषाही सुटलेली नाही. भाषेचे हे परिवर्तन भाषेच्या विकासाला पूरकच असते. भाषेत परिवर्तन अथवा विकास होण्याची अनेक कारणे व प्रकार आहेत. परिवर्तनाची जी कारणे प्रामुख्याने भाषेतच असतात त्यांना अभ्यंतर असे म्हणतात. यात माणसाच्या वैयक्तिक कारणांचा समावेश असतो. भाषेचे परिवर्तन बाह्य परिस्थितीवरही अवलंबून असते. भौगोलिक, ऐतिहासिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक प्रेरणा व घडामोडी या बाह्य गोष्टींचा परिणाम भाषेवर होऊन भाषा बदलत राहते. भाषेतील परिवर्तनाचे स्वरूप दुहेरी असते. ध्वनी, वर्ण व शब्द हे भाषेचे बाह्यांग मानले तर या बाह्यांगात म्हणजेच उच्चारणात फरक पडतो. विविध करणांनी होणाऱ्या या बदलासच उच्चारप्रक्रिया, ध्वनिप्रक्रिया किंवा स्वनप्रक्रिया असे म्हणतात. ना. गो. कालेलकरांच्या मते, “एका विशिष्ट काळी, एका विशिष्ट प्रदेशांत बोलल्या जाणाऱ्या एका विशिष्ट समाजाच्या भाषेतील ध्वनी कालांतराने बदलतात; यालाच ध्वनिपरिवर्तन असे म्हणतात.”

विवेचन : ध्वनिपरिवर्तन हे निरपवाद व अज्ञेय असते. त्यामुळे कोणता वर्ण कधी बदलेल हे ठामपणे सांगता येत नाही. तरीही ध्वनिपरिवर्तनाचे काही विशेष सांगता येतील.

१. ध्वनिपरिवर्तन निरपवाद असते : ध्वनिपरिवर्तनाचा हा पहिला टप्पा आहे. एका विशिष्ट

परिस्थितीत असलेला वर्ण एका भाषेत एका विशिष्ट देश-कालमर्यादित विशिष्ट प्रकारे बदलताना दिसतो. उदाहरणार्थ, स्वरमध्यस्थ संस्कृत 'प' चा मराठीत 'व' होतो. दीपक → दिवा.

२. ध्वनिपरिवर्तन अमर्याद असते : ध्वनिपरिवर्तन अमर्याद म्हणजे ते सातत्याने चालू असते. त्यात खंड पडत नाही. शब्दांतील कोणतेही घटक चिरस्थायी नसतात. त्यामुळे मूळ रूप व परिवर्तित रूप यात कोणतेच साम्य एखाद्या वेळेस राहत नाही. भाषेचे हे उत्क्रांतितत्व असते; नाहीतर भाषा स्थिर होईल.

३. ध्वनिपरिवर्तन नियमित असते : प्रत्येक भाषेची वर्णमाला निश्चित ध्वनींनी बनलेली असते. ती सुसंवादी असतेच पण ध्वनिपरिवर्तनानंतर अस्तित्वात येणारी नवी वर्णमालाही पूर्वीच्या वर्णमालेइतकीच सुसंवादी असते. याचाच अर्थ प्रत्येक ध्वनी स्वतंत्रपणे, स्वैरपणे उत्क्रांत पावत नाहीत. तर संपूर्ण वर्णमालाच विशिष्ट प्रवृत्तींना अनुसरून विशिष्ट दिशेने उत्क्रांत होते. म्हणून हे ध्वनिपरिवर्तन नियमित असते.

४. ध्वनिपरिवर्तन अज्ञेय असते : आज विशिष्ट प्रकारे उच्चारला जाणारा ध्वनी मूळ कोणत्या ध्वनीपासून आला एवढेच ध्वनिपरिवर्तनाच्या नियमांनी शोधायचे असते. त्याच्या भूत व भविष्याविषयीचा शोध या नियमांनी घेता येत नाही. उदाहरणार्थ, दीपकचा दिवा हा बदल आपल्याला दिसतो म्हणून प्रत्येक वेळी 'प' चा 'व' असा उच्चार होईल असे मात्र नाही. त्यामुळे पुन्हा पुन्हा त्याच प्रकारचे ध्वनिपरिवर्तन होण्याची प्रवृत्ती भाषेत दिसत नाही.

५. ध्वनिपरिवर्तन नकळत घडून येते : बोलणाऱ्याच्या नकळत ध्वनिपरिवर्तन घडून येते. ते मंद व सूक्ष्म स्वरूपात घडते. हे बदल एकदम लक्षात येत नाहीत तर ते खूप काळानंतर जाणवतात. उदाहरणार्थ, संस्कृत 'कर्म'चे प्राकृतात 'कम्म' व मराठीत 'काम' असे रूप एकदम घडलेले नाही; तर ते टप्प्याटप्प्यानी घडते. हे परिवर्तन केव्हा व कसे सुरू झाले हे नेमकेपणाने सांगणे कठीण असते. पण त्याचे रूप खूपच पालटल्यानंतर मात्र त्यातला बदल जाणवतो.

६. ध्वनिपरिवर्तन आकलनक्षमतेच्या मर्यादित होते : ध्वनिपरिवर्तन सूक्ष्म व मंदगतीने होत असल्याने सामाजिक व्यवहाराला त्याचा अडथळा होत नाही. वर्ण व त्याने बनलेला शब्द व त्यातून व्यक्त होणारा अर्थ यात नैसर्गिक व कार्यकारण संबंध नसतो. त्यामुळे ध्वनिरूप बदलले तरी आशय व्यक्त करण्यावर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही. एका पिढीत उच्चारात सूक्ष्म फरक पडला तरी एकदम व्यवहार अशक्य व्हावा इतका तो तीव्र नसतो. आकलनक्षमतेच्या मर्यादिततेचे ते परिवर्तन होत असते. उदाहरणार्थ, नुसकान → नुकसान, फाकट → फाटक इत्यादी.

७. ध्वनिपरिवर्तन प्रवाही असते : ध्वनिपरिवर्तनातील बदलाचे टप्पे हे एकसारख्या काळाचे असतातच असे नाही पण ध्वनिपरिवर्तनाची गती मात्र सतत सुरूच असते. प्रत्येक काळात ध्वनिपरिवर्तन मात्र निश्चित होत असते. जसा काळ बदलतो तसे ध्वनीही बदलतात. संस्कृत 'वट'चे प्राकृतात 'वड' होण्यास जेवढा काळ लागला तेवढाच संस्कृत 'घटनं' चे प्राकृतात 'घडणं' हे रूप सिद्ध व्हायला लागला असे मानता येणार नाही. प्रत्येक प्रक्रियेसाठी लागणारा वेळ जरी वेगळा असला तरी ही प्रक्रिया प्रवाहीपणे घडत असते.

समारोप : असे ध्वनिपरिवर्तनाचे विशेष सांगता येतात. ध्वनिपरिवर्तनाचे अनुमान करता येत नाही.

२. उच्चारप्रक्रियेचे प्रकार सोदाहरण विशद करा.

उत्तर : प्रास्ताविक : उच्चारप्रक्रिया अनेक कारणे एकत्र आल्यामुळे घडते. उच्चारात हळूहळू बदल होत कालांतराने उच्चार बदललेले जाणवतात. उच्चारात हे जे फरक पडतात ते दोन प्रकारांनी पडतात.

निरपेक्ष : या प्रकारातील उच्चारातील फरक कशावरही अवलंबून नसतात. नैसर्गिकरित्या कालप्रवाहात भाषेत जे बदल होत जातात त्याचबरोबर उच्चारही बदलतात. कालमानाप्रमाणे एखादी सजीव गोष्ट जशी बदलते तशी भाषाही बदलते आणि तसेच उच्चारही बदलतात. हे बदलणे स्वाभाविक असते. त्याला निरपेक्ष उच्चारप्रक्रिया असे म्हणतात. **सापेक्ष :** या प्रकारात मात्र जे फरक होतात ते कशावर तरी अवलंबून असतात. याचे काही प्रकार आहेत.

विवेचन : विवेचनासाठी मुद्दा क्रमांक ३.३.३ मधील ध्वनिपरिवर्तनाचे प्रकार क्रमांक एक ते पंधरा वाचावेत. त्यातील आपल्या या दीर्घोत्तरी उत्तरात किमान १० ते १२ प्रकार यावयास हवेत. प्रत्येक प्रकारात उदाहरण असणे गरजेचे आहे.

समारोप : थोडक्यात असे दिसते, भाषा ही मानव समाजासारख्या सजीव संस्थेच्या ताब्यात असते. त्यामुळे तीही एक जिवंत संस्थाच आहे. जिवंतपणाबरोबरच काही वैशिष्ट्ये, बदल, प्रयोग या बाबत भाषेचेही काही विशेष उत्पन्न होतात. आणि त्याचे कारण शोधूनही सापडत नाही. म्हणून कितीही नियम लावले तरी भाषेच्या बाबतीत कडक नियमांची चौकट लावता येत नाही. ध्वनिपरिवर्तन बरेचदा नियमबद्ध असते पण हे नियम अत्यंत लवचिक असतात. ते कधी वाकतील याचा नेम नसतो. त्यामुळे यातील बदल हे कित्येकदा नियमांव्यतिरिक्तही होत असतात.

३.६ सरावासाठी प्रश्न

योग्य पर्याय निवडा.

१. लोनावला, तलेगाम असे उच्चार मराठीत कोणत्या कारणामुळे रूढ झाले ?
(आळस/अनुकरण/हवामान)
२. ज्यांचा आहार सात्विक त्यांचे उच्चार कसे असतात ?
(स्पष्ट/अस्पष्ट/उत्कृष्ट)
३. उच्चारातील फरकाचे प्रमुख प्रकार किती ?
(दोन/बारा/पंधरा)
४. उच्चारात होणाऱ्या बदलाचे वर्णन करताना कोणत्या संज्ञा वापरल्या जातात.
(पारिभाषिक/वैज्ञानिक/काल्पनिक)

५. उच्चार सुलभ करण्यासाठी एखादा स्वन शब्दाच्या मध्ये घातला जातो याला काय म्हणतात?
(मध्यस्वनागम/आद्यस्वनागम/अंत्यस्वनागम)

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. ध्वनिपरिवर्तन म्हणजे काय ते सांगून त्याचे प्रकार लिहा.
२. ध्वनिपरिवर्तन म्हणजे काय ते सांगून त्याची कारणे सांगा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. अनुकरणाच्या अपूर्णतेमुळे होणारे ध्वनिपरिवर्तन सोदाहरण लिहा.
२. भिन्न भाषिक संबंधामुळे होणारे ध्वनिपरिवर्तन लिहा.

टिपा

१. वर्गसिद्धांत
२. आळस : ध्वनिपरिवर्तनाचे कारण
३. उच्चारसौकर्य
४. हवामान आणि भौगोलिकता

३.७ समारोप

भाषा ही परिवर्तनशील असते. भाषेच्या परिवर्तनाचे स्वरूप दुहेरी असते. आळस, अनुकरण, हवामान, भौगोलिकता, सामाजिक चालीरिती, समाजव्यवस्था, सांस्कृतिक विकास, आहार, परकीय आक्रमणे इत्यादी कारणानी ध्वनिपरिवर्तन घडते. उच्चारप्रक्रियेचे सापेक्ष व निरपेक्ष असे दोन प्रमुख प्रकार पडतात. भाषेच्या बाबतीत कोणतीही कडक नियमांची चौकट आखता येत नाही तशी ती ध्वनिपरिवर्तनाबाबतही आखता येत नाही. ते नियमांव्यतिरिक्त व सावकाश होतच असते. ध्वनिपरिवर्तन किंवा उच्चारप्रक्रिया ही सतत व मंदगतीने घडणारी भाषिक प्रक्रिया आहे.

३.८ वाचन

१. ना. गो. कालेलकर (१९५५) : ध्वनिविचार, मौज, मुंबई
२. प्र. न. जोशी (१९९८) : सुबोध भाषाशास्त्र, स्नेहवर्धन, पुणे

३.९ उपक्रम

- कालमानानुसार ध्वनिपरिवर्तनामुळे बदललेल्या शब्दांची यादी तयार करा.
- बदललेल्या समाजजीवनात कोणते नवे उच्चार रूढ झाले त्याचा शोध घ्या.

घटक : ४

मराठीची वर्णव्यवस्था

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हांला;

- स्वर व व्यंजन यांची माहिती करून घेता येईल.
- अनुनासिकांची माहिती करून घेऊन विशेष समजावून घेता येतील.
- मराठीच्या पारंपरिक वर्णव्यवस्थेत झालेले बदल लक्षात येतील.
- वर्णव्यवस्थेचे उच्चारानुसार वर्गीकरण करता येईल.
- स्वर व व्यंजनांचे प्रकार समजावून घेता येतील.

४.२ प्रास्ताविक

आपण या घटकात मराठीची वर्णव्यवस्था समजावून घेणार आहोत. भाषा हे विचार, भावना, अनुभव व्यक्त करण्याचे साधन आहे. त्यामुळे सामाजिक व्यवहारात भाषेला महत्त्वाचे स्थान दिसून येते. कोणत्याही भाषेचा पहिला स्तर म्हणजे वर्ण असतो. वर्णानेच भाषेची निर्मिती झालेली असते. आधुनिक भाषाविज्ञानात वर्णालाच स्वन असे म्हणतात, हे आपणास माहित आहे. स्वनांच्या समुच्चयाने अर्थपूर्ण पदिमांची (अर्थपूर्ण शब्दांची) निर्मिती होत असते. पदिमांच्या विशिष्ट क्रमातून वाक्य निर्माण होते आणि मग अर्थपूर्ण वाक्यातून समाजाचा व्यवहार चालत असतो. या ठिकाणी आपणाला भाषेचा पहिला स्तर म्हणून वर्णव्यवस्थेची माहिती असणे आवश्यक आहे. स्वर आणि व्यंजनाने वर्णमाला तयार झालेली असून प्रकारासहीत वर्णव्यवस्थेची माहिती इथे आपण घेणार आहोत.

४.३ विषयविवेचन

भाषा हा शब्द 'भाष' म्हणजे 'बोलणे' अशा अर्थाच्या संस्कृत धातूपासून बनलेला आहे. भाषा या शब्दासाठी इंग्रजी पर्याय Language असा असला तरी Speech या शब्दावरून भाषा मौखिक आहे हे लक्षात येते. भाषा मुखावाटे निघालेल्या ध्वनीतून सिद्ध होते. बोलणारा व ऐकणारा यांच्यामध्ये ध्वनी हे माध्यम भाषेचे कार्य करित असते. प्रत्येक भाषेत अक्षरे, मुळाक्षरे, ध्वनी, शब्द, वाक्य असे घटक असतात.

या घटकांचीच संरचना म्हणजे भाषा असते. हे आपण लक्षात घेतले की भाषा म्हणजे बोलण्याचा व्यवहार करण्याचे प्रभावी साधन आहे, असे म्हणता येईल.

बोलणे म्हणजे भाषा होय. पण कधी-कधी आपल्याला आपले विचार लिहून कळवावे लागतात. बोलणे जर आपण लिहिले तर ते अधिक काळ टिकू शकते. लिहिलेले अनेकजण वाचू शकतात. बोलण्याबरोबर लिहिण्याला अर्वाचीन काळात अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. लेखनासाठी लिपी, अक्षर व मराठीच्या संदर्भात देवनागरी लिपी हे घटक प्रथम समजावून घेऊ या.

४.३.१ लिपी

लेखन करण्यासाठी आपल्या निरनिराळ्या आवाजांच्या किंवा ध्वनींच्या सांकेतिक खुणा ठरविलेल्या आहेत. त्या खुणांना लिपी असे म्हणतात. लिपी हा शब्द 'लिप्' म्हणजे लिंपणे, सारवणे, माखणे असा आहे. आपण कागदावर शाईने लिंपतो म्हणून त्याला लिपी असे म्हणतात. ही लिपी उभ्या, आडव्या, तिरप्या व गोलाकार रेषांची बनलेली असते. शाईचा शोध लागण्यापूर्वी ताडपत्र, दगड किंवा ताम्रपट यावर कोरून ठेवत होते. (लिखू = कोरणे) म्हणून अशा प्रकारच्या कोरून खुणा करण्याला लेखन म्हणू लागले.

४.३.२ अक्षर

आपल्या भाषेचा उपयोग बोलण्याच्या वेळेपुरताच व ऐकू येईल एवढ्या अंतरापुरताच होतो. लिपीचा शोध लागल्यानंतर बोलण्यापेक्षा लिहिण्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. बोलणे हे बोलून झाल्यावर नाहीसे होते म्हणून ते क्षर (= नष्ट होणारे) आहे पण आपले बोलणे हे लिपीत लिहून ठेवले म्हणजे पुष्कळ काळपर्यंत टिकते. ते नष्ट न होणारे म्हणून त्याला 'अक्षर' असे म्हणतात. अक्षर म्हणजे लेखनाचे चिन्ह असते. आपण पेन्सिल हा उच्चार करतो तेव्हा पेन्सिल अशी तीन अक्षरे लिहिली जातात. पण इंग्रजीत उच्चार तोच असला तरी PENCIL अशी सहा अक्षरे लिहिली जातात. त्याचबरोबर ज्या अक्षरात अनेक वर्ण लागोपाठ येतात तेव्हा त्यास जोडाक्षर असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; र्व, व्यर्वा.

४.३.३ देवनागरी लिपी

मराठीत जी लिपी वापरली जाते तिला बालबोध लिपी असे म्हटले जाते. तिलाच देवनागरी लिपी असेही म्हणतात. देवनागरी ही आर्य लोकांची लिपी. ते इतर लोकांपेक्षा गोरे व तेजस्वी होते, म्हणून त्यांना देव म्हणत. हे आर्य शहरात म्हणजे नगरात राहात म्हणून ते नागरी व त्यांच्या लिपीला 'देवनागरी लिपी' असे नाव पडले. मराठीत लिपी जलद गतीने लिहिता यावी म्हणून यातील अक्षरे मोडून किंवा त्यांना थोडी मुरड घालून लिहिण्याची पद्धत काही काळ प्रचारात होती. तिला 'मोडी लिपी' असे म्हणत.

आपणास आता वर्ण, वर्णांचे प्रकार व वर्गीकरण समजून घ्यावयाचे आहे.

४.३.४ ध्वनी व वर्ण

ध्वनी व वर्ण यांच्यात मूलभूत फरक नाही. त्यांच्या स्वरूपात फरक दिसतो. ध्वनी हे केवळ उच्चारक्षम व श्राव्य असतात तर वर्ण हे त्यांची प्रतीके असतात. ही प्रतीके विशिष्ट चिन्हांनी दाखविलेली असतात. एका दृष्टीने वर्ण हे ध्वनीचे मूर्त व लिखित रूप असते.

आपल्या तोंडावाटे निघणाऱ्या मूलध्वनींना आपण वर्ण असे म्हणतो. तोंडावाटे निघणारे हे ध्वनी हवेत विरतात व नाहीसे होतात. ते नष्ट होऊ नयेत म्हणून ते रंगाने म्हणजेच वर्णाने आपण लिहून ठेवतो; म्हणून त्यांना 'वर्ण' असे म्हणतात. थोडक्यात, तोंडाने होणारे जे उच्चार स्पष्ट होतात आणि ज्यांचे आणखी विभाजन केले जात नाही त्यांना 'वर्ण' म्हटले जाते. मुखाने स्पष्ट होणारे मूलध्वनी म्हणजे वर्ण होत. उदाहरणार्थ, अ, ई, क्, ल् हे वर्ण होत. पण 'काळी' या शब्दातील 'का' आणि 'ळी' हे वर्ण नव्हेत. का = क् + आ, ळी = ळ् + ई असे आणखी विभाजन होऊ शकते; म्हणून का, ळी हे तोंडाने होणारे स्पष्ट उच्चार असले तरी वर्ण नव्हेत.

४.४ मराठीची वर्णमाला

मराठीने आपल्या भाषिक व्यवहारासाठी संस्कृत भाषेतील वर्णमाला स्वीकारली आहे. मराठीतील ध्वनी संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश या परंपरेने बदलत आले; परंतु लेखनासाठी मात्र लिपी स्वीकारताना मराठीने संस्कृतची वर्णमाला स्वीकारली. त्यामुळे संस्कृतची वर्णमाला व आजच्या मराठीची वर्णमाला यात बराच फरक दिसून येतो. मूळ संस्कृत भाषेत ५० वर्ण आहेत. मराठीने त्यात (दीर्घ) लृ व ळ या दोन वर्णांची भर घालून ती संख्या ५२ केली आहे. या वर्णांची संस्कृतच्याच आधारे स्वर व व्यंजन या दोन गटात विभागणी केली आहे. 'एका भाषेची वर्णमाला जशीच्या तशी दुसऱ्या भाषेत उत्पन्न होऊ शकत नाही.' असे प्रा. अरविंद मंगरूळकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येक भाषेच्या वर्णमालेचा स्वतंत्र अभ्यास केला पाहिजे. यासाठी संस्कृतची वर्णमाला जशीच्या तशी न स्वीकारता मराठीतील मूळ ध्वनी कोणते आहेत, याचा विचार करून वर्णमाला ठरविण्याची आवश्यकता व्याकरणकारांना झालेली दिसून येते. त्यामुळे या घटकामध्ये पारंपारिक वर्णव्यवस्थेचा विचार करून नवीन वर्णव्यवस्थेची मांडणी करणे महत्त्वाचे ठरते.

४.५ वर्णांचे प्रकार

वर्ण व वर्णमाला याविषयी माहिती घेतल्यानंतर त्यांचे प्रकार स्वरूपासहित समजावून घेणार आहोत. वर्णांचे १. स्वर २. व्यंजन असे दोन प्रकार दिसून येतात. ते आपण क्रमशः पाहू.

४.५.१ स्वर

परंपरेने मराठीत १६ स्वर मानण्यात आले आहेत. ते असे;

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः

जो वर्ण स्वतंत्र आहे, म्हणजे ज्या वर्णाच्या उच्चाराला दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाचे साहाय्य घ्यावे लागत नाही त्या वर्णास स्वर असे म्हणतात. स्वरांचा उच्चार होत असताना ओठांच्या किंवा जिभेच्या विविध हालचाली होत असतात; पण ओठांचा एकमेकांशी किंवा जिभेच्या कोणत्याही भागाचा मुखातील कोणत्याही अवयवाशी स्पर्श न होता मुखावाटे जे ध्वनी बाहेर पडतात त्यांना 'स्वर' असे म्हणतात. स्वरांचा उच्चार आपल्या तोंडावाटे सहज व स्वतंत्रपणे म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाच्या साहाय्यावाचून होतो. स्वरांचा उच्चार करताना आपले तोंड उघडलेले व पसरलेले असते, म्हणजे स्वरांच्या उच्चाराच्या वेळी हवेचा मार्ग अडविलेला नसतो. स्वर म्हणजे नुसते सूर.

वर सांगितल्याप्रमाणे सोळा स्वरांचे उच्चार, व्युत्पत्ती व स्वरूप यांच्या आधारे जे वर्गीकरण केले आहे, त्याचा आता आपण विचार करू.

४.५.२ स्वरांचे प्रकार

अ) उच्चारानुसार प्रकार

१. **ऋस्व स्वर** : अ, इ, उ, ऋ, लृ या स्वरांचा उच्चार आखूड होतो. म्हणजे यांचा उच्चार करायला थोडा वेळ लागतो म्हणून त्यांना ऋस्व स्वर असे म्हणतात.

२. **दीर्घ स्वर** : आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ या स्वरांचा उच्चार करायला अधिक वेळ लागतो. म्हणजेच त्यांचा उच्चार लांबट होतो. म्हणून त्यांना दीर्घ स्वर असे म्हणतात.

ऋस्व व दीर्घ हे स्वरांचे प्रकार त्यांचा उच्चार करावयास लागणाऱ्या कालावधीवरून ठरवितात. त्यांनाच मात्रा असे म्हणतात. ऋस्व स्वर उच्चारायला जो वेळ लागतो त्याची एक मात्रा मानतात. दीर्घ स्वरांच्या दोन मात्रा मानतात.

ब) व्युत्पत्तीनुसार प्रकार

१. **सिद्ध स्वर** : जे मूळ स्वर आहेत म्हणजे जे स्वतंत्र, स्वयंभू असून ज्यांची इतरांपासून उत्पत्ती झालेली नाही ते स्वर सिद्ध होत. ते पाच आहेत. अ, इ, उ, ऋ, लृ.

२. **साधित स्वर** : जे स्वर मूळ किंवा सिद्ध स्वरांपासून तयार झालेले आहेत ते साधित स्वर होत. ते पाच आहेत. आ, ई, ऊ, ॠ, लृ. त्याचबरोबर दोन भिन्न ऋस्व किंवा सिद्ध स्वरांपासून जे स्वर निर्माण होतात, त्यांना संयुक्त स्वर असे म्हणतात. ए, ऐ, ओ, औ असे ते स्वर असून यांचाही साधित स्वरांमध्येच समावेश करणे योग्य आहे.

क) स्वरूपावरून प्रकार

१. सजातीय स्वर : एकाच उच्चारस्थानी समान प्रयत्नाने जे स्वर उत्पन्न होतात ते सजातीय स्वर होत. अ - आ; इ - ई; उ - ऊ; ऋ - ॠ; लृ - लृ.

२. विजातीय स्वर : भिन्न उच्चारस्थानी भिन्न प्रत्ययाने जे स्वर उत्पन्न होतात ते विजातीय स्वर होत. अ - इ; अ - उ; इ - उ; इ - ए.

ड) अनुस्वार व विसर्ग

स्वरमालेत शेवटचे दोन वर्ण येतात. पैकी एकाला अनुस्वार (ँ) व दुसऱ्याला विसर्ग (ः) म्हणतात. यांना स्वरादी असेही म्हटले जाते. स्वर आणि स्वरादी यात भेद असा की स्वर उच्चारदृष्ट्या स्वतंत्र आहेत तर स्वरादी परतंत्र आहेत. स्वरादींच्या उच्चारासाठी आधी स्वराचा आधार घ्यावा लागतो. त्या आधाराशिवाय स्वरादींचा उच्चार करता येत नाही. हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

‘अनुस्वार’ (अनु + स्वार) याचा अर्थ पाठीमागून झालेला उच्चार किंवा एका उच्चारावर स्वार होणारा दुसरा उच्चार. जेव्हा (ँ) चा उच्चार स्पष्ट व खणखणीत होतो तेव्हा तो अनुस्वार; जेव्हा तो ओझरता होतो तेव्हा तो अनुनासिक. उदाहरणार्थ; गंगा, घंटा यात अनुस्वार आहे. घरांत, लोकांना यात अनुनासिक आहे. अनुनासिकाबद्दल माहिती आपण पुढे पाहणार आहोतच. अनुस्वार हा लिहून दाखविताना त्याच्यामागे असलेल्या वर्णाच्या डोक्यावर एक टिंब ठेवून दाखविला जातो. उदाहरणार्थ; अं, शं, मं. त्यामुळे अनुस्वाराला बिंदू असेही म्हणतात.

‘विसर्ग’ याचा अर्थ श्वास सोडणे. याचे चिन्ह लिहून दाखविताना अक्षराच्या पुढे दोन टिंबे एकाखाली एक (ः) या पद्धतीने लिहितात. याचा उच्चार ‘ह’ या वर्णाला थोडा हिसडा देऊन केलेल्या उच्चारासारखा आहे. अनुस्वार व विसर्ग यांचा उच्चार करताना कोणत्यातरी एका स्वराचा उच्चार प्रथम करावा लागतो. अं व अः या वर्णांच्या उच्चारांत ‘अ’ या स्वराचे प्रथम साहाय्य घ्यावे लागते. अंगण, आंघोळ, इंद्र, उंट, ओंजळ, औंध या शब्दांतील अनुस्वारांच्यापूर्वी कोणता ना कोणता स्वर आलेला आढळतो. तीच गोष्ट विसर्गाच्या बाबतीत पाहावयास मिळते. स्वतः, दुःख, अंतःकरण, छेः या शब्दांतील विसर्गांच्यापूर्वी विविध स्वर आलेले दिसतील. अनुस्वार व विसर्ग यांचा उच्चार करताना या वर्णांच्या आधी स्वर येतो, म्हणून त्यांना स्वरादी असे म्हणतात. स्वरादी म्हणजे ‘स्वर आहे आदी म्हणजे प्रारंभी ज्याच्या असा’ वर्ण.

मो. के. दामले यांनी अं व अः या दोन स्वरांना ‘स्वरादि’ असे म्हटले आहे. कारण त्यांच्या उच्चारात आद्यस्थानी प्रथम ‘अ’ येतो नंतर अनुनासिकाचा किंवा विसर्गाचा उच्चार येतो. काही व्याकरणकारांनी स्वरादी हा वर्णमालेतला एक प्रकार म्हणून सांगितला आहे.

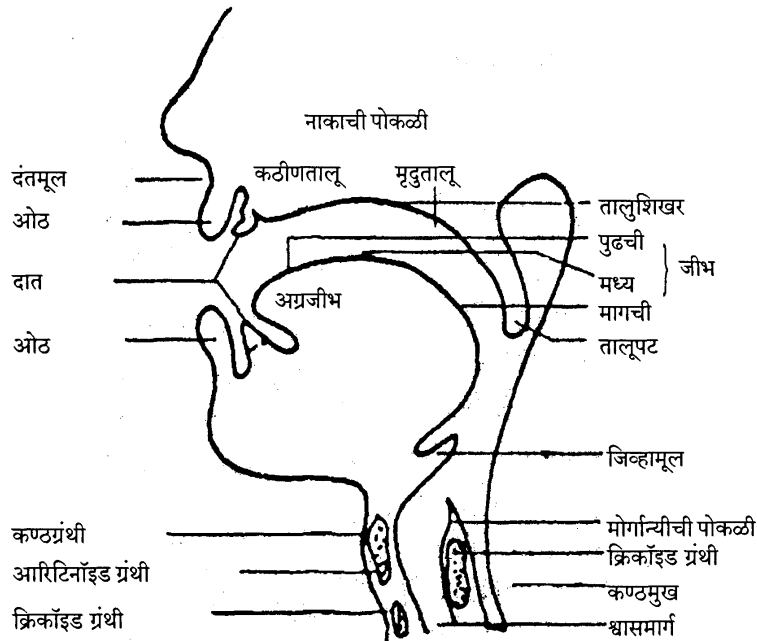
इ) उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण

ध्वनीचा उच्चार करताना मुखातील ज्या निरनिराळ्या अवयवांचा विशेष उपयोग होतो त्या भागाचे नाव ध्वनीगटाला दिले जाते. त्या निरनिराळ्या भागांना स्थाने म्हणतात. स्वरांच्या उच्चारस्थानानुसार त्यांचे वर्गीकरण केले जाते.

- कंठ्य : कंठस्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : अ, आ, अः
तालव्य : तालुस्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : इ, ई
दंत्य : दंतस्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : लृ, लृ
मूर्धन्य : मूर्धास्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : ऋ, ॠ
ओष्ठ्य : ओष्ठस्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : उ, ऊ
कंठतालव्य : कंठ व तालुस्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : ए, ऐ
कंठौष्ठ्य : कंठ व ओष्ठ स्थानापासून उच्चारले जाणारे स्वर : ओ, औ
अनुनासिक : नासिकास्थानापासून उच्चारला जाणारा स्वर : अं

अशाप्रकारे परंपरेने स्वरांचे वर्गीकरण केलेले आहे.

स्वरयंत्र अथवा वागिंद्रियाची आकृती

४.५.३ आजच्या मराठीतील स्वरमाला

मूळ संस्कृतातून लिपीबरोबर आलेली स्वरमाला मराठीत मानली होती. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः असे एकूण १६ स्वर मानलेले होते. परंतु या पारंपरिक स्वरमालेतील स्वरांचे ध्वनिदृष्ट्या विश्लेषण केले तर काही स्वर मानता येत नाहीत. ई, ऊ, ऋ, लृ, ऐ, औ, अं, अः हे स्वर म्हणून स्वीकारता येत नाहीत. मराठीत किती व कोणते स्वर मानावेत यासाठी काही व्याकरणकारांची मते पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. मो. के. दामले यांनी स्वरसंख्या बारा मानली. त्यांच्यामते दीर्घ ऋ, दीर्घ लृ, अं आणि अः हे चार स्वर गाळून उरलेले १२ स्वर मानावेत.
२. श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, श्री. म. पां. सबनीस व श्री. ग. ह. केळकर यांनी अं व अः हे दोन स्वर गाळून उरलेले १४ स्वर मानले आहेत.
३. प्रा. अरविंद मंगरूळकरांनी पारंपरिक स्वरांतील ७ व नवे २ असे ९ स्वर मानले आहेत व त्यांचा क्रमही बदलला आहे. तो असा; अ, आ, इ, उ, ऋ, ए, अँ, ओ, ऑ
४. डॉ. लीला गोविलकर यांनी दीर्घ ऋ, लृ, लृ, ऐ, औ, अं, अः हे स्वर गाळून उरलेले नऊ आणि इंग्रजीतून आलेले दोन स्वर मिळून अकरा स्वर मानले आहेत.
अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, अँ, ओ, ऑ.

आजच्या मराठीतील स्वरसंख्या निश्चित करण्यासाठी आणखी काही विवेचन आपण पाहू.

‘ई’ आणि ‘ऊ’ हे ‘इ’ आणि ‘उ’ यांची दीर्घ उच्चारणे आहेत. मराठी भाषेत स्वरांचे दीर्घत्व स्वनिमिक नाही असे दिसून येते. म्हणजे स्वर दीर्घ उच्चारला गेला तर अर्थदृष्ट्या वेगळा ठरत नाही. शिवाय मराठीत स्वरांचा उच्चार अंदाजक्षम आहे. भाषाविज्ञानात स्वनिम (भाषेत वापरला जाणारा मूळ ध्वनी वा स्वन) अंदाजक्षम नसतो. त्यामुळे ‘ई’ व ‘ऊ’ यांना स्वर मानण्याचे कारण नाही. त्याचबरोबर मराठीत दीर्घ ‘ऋ’ व ‘लृ’ देखील नाही. मराठीमध्ये ऱ्हस्व ‘लृ’ फक्त ‘क्लृप्ति’ या शब्दात आढळतो. हा शब्द संस्कृत असून मराठीत पर्यायी शब्द आहेत. त्यामुळे दीर्घ ऋ, ऱ्हस्व लृ व दीर्घ लृ हे स्वर मराठीत मानण्याचे कारण नाही.

ऱ्हस्व ‘ऋ’ स्वर मात्र (ऋषी, ऋण किंवा शब्दाच्या मध्यभागी कृपा, हृदय) आढळतो. परंपरेने हा स्वर मानला जातो. तथापि, अलीकडे त्याचे उच्चारण इतके ढासळत चालले आहे की काही लोकांच्या उच्चारणात र् + उ असा व्यंजन व स्वर संयोग झाल्यासारखा दिसतो. त्यामुळे हा स्वर मानू नये असे मानले जाते. परंतु आज मराठीत वापरात असल्यामुळे केवळ उच्चारणाचा दोष सोडला तर मानणे आवश्यक ठरते.

ए, ऐ, ओ, औ हे चार स्वर मराठीत परंपरेने संयुक्त मानले जातात. यापैकी ए आणि ओ यांचे उच्चार

शुद्ध व स्वतंत्र ठरतात. ऐ व औ ही उच्चारणे मात्र सावयव आहेत. हे दोन्ही स्वर निरवयव नसल्याने स्वर ठरत नाहीत. त्याचबरोबर 'अँ' व 'ऑ' या दोन स्वरांची भर दोनशे वर्षे इंग्रजी भाषेच्या सहवासामुळे पडलेली आहे. त्यांच्या उच्चारविशेषासह ती मराठीत रूढ झालेली आहेत. प्रा. अरविंद मंगरूळकरांनी पारंपरिक स्वरमालेत अँ आणि ऑ या दोन स्वरांचा अंतर्भाव करावा असा विचार मांडला. प्रत्यक्ष मराठी भाषेत त्याचा वापर पाहता त्यांना स्वरमालेत स्थान प्राप्त झाले आहे. आज मराठीत पुढीलप्रमाणे ९ स्वर मानलेले आहेत.

अ, आ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, अँ, ऑ.

४.६ मराठीतील व्यंजने

ज्या वर्णाचा उच्चार पूर्ण करण्यासाठी स्वराचे साहाय्य घ्यावे लागते; अशा वर्णांना व्यंजने म्हणतात (वि+अञ् = प्रकट किंवा व्यक्त करणे). व्यंजने ही अपूर्ण उच्चारांची म्हणजे लंगडी आहेत हे दाखविण्यासाठी त्यांचा पाय मोडून लिहितात. उदाहरणार्थ, क्, ट्, प्, र्; पण व्यवहारात त्यांचा उच्चार 'अ' हा स्वर मिसळूनच करतात. उदाहरणार्थ, क, ट, प, र. म्हणून व्यंजनांना स्वरान्त किंवा परवर्ण असेही म्हणतात.

मराठीत परंपरेप्रमाणे पुढील ३६ व्यंजने मानलेली आहेत.

क्, ख, ग्, घ, ङ्	(क वर्ग)
च्, छ, ज्, झ, ञ्	(च वर्ग)
ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	(ट वर्ग)
त्, थ्, द्, ध्, न्	(त वर्ग)
प्, फ्, ब्, भ, म्	(प वर्ग)
य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, ळ्	(अवर्गीय व्यंजने)
क्ष्, ज्ञ्	(संयुक्त व्यंजने)

वर्गीय व्यंजने : पहिल्या परंपरागत २५ व्यंजनांचे पाच वर्ग पाडले असून त्यांना वर्गीय व्यंजने म्हणतात.

अनुनासिक व्यंजने : अनुनासिक व्यंजने म्हणजे नाकातून उच्चारली जाणारी व्यंजने होत. प्रत्येक वर्गाच्या शेवटी अनुनासिक व्यंजन आहे. ङ्, ञ्, ण्, न्, म् ही पाच परंपरागत अनुनासिक व्यंजने होत.

अवर्गीय व्यंजने : य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, ळ् ही अवर्गीय व्यंजने होत.

संयुक्त व्यंजने : क्ष् व ज्ञ् ही दोन संयुक्त व्यंजने आहेत.

२५ वर्गीय व्यंजने, ९ अवर्गीय व्यंजने व २ संयुक्त व्यंजने अशी एकूण व्यंजने २५ + ९ + २ = ३६ आहेत. पारंपरिक पद्धतीने मराठीत ३६ व्यंजने मानण्यात आली आहेत. याही बाबतीत मराठीने संस्कृत वर्णमालेचे अनुकरण केले आहे.

व्यंजनाचे उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण

कंठ्य : क्, ख्, ग्, घ, ङ्

तालव्य : च्, छ्, ज्, झ्, ञ्

मूर्धन्य : ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्

दंत्य : त्, थ्, द्, ध्, न्

ओष्ठ्य : प्, फ्, ब्, भ्, म्

अंतःस्थ : य्, र्, ल्, व्

उष्म : श्, ष्, स्, ह्

संयुक्त : क्ष्, ज्ञ्

अवर्गीय : ळ्

४.६.१ व्यंजनाचे प्रकार

व्यंजनाच्या उच्चारावरून व वैशिष्ट्यावरून काही प्रकार दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे आपणास समजावून घेता येतील.

१. **स्पर्श व्यंजने :** वर्णमालेतील क्, ख् पासून भ्, म् पर्यंतची सर्व व्यंजने स्पर्श व्यंजने होत. या व्यंजनांच्या उच्चारांत आपल्या फुफ्फुसांतील हवा तोंडावाटे बाहेर पडताना जीभ, कंठ, मूर्धा, दात किंवा ओठ यांच्याशी तिचा स्पर्श होऊन हे वर्ण उच्चारले जातात म्हणून त्यांना स्पर्श व्यंजने असे म्हणतात. क, च, त, ट, प या पाच गटातील प्रत्येकी पाच अशी ही २५ व्यंजने आहेत.

२. **कठोर व मृदू व्यंजने :** या स्पर्श व्यंजनातील काही व्यंजनांच्या उच्चारात फक्त श्वासाचा उपयोग होतो म्हणून त्यांस श्वास किंवा **अघोष वर्ण** असे म्हणतात. या श्वास वर्णानाच **कठोर व्यंजने** असेही म्हणतात. तर काही व्यंजनांच्या उच्चारात श्वासाऐवजी नाद असतो, त्यांना **नाद** किंवा **घोष वर्ण** असे म्हणतात. यांनाच **मृदू व्यंजने** असेही म्हणतात.

श्वास, अघोष किंवा कठोर व्यंजने १३ आहेत.

क, ख, च, छ, ट, ठ

त, थ, प, फ, स, श, ष

नाद, घोष किंवा मृदू व्यंजने १४ आहेत.

ग, घ, ज, झ, ड, ढ, द, ध

ब, भ, य, र, ल, व

३. **अल्पप्राण व महाप्राण** : या व्यंजनांचे अल्पप्राण व महाप्राण असे आणखी दोन प्रकार मानले जातात. ज्या व्यंजनांच्या उच्चारात हकार ध्वनी विशेषत्वाने असतो त्यास महाप्राण आणि ज्यात हकार ध्वनी नसतो त्यांस अल्पप्राण असे म्हणतात.

महाप्राण : ख, घ, छ, झ, ठ, ढ, थ, ध, फ, भ, स, श, ष, ह.

अल्पप्राण : क, ग, ड, च, ज, ञ, ट, ड, ण, त, द, न, प, ब, म, य, र, ल, व, ङ.

महाप्राण वर्ण १४ आहेत आणि अल्पप्राण वर्ण २० आहेत.

४. **अनुनासिके** : मराठी व्यंजनामध्ये अनुनासिक वर्ण पाच आहेत. ज्या व्यंजनांचा उच्चार नाकातून होतो ती अनुनासिके होत. स्पर्श व्यंजनगटातील शेवटचे वर्ण ही अनुनासिके आहेत. ती म्हणजे;

ड, ञ, ण, न, म

अनुनासिकांचा उच्चार स्पष्ट व खणखणीत होत असेल तर त्या अनुनासिकाच्या मागील अक्षरावर अनुस्वार देऊन तो दाखविला जातो. केव्हा केव्हा तो पुढे येणाऱ्या व्यंजनाच्या वर्गातील अनुनासिकाने म्हणजे पंचमवर्णाने दाखवितात. उदाहरणार्थ; गंगा = गङ्गा, चंचल = चञ्चल, घंटा = घण्टा, वसंत = वसन्त, कंप = कम्प. या अनुनासिकांना पर-सवर्ण असेही म्हणतात.

यातील 'ड' आणि 'ञ' ही दोन अनुनासिके मराठीत मानण्याची गरज नाही. कारण त्यांचा फारसा व स्वतंत्ररित्या वापर होत नाही. ड हा वर्ण शब्दाच्या आरंभी किंवा शेवटी येत नाही. वाङ्मय, वाङ्निश्चय अशा दुर्मीळ शब्दात तो दिसून येतो. ही दोन्ही अनुनासिके स्वतंत्रपणे येत नसल्यामुळे व मराठीत त्यांचा फारसा वापर होत नसल्याने ते मानण्याची गरज नाही.

ण, न, म ही अनुनासिके मात्र मानावी लागतात. ती स्वतंत्रपणे येतात आणि अनुस्वार म्हणूनही येतात. उदाहरणार्थ; नमन, वणवण, महान, वन्दन, दण्ड. यातील 'ण' हा वर्ण शब्दाच्या प्रारंभी कधीच येत नाही. न आणि म मात्र शब्दांच्या आरंभी, मध्यभागी व शेवटी कुठेही येतात. या वर्णांच्या साहाय्याने अनेक शब्द मराठीत तयार झालेले आहेत. त्यामुळे ही तीन अनुनासिके मानावीत.

५. **तालव्य व्यंजने** : दातांच्या मागील बाजूच्या भागापासून कंठापर्यंत जिभेच्या वरच्या बाजूस जो

घुमटाकार भाग आहे त्याला तालू म्हणतात. जिभेचे पाते तालूला लावून ज्या वर्णांचे उच्चार होतात त्यांना तालव्य म्हणतात. मराठी वर्णमालेतील च वर्ग यात मोडतो. मराठी व्यंजनमालेतील च वर्गातील व्यंजनांचे उच्चार दोन प्रकारचे आहेत. त्यांची उच्चारस्थाने दोन आहेत. त्यामुळे ही व्यंजने काही वेळा तालव्य असतात तर काही वेळा दंततालव्य असतात. उदाहरणार्थ; चंद्र, जन, छत्र, छाया यांचे उच्चारण च्य, ज्य, छ्य, झ्य असे आहेत. या उच्चारभेदांचा मराठी व्याकरणात खूप विचार झाला आहे. पण तेवढ्यासाठी असे स्वतंत्र वर्ण मानण्याची आवश्यकता नाही. प्रत्येक वर्ण हा दुसऱ्या वर्णाच्या सहवासात आला की त्याच्या मूळच्या उच्चारात काहीसा बदल होत असतो.

६. अंतःस्थ व्यंजने : य, र, ल, व ही अंतःस्थ व्यंजने आहेत. या व्यंजनांच्या उच्चारात वागिंद्रियाचे द्वार जरासे उघडे असते आणि ही व्यंजने स्पर्श व्यंजने व उष्म व्यंजने यांच्यामध्ये येत असल्याने त्यांना अंतःस्थ असे म्हटले आहे. 'य' हा तालव्य आणि 'व' हा ओष्ठ्य असून दोन्ही अर्धस्वर आहेत, असे मानले जाते. 'र' आणि 'ल' ह्या व्यंजनांच्या उच्चारात नाद हा प्रवाही स्वरूपाचा असल्याने मो. के. दामले यांनी यांना 'ईषत् विवृत्त' म्हटले तर डॉ. कालेलकरांनी त्यांना द्रववर्ण असे म्हटले आहे. य, र, ल, व यांच्या उच्चारात स्वर व व्यंजने या दोहोंचे गुणधर्म असल्यामुळेच त्यांना अंतःस्थ किंवा अर्धस्वर असे म्हटले आहे.

७. उष्म व्यंजने : ऊष्मन् = वायू. मुखावाटे जोराने उसासा (वायू) बाहेर टाकल्याप्रमाणे या वर्णाचा उच्चार होतो. यात घर्षण आहे. घर्षणामुळे उष्णता निर्माण होते म्हणून त्यांना उष्म व्यंजने असे म्हणतात. ही उष्म व्यंजने चार आहेत. स, श, ष, ह. या वर्णांचे उच्चार प्रखर, जोरदार व उष्णता निर्माण करणारे आहेत. श्री. मो. के. दामले यांनी यांना 'ईषत् स्पृष्ट' म्हटले तर डॉ. कालेलकरांनी सीत्कार असे संबोधले आहे. 'ह' हे व्यंजन उच्चाराच्या दृष्टीने अघोष (नादहीन) आणि सघोष (नादयुक्त) अशा दोन प्रकारचे आहे.

८. संयुक्त व्यंजने : मराठी व्यंजनातील क्ष आणि ज्ञ या व्यंजनांना संयुक्त व्यंजने असे म्हटले आहे. दोन भिन्न वर्णांच्या मिश्रणातून ही व्यंजने तयार झाली आहेत.

ज्ञ = क् + ष् उदाहरणार्थ; शिक्षा, परीक्षा

ज्ञ = ज् + ज्ञ किंवा द् + न् + य्

यातील 'ज्ञ' च्या उच्चाराबद्दल भिन्नता दिसते. तामीळ व हिंदीमध्ये त्यांचा उच्चार 'ग्य' होतो. उदाहरणार्थ; ग्यान, गानेश्वर असा उच्चार मराठीत नसला तरी ग्रामीण बोलीत आढळतो. उदाहरणार्थ; ग्यानबा. पण काहीही असो, ही दोन्ही व्यंजने संयुक्त असल्याने वर्णमालेतून वगळावीत असे बहुतेक व्याकरणकारांचे मत आहे.

९. मूर्धन्य 'ळ': व्यंजनमालेत 'ळ' या वर्णाचा अवर्गीय गटात समावेश केला आहे. कारण मूळ संस्कृतमधून आलेल्या वर्णमालेत 'ळ'ला स्थान नाही. संस्कृतमध्ये 'ळ' नाही, तो द्राविडी भाषेतून मराठीत आला आहे. संस्कृत शब्दातील 'ल' च्या ठिकाणी मराठीने काही ठिकाणी 'ळ' वापरला आहे. उदाहरणार्थ; शाला - शाळा, बाल - बाळ, काल - काळ. या कारणासाठी 'ळ' हा स्वतंत्र वर्ण मराठीत मानणे योग्य नाही असे काहींनी म्हटले आहे. पण प्रत्येक 'ल' च्या ठिकाणी 'ळ' चालतोच असे नाही. उदाहरणार्थ; चाल - चाळ, गाल - गाळ, कल - कळ. ळ हा स्वतंत्र वर्ण असल्याने तो मानावा लागतो.

४.६.२ मराठीतील व्यंजनसंख्या

संस्कृतच्या परंपरेनुसार मराठी वर्णमालेत व्यंजनांची संख्या ३६ मानण्यात आली. परंतु मराठीने मराठी भाषेतच वापरले जाणारे वर्ण मानावेत, संस्कृतमधील वर्ण मानण्याची गरज नाही; म्हणून स्वरांप्रमाणे संस्कृतातून मराठीत आलेल्या काही व्यंजनांना गाळणे योग्य ठरते. श्री. मो. के. दामले यांनी 'क्ष' आणि 'ज्ञ' ही संयुक्त व्यंजने गाळून ३४ ही व्यंजनसंख्या सांगितली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीही हीच संख्या मान्य केली आहे. म. पां. सबनीस यांनी परंपरेने आलेली ३६ ही संख्याच मानलेली आहे. तर अरविंद मंगरूळकरांनी व्यंजनसंख्या २२ मानली आहे. त्यांनी ड, ज, ही अनुनासिके, १० महाप्राण व्यंजने व दोन संयुक्त व्यंजने वगळून २२ संख्या सांगितली. ड, ज, क्ष व ज्ञ ही चार व्यंजने गाळण्यास बऱ्याच मराठी व्याकरणकारांची मान्यता आहे. म्हणजे मराठीत उरलेली ३२ व्यंजने मानण्यास हरकत नाही.

४.७ वर्णसंख्या

मराठी परंपरेने ५२ वर्ण मानण्यात आले असून स्वर व व्यंजने या दोन गटात विभागणी केलेली दिसते. परंतु बरेचसे स्वर व व्यंजने मानण्याची आवश्यकता नाही, ह्याचे विवेचन आपण वर पाहिलेच. ते लक्षात घेता मराठीत ९ स्वर व ३२ व्यंजने असे एकूण ४१ वर्ण मानण्यास हरकत नाही.

● स्वरसंख्या = ९

अ, आ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ॲ, ॳ

● व्यंजनसंख्या = ३२

स्पर्श व्यंजने : क्, ख्, ग्, घ्
 च्, छ्, ज्, झ्
 ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्
 त्, थ्, द्, ध्, न्
 प्, फ्, ब्, भ्, म्

अंतःस्थ व्यंजने	: य्, र्, ल्, व्
उष्म व्यंजने	: स्, श्, ष्, ह्
मूर्धन्य	: ळ्

अशाप्रकारे ४१ वर्णांची संख्या मानता येते.

आजच्या भाषाविज्ञानात व्याकरणातील संदिग्धता व गुंतागुंत टाळण्याच्या दृष्टीने विचार होत आहे. ही भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची बाब आहे. ध्वनींची संख्या बरीच आहे पण भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या मूलध्वनींना 'स्वन' अशी संज्ञा देऊन अभ्यास केला जातो. अर्थाच्या दृष्टीने लघुतम घटक म्हणून 'रूपिम' ही अशीच संज्ञा आहे. अशा काटेकोरपणे संज्ञा आल्यामुळे भाषेच्या विश्लेषणात अडचणी येत नाहीत. व्याकरणातील आख्यात, लिंग, वचन, विभक्ती, वर्णव्यवस्था ह्या बाबी भाषावैज्ञानिक तपासून पाहताना दिसतात. भाषाविज्ञानात स्वर स्वनिमांची संख्या जवळपास ९ मानलेली आहे; परंतु भाषेतील प्रत्यक्ष उच्चारानुसार व्यंजनव्यवस्था मांडताना अनेक व्यंजने नव्याने समाविष्ट करावी लागतात, असे दिसून येईल. डॉ. मु. श्री. कानडे यांच्या 'मराठीचा भाषिक अभ्यास' ह्या ग्रंथात ४४ व्यंजनांची संख्या कोष्टकात दिलेली आहे, तर डॉ. गं. ना. जोगळेकर यांच्या 'मराठी भाषेचा इतिहास' ह्या ग्रंथात ९ स्वर व ४४ व्यंजने दिलेली आहेत. त्यासाठी त्यांनी साधार विवेचन मांडले आहे. या बाबींचा अधिक विचार होऊन वर्णव्यवस्था निश्चित केली पाहिजे, एवढाच बोध या ठिकाणी आपण घेऊ.

४.८ शब्दार्थ व टिपा

- **ईषत् विवृत्त** : वागिंद्रियाचे द्वार थोडेसे उघडे असणे
- **ईषत् स्पृष्ट** : वागिंद्रियाचे द्वार थोडेसे लागलेले असणे, घर्षणाने निर्माण होणारे ध्वनी
- **मुखयंत्र** : स्वर, व्यंजन, अनुस्वार यांची उच्चारस्थाने मुखयंत्र अथवा वागिंद्रियाच्या साहाय्याने दाखविता येतात. ही आकृती पाहा.

४.९ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

लघुत्तरी प्रश्न

१. स्वरांचे प्रकार सांगून आजच्या मराठीतील स्वरसंख्या स्पष्ट करा.

उत्तरासाठी मुद्दे : परंपरेने मराठीत १६ स्वर मानण्यात आले आहेत. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः स्वरांची व्याख्या : जो वर्ण स्वतंत्र आहे, म्हणजे ज्या वर्णाच्या

उच्चाराला दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाचे साहाय्य घ्यावे लागत नाही त्या वर्णास स्वर असे म्हणतात. स्वरांचा उच्चार आपल्या तोंडावाटे सहज व स्वतंत्रपणे म्हणजे दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाच्या साहाय्यावाचून होतो. स्वरांचे प्रकार : अ) उच्चारानुसार १. ऱ्हस्व स्वर : अ, इ, उ, ऋ, लृ या स्वरांचा उच्चार आखूड होतो. उच्चार करायला थोडा वेळ लागतो म्हणून त्यांना ऱ्हस्व स्वर असे म्हणतात. २. दीर्घ स्वर : आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ या स्वरांचा उच्चार करायला अधिक वेळ लागतो. उच्चार लांबट होतो म्हणून त्यांना दीर्घ स्वर असे म्हणतात. ऱ्हस्व व दीर्घ हे स्वरांचे प्रकार त्यांचा उच्चार करावयास लागणाऱ्या कालावधीवरून ठरवितात. त्यांनाच मात्रा असे म्हणतात. ब) व्युत्पत्तीनुसार प्रकार १. सिद्ध स्वर : जे मूळ स्वर आहेत म्हणजे जे स्वतंत्र, स्वयंभू असून ज्यांची इतरांपासून उत्पत्ती झालेली नाही असे स्वर पाच आहेत. अ, इ, उ, ऋ, लृ. २. साधित स्वर : जे स्वर मूळ किंवा सिद्ध स्वरांपासून तयार झालेले आहेत ते साधित स्वर होत. ते पाच आहेत. आ, ई, ऊ, ऋ, लृ. त्याचबरोबर दोन भिन्न ऱ्हस्व किंवा सिद्ध स्वरांपासून निर्माण होणारे संयुक्त स्वर ए, ऐ, ओ, औ, असे स्वर असून यांचाही साधित स्वरांमध्येच समावेश करणे योग्य आहे. क) स्वरूपावरून प्रकार : १. सजातीय स्वर : एकाच उच्चारस्थानी समान प्रयत्नाने जे स्वर उत्पन्न होतात ते सजातीय स्वर होत. अ - आ; इ - ई; उ - ऊ; ऋ - ऋ; लृ - लृ. २. विजातीय स्वर : भिन्न उच्चारस्थानी भिन्न प्रयत्नाने जे स्वर उत्पन्न होतात ते विजातीय स्वर होत. अ - इ; अ - उ; इ - उ; इ - ए. ड) अनुस्वार व विसर्ग : स्वरमालेत शेवटच्या दोन वर्णांपैकी एकाला अनुस्वार () व दुसऱ्याला विसर्ग (:) म्हणतात. स्वर आणि स्वरादी यांत भेद असा की स्वर उच्चारदृष्ट्या स्वतंत्र आहेत तर स्वरादी परतंत्र आहेत. स्वराच्या आधाराशिवाय स्वरादींचा उच्चार करता येत नाही. 'अनुस्वार' (अनु+स्वार) याचा अर्थ पाठीमागून झालेला उच्चार किंवा उच्चारावर स्वार होणारा दुसरा उच्चार. जेव्हा () चा उच्चार स्पष्ट व खणखणीत होतो तेव्हा तो अनुस्वार; जेव्हा तो ओझरता होतो तेव्हा तो अनुनासिक. उदाहरणार्थ, गंगा, घंटा यात अनुस्वार आहे. घरांत, लोकांना यात अनुनासिक आहे. अनुस्वार वर्णाच्या डोक्यावर एक टिंब ठेवून दाखविला जातो म्हणून त्यास बिंदू असेही म्हणतात. 'विसर्ग' याचा अर्थ श्वास सोडणे. याचे चिन्ह (:) या पद्धतीने लिहितात. मो. के. दामले यांनी अं व अः या दोन स्वरांना 'स्वरादि' असे म्हटले इ) उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण : कंठ्य-तालव्य-दंत्य-मूर्धन्य-ओष्ठ्य-कंठतालव्य-कंठौष्ठ्य-अनुनासिक आजच्या मराठीतील स्वरमाला ही आहे. मूळ संस्कृतातून लिपीबरोबर मराठीत आलेली स्वरमाला : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऋ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः असे एकूण १६ स्वर आहेत. मराठीत किती व कोणते स्वर मानावेत यासाठी मो. के. दामले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, अरविंद मंगरूळकर, लीला गोविलकर या व्याकरणकारांची मते : आजच्या मराठीतील स्वरसंख्या - 'ई' आणि 'ऊ' हे 'इ' आणि 'उ' यांची दीर्घ उच्चारणे मराठीत दीर्घ 'ऋ' व 'लृ' देखील नाहीत. ऱ्हस्व 'ऋ' स्वर मात्र आढळतो. परंपरेने हा स्वर मानला जातो. ए, ऐ, ओ, औ हे चार स्वर मराठीत संयुक्त आहेत, त्याचबरोबर 'अं' व 'ओं' या दोन स्वरांनी भर घातली. प्रत्यक्ष मराठी

भाषेत ९ स्वर : अ, आ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ॐ, ॐ असे आहेत. पैकी ॐ, ॐ हे इंग्रजीच्या सहवासाने मराठीत आले आहेत.

२. व्यंजन म्हणजे काय ते सांगून त्याचे प्रकार स्पष्ट करा.

उत्तरासाठी मुद्दे : व्यंजन व्याख्या : ज्या वर्णाचा उच्चार पूर्ण करण्यासाठी स्वराचे साहाय्य घ्यावे लागते अशा वर्णाना व्यंजने म्हणतात. व्यंजने लंगडी आहेत. त्यांचा पाय मोडून लिहितात. उदाहरणार्थ; क्, ट्, प्, र्; मराठीत परंपरेप्रमाणे पुढील ३६ व्यंजने मानलेली आहेत. २५ वर्गीय व्यंजने, ९ अवर्गीय व्यंजने व २ संयुक्त व्यंजने अशी एकूण व्यंजने ३६ आहेत. मराठीने संस्कृत वर्णमालेचे अनुकरण केले आहे. व्यंजनाचे उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण वा व्यंजनाचे प्रकार १. स्पर्श व्यंजने : वर्णमालेतील क्, ख्, पासून भ्, म् पर्यंतची सर्व २५ व्यंजने स्पर्श व्यंजने होत. २. कठोर व मृदू व्यंजने : श्वास, अघोष किंवा कठोर व्यंजने १३ आहेत. क, ख, च, छ, ट, ठ, त, थ, प, फ, स, श, ष. नाद, घोष किंवा मृदू व्यंजने १४ आहेत : ग, घ, ज, झ, ड, ढ, द, ध, ब, भ, य, र, ल. ३. अल्पप्राण व महाप्राण : 'ह' कार ध्वनीच्या विशेषावरून महाप्राण वर्ण १४ व अल्पप्राण वर्ण २०. ४. अनुनासिके : मराठी व्यंजनामध्ये अनुनासिक वर्ण पाच आहेत. ड, ञ, ण, न, म. ५. तालव्य व्यंजने : जिभेचे पाते तालूला लावून ज्या वर्णाचे उच्चार होतात त्यांना तालव्य म्हणतात. मराठी वर्णमालेतील च वर्ग यात मोडतो. ६. अंतःस्थ व्यंजने : य, र, ल, व ही अंतःस्थ व्यंजने आहेत. ७. उष्म व्यंजने : उच्चार करताना घर्षणामुळे उष्णता निर्माण होते म्हणून उष्म व्यंजने म्हणतात. स, श, ष, ह. मो. के. दामले यांनी यांना 'ईषत् स्पृष्ट' म्हटले तर डॉ. ना. गो कालेलकरांनी सीत्कार असे संबोधले आहे. ८. संयुक्त व्यंजने : मराठी व्यंजनातील क्ष आणि ज्ञ या व्यंजनांना संयुक्त व्यंजने असे म्हटले आहे. ९. मूर्धन्य 'ळ' - द्राविडी भाषेतून मराठीत आला.

टिपा

१. स्वरसंख्या

उत्तरासाठी मुद्दे : स्वराची व्याख्या, विशेष, मूळ संस्कृतातून मराठीत वर्णमालेत आलेले स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः असे एकूण १६ स्वर आहेत. मराठीत किती व कोणते स्वर मानावेत या संदर्भातील मो. के. दामले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, अरविंद मंगरूळकर, लीला गोविलकर या व्याकरणकारांची मते, आजच्या मराठीतील स्वरसंख्या 'ई' आणि 'ऊ' हे 'इ' आणि 'उ' यांची दीर्घ उच्चारणे आहेत. मराठीत दीर्घ 'ऋ' व 'लृ' देखील नाही. ऋस्व 'ऋ' स्वर मात्र आढळतो. परंपरेने हा स्वर मानला जातो. ए, ऐ, ओ, औ हे चार स्वर मराठीत संयुक्त आहेत, त्याच बरोबर 'अं' व 'अः' या दोन स्वरांची भर इंग्रजीतून पडली आहे. प्रत्यक्ष मराठी भाषेत ९ स्वर आहेत. अ, आ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ॐ, ॐ.

२. व्यंजनसंख्या

उत्तरासाठी मुद्दे : वर्णमाला स्वर व्यंजनाने तयार झाली. व्यंजनाची व्याख्या, संस्कृतच्या परंपरेनुसार मराठी वर्णमालेत व्यंजनांची संख्या ३६ परंतु मराठीने मराठी भाषेतच वापरले जाणारे वर्ण मानावेत, संस्कृतमधील वर्ण मानण्याची गरज नाही; असा आजच्या व्याकरणकारांचा विचार आहे. श्री. मो. के. दामले यांनी 'क्ष' आणि 'ज्ञ' ही संयुक्त व्यंजने गाळून ३४ ही व्यंजनसंख्या सांगितली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीही हीच संख्या मान्य केली. म. पां. सबनीस यांनी परंपरेने आलेली ३६ ही संख्याच मानलेली आहे. तर अरविंद मंगरूळकरांनी व्यंजनसंख्या २२ मानली आहे. त्यांनी ड, ज ही अनुनासिके, १० महाप्राण व्यंजने व दोन संयुक्त व्यंजने वगळून २२ संख्या सांगितली. याप्रमाणे व्याकरणकारांनी मांडलेली मते आहेत. ड, ज, क्ष व ज्ञ ही चार व्यंजने गाळण्यास बऱ्याच मराठी व्याकरणकारांना मान्य आहे. आजच्या मराठीत ३२ व्यंजनसंख्या मानलेली आहे. स्पर्श व्यंजने : क्, ख्, ग्, घ्, च्, छ्, ज्, झ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्. अंतःस्थ व्यंजने : य्, र्, ल्, व्. उष्म व्यंजने : स्, श्, ष्, ह्, मूर्धन्य : ळ् अशी व्यंजने मानली आहेत.

४.१० सरावासाठी प्रश्न

लघुत्तरी प्रश्न

१. मराठीतील पारंपरिक वर्णमाला स्पष्ट करा.
२. वर्ण कोणते मानावेत? याबद्दल साधार लिहा.

टिपा

१. स्वरव्यवस्था
२. व्यंजनव्यवस्था

४.११ समारोप

विद्यार्थी मित्रांनो, आतापर्यंत आपण मराठी वर्णव्यवस्था हा घटक पाहत होतो. त्यामध्ये सुरुवातीला आपण भाषा, लिपी, अक्षर, देवनागरी लिपी, ध्वनी आणि वर्ण यासंबंधी माहिती घेतली. मराठीची वर्णमाला पाहताना आपण त्यामध्ये वर्णांचे प्रकार पाहिले. मुख्यतः स्वर आणि व्यंजन असे वर्णांचे दोन प्रकार पडतात. उच्चार, व्युत्पत्ती आणि स्वरूपानुसार आपण स्वरांचे प्रकार पाहिले. अनुस्वार व विसर्ग यांना 'स्वरादी' असे मो. के. दामले यांनी म्हटले आहे. कारण स्वरादीच्या उच्चारासाठी अगोदर स्वराचा आधार घ्यावा लागतो हे त्यांचे विशेष आहे. व्यंजनांचेही आपण उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण केले आहे. त्याचे प्रकार एकूण नऊ

आहेत. शेवटी व्यंजनसंख्या, स्वरसंख्या यांचा विचार करून मराठी वर्णमालेत एकूण किती वर्ण मानता येतील याची चर्चा केली आहे. आधुनिक भाषाविज्ञानात वर्ण या संज्ञेऐवजी 'स्वन' ही संज्ञा योजिली जाते. स्वन म्हणून ज्या मूलध्वनींचा वापर भाषेत होतो त्यांनाच वर्णव्यवस्थेत स्थान दिलेले आहे. त्यामुळे स्वर स्वन ९ तर व्यंजन स्वन म्हणून ४४ अशा एकूण ५३ वर्णांना (स्वनांना) मान्यता दिलेली आहे. मात्र हा स्वनमालेचा अभ्यास आधुनिक भाषाविज्ञानाच्या कक्षेत येतो.

४.१२ वाचन

१. शास्त्रीय मराठी व्याकरण : मो. के. दामले (१९६५) तृतीयावृत्ती
२. मराठीचा भाषिक अभ्यास : डॉ. मु. श्री. कानडे (१९९४) स्नेहवर्धन, पुणे
३. मराठी भाषेचा इतिहास : डॉ. गं. ना. जोगळेकर (२००५) श्रीविद्या, पुणे
४. सुगम मराठी व्याकरण लेखन : मो. रा. वाळंबे (१९९२) नितीन, पुणे
५. मराठी व्याकरणाचा पुनर्विचार : अरविंद मंगरूळकर (१९६४) पुणे विद्यापीठ
६. मराठी व्याकरण परिचय : डॉ. राजशेखर हिरेमठ (१९८८) मेहता, पुणे

४.१३ उपक्रम

१. आजच्या मराठीतील वर्णव्यवस्थेचा तक्ता तयार करून घरी लावा.
२. इतर भाषेतील वर्णव्यवस्थेचे स्वरूप कसे आहे, याबद्दल माहिती मिळवा. उदाहरणार्थ, हिंदी.

सत्र सहावे
घटक : १
अर्थपरिवर्तन

१.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हांला,

- अर्थपरिवर्तनाचे स्वरूप समजावून घेता येईल.
- 'अर्थ' या संज्ञेबद्दलच्या विविध संकल्पनांचे आकलन करून घेता येईल.
- अर्थपरिवर्तनाची कारणे माहिती करून घेता येतील.
- अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार समजावून घेता येतील.
- मराठी भाषेत अर्थपरिवर्तन कसे घडत आले, या प्रक्रियेची सोदाहरण कल्पना येईल.

१.२ प्रास्ताविक

भाषा हा अर्थयुक्त व्यवहार असल्यामुळे जीवनाच्या विविध क्षेत्रात महत्त्वाचा ठरतो. अशा भाषेतील ध्वनी, शब्द हे जसे कालांतराने बदलत जातात तसे शब्दांच्या अर्थातही परिवर्तन होत असते. एका दृष्टीने पाहता शब्दांचे अर्थ स्थिर राहणे ही सामाजिक आवश्यकता असते. परंतु परिवर्तनशील असणे हा भाषेचा स्थायिभावच दिसून येतो. त्याचबरोबर अर्थपरिवर्तनाची गती संथ असते, त्यामुळे काही काळ का होईना अर्थ स्थिर असतात, हे आपण इथे लक्षात घेऊ. 'लेखक' हा ज्ञानेश्वरीकालीन मराठीतील शब्द आज 'लेखक' या रूपात आढळतो. तर 'कुशल' या शब्दात पूर्वीचा अर्थ राहिलेला नाही. कुश नावाचे गवत तोडण्यात जो हुशार आहे, त्याला कुशल म्हटले जाई. ध्वनी व अर्थ हे काळाच्या ओघात बदलत असतात. अशा अर्थपरिवर्तनाचे स्वरूप कसे असते? अर्थपरिवर्तनाची कारणे कोणती असतात? अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार कोणते? हे आपण या घटकात समजावून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

अर्थविज्ञानाचा उद्गाता मायकेल ब्रेअल यांनी १८९७ मध्ये Semantics ही संज्ञा प्रथम वापरली. Semantique या मूळ फ्रेंच शब्दावरून आलेली ही संज्ञा अनेकवचनी आहे. डॉ. अशोक केळकर यांनी त्यास 'अर्थविन्यास' हा मराठी पर्याय सुचविला आहे. अर्थविचार, अर्थप्रक्रिया, अर्थविज्ञान, शब्दार्थशास्त्र असेही पर्याय मराठीत वापरलेले दिसतात. 'मराठीचा अर्थविचार' या ग्रंथात डॉ. अनुराधा पोतदार यांनी असे मत मांडले आहे की, "भाषेतील शब्दांचे अर्थ का व कसे बदलतात हा अर्थविज्ञानाचा विषय असून शब्दांच्या अर्थांमध्ये घडून येणारी परिवर्तने काही नियमांनुसार घडून येतात किंवा योगायोगाने व अकारण घडतात, या प्रश्नांची मीमांसा अर्थविज्ञानाच्या कक्षेत येते."

१.३ विषयविवेचन

भाषेत बदल होणे हे तिच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे. ज्या प्रमाणे भाषेचे बाह्य शरीर बदलते त्याप्रमाणे भाषेचा आत्मा जो अर्थ तोही बदलत असतो. अर्थ या शब्दाचा कोशातील अर्थ अभिप्राय, भाव, तात्पर्य, हेतू, मतलब, आशय, उद्देश, इंगित अशा प्रकारचा आहे. भाषेने सार्थ असलेले ध्वनी स्वीकारलेले असतात. अक्षरांची विशिष्ट क्रमांनी केलेली रचना अर्थपूर्ण असते. तो अर्थ समाजाने मान्य केलेला असतो. अर्थ अगोदर व शब्द नंतर असा क्रम बोलणारा पाळतो. ऐकणारा मात्र शब्द अगोदर व अर्थ नंतर असा क्रम ठेवतो. त्यामुळे शब्दाला अर्थ कसा प्राप्त झाला हे महत्त्वाचे ठरते. शब्दांच्या द्वारा जी काल्पनिक प्रतीती येते त्यास अर्थ म्हटले जाते. ही प्रतीती आत्मप्रत्ययाद्वारे किंवा परप्रत्ययाद्वारे येते. चीनची भिंत जरी पाहिलेली नसली तरी दुसऱ्याच्या वर्णनावरून ती लक्षात येते. अर्थप्रक्रिया ही बोलणारा व ऐकणारा यांच्यात उलट-सुलट क्रमाने होते. बोलणाऱ्याचा भाषिक व्यवहार वस्तू-संकेत वा कल्पना-प्रतीक/चिन्हात्मक शब्द असा असतो. तर ऐकणाऱ्याचा भाषिक व्यवहार अगदी उलट म्हणजे प्रतीक-संकेत-वस्तू असा होतो. अर्थबोधाच्या क्रियेत संकेताला महत्त्व असते. त्यादृष्टीने अर्थाविषयी कोणते विचार मांडलेले आहेत हे महत्त्वाचे ठरते. मग त्यानंतर आपण अर्थपरिवर्तनाची कारणे व प्रकार समजावून घेऊ.

१.३.१ अर्थाच्या व्याख्या

अर्थ म्हणजे काय हे सांगणे किंवा शब्दाचा नेमका अर्थ ठरविणे नेहमीच गुंतागुंतीचे असते. कारण शब्द जेव्हा वेगवेगळ्या संदर्भात वापरला जातो तेव्हा त्याचा अर्थ बदलतो. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र शासनाची अर्थव्यवस्था अर्थाची एकच एक अशी व्याख्या करता येत नाही. आपण भाषावैज्ञानिकांनी अर्थाविषयी ज्या व्याख्या केलेल्या आहेत, त्या लक्षात घेऊ.

१. अर्थ म्हणजे निर्देश

प्रत्येक शब्द कुठल्यातली वस्तूचा म्हणजे अर्थाचा निर्देश करित असतो. उदाहरणार्थ, हत्ती, घोडा या शब्दातून विशिष्ट प्राण्याचा निर्देश होतो. रामराव, निलेश, तानाजी या विशेषनामातून विशिष्ट व्यक्तीचा निर्देश होतो. उंच, मऊ, दाट यातून गुणविशेष लक्षात येतात पण चांगुलपणा, हुशारी, स्वर्ग अशा शब्दांच्या अर्थाचा निर्देश करता येत नाही. म्हणजे या व्याख्येत भाषेतील सर्व शब्द समाविष्ट होऊ शकत नाही. त्यामुळे ही व्याख्या अपुरी ठरते.

२. अर्थ म्हणजे प्रतिमा

अर्थ म्हणजे प्रतिमा असेही सांगितले जाते. पहिल्या व्याख्येपेक्षा ही व्याख्या अधिक व्यापक आहे. शब्द हे प्रतिमा उभी करतात. झाड म्हटल्याबरोबर आपल्या डोळ्यासमोर खोड, फांद्या, पाने, फळे, झाडावरील घरटी आणि फुले हे सारे घटक एकत्रितपणे उभे राहतात पण काही शब्दांच्या बाबतीत सर्वांच्या डोळ्यासमोर सारखी प्रतिमा उभी राहिल असे नाही. गाय शब्द ऐकल्याबरोबर नजरेसमोर गायीची प्रतिमा

उभी राहते. परंतु ही प्रतिमा अपुरी असते. पांढरी, काळी, तांबूस, आखूड शिंगाची यापैकी कोणत्याही वर्णनाची प्रतिमा तयार होत नाही. त्यामुळे ही देखील व्याख्या परिपूर्ण नाही.

३. अर्थ म्हणजे संकल्पना

या व्याख्येत व्यापकपणा आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अनेक अनुभवाचा समुच्चय या व्याख्येत गृहीत धरलेला आहे. घर हा शब्द अनेक अनुभवाचा समुच्चय दर्शवतो. आपण आपल्या मनात अनुभवाने एक मानसिक प्रतिमा तयार करतो. परंतु वाघ हा शब्द उच्चारताच पांढरा वाघ ही संकल्पना डोळ्यासमोर उभी राहिलच असे नाही. मात्र वाघासंबंधी समान संकल्पना भाषिकांच्या मनात असते. आई म्हणजे केवळ साडी नेसणारी स्त्री नसून ममता, प्रेम इत्यादी गुणांनीयुक्त स्त्री अशी संकल्पना उभी राहते.

४. अर्थ म्हणजे विचार

मात्र विचार म्हणजे काय, हे स्पष्ट होत नाही. गांधीवाद हा विचार आहे, मनात चांगले विचार येणे, हिवाळ्यात गरम चहा घेणे हा उत्तम विचार आहे. या तीन वाक्यातील विचार या शब्दाचे स्वरूप वेगळे आहे. विचार हे नाम आणि विचार करणे ही क्रिया या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. यामुळे अर्थाचे हे स्वरूप अथवा व्याख्या संदिग्ध आहे. अर्थ म्हणजे सत्य या व्याख्येचे असेच आहे. उदाहरणार्थ, समोरची भिंत दगडी आहे, असे एखाद्याने म्हटले आणि दुसऱ्याने जर तेथीलच शेजारच्या मातीच्या भिंतीकडे निर्देश केला तर पहिले विधान असत्य व निरर्थक ठरते. वास्तविक ते निरर्थक होत नाही. म्हणजेच विचार ही मानसशास्त्रीय संज्ञा आहे तर सत्य-असत्य ही तात्त्वज्ञानिक संज्ञा आहे. त्यामुळे अर्थ म्हणजे सत्य हे विधानही संदिग्ध आहे.

अर्थदृष्ट्या १. ज्या शब्दांना रूढीने अर्थ प्राप्त होतो, ते रूढ शब्द. उदाहरणार्थ, गार, पुस्तक २. योगामुळे काही शब्दांचा अर्थ सिद्ध होत असतो. उदाहरणार्थ, पांडव, गुणी, ३. योग व रूढी यामुळे अर्थ प्राप्त होणाऱ्या शब्दांना योगरूढ शब्द असे म्हणतात. हनुमान (हनु असणारा) फक्त मारुतीला म्हणतो पण हनु इतरही प्राण्यांना असते. असे तीन प्रकार सांगितले जातात.

त्याचबरोबर **अभिधा**, **लक्षणा** व **व्यंजना** या अर्थनिर्मितीच्या तीन प्रधान शक्ती साहित्यशास्त्रकारांनी सांगितल्या आहेत. टेबल, घर, पुस्तके, लेखणी इत्यादी शब्द उच्चारल्याबरोबर मनात जो अर्थ येतो तो मुख्यार्थ असून त्यास वाच्यार्थ असे नाव आहे. हा अर्थ निर्माण करणारी शक्ती अभिधा होय. काही वेळा वाच्यार्थापेक्षा दुसराच अर्थ लक्षणेने घ्यावा लागतो. त्या अर्थाला लक्ष्यार्थ म्हणतात. लक्ष्यार्थ प्रकट करणाऱ्या शक्तीला लक्षणा असे नाव आहे. उदाहरणार्थ, एवढा एक प्याला घ्या ना. या वाक्यात प्याला असा अर्थ न घेता प्यालातील दूध असा दुसरा अर्थ लक्षणेने घ्यायचा असतो. तिसरा अर्थ म्हणजे व्यंगार्थ. यात अनेक अर्थ सूचित केले जातात. घंटा झाली या वाक्याचा संदर्भानुसार अर्थ घ्यावा लागतो. हा अर्थ प्रकट करणाऱ्या शक्तीस व्यंजना असे म्हणतात.

१९३३ मध्ये **ब्लूमफील्ड** यांचे लॅंग्विज हे पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यांनी अर्थ भाषिकाच्या वर्तनात शोधला पाहिजे असे म्हटले आहे. शब्द ऐकून घेणारा जी प्रतिक्रिया देईल तो त्या शब्दाचा अर्थ असतो.

एकंदरीत, भाषेतील शब्द व अर्थ यांचा संबंध परंपरेनुसार यादृच्छिक आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते. सांकेल्पनिक अर्थ, भावपर अर्थ, शैलीगत अर्थ, गुणव्यंजक अर्थ, परावर्तित अर्थ, सह-संबंधित अर्थ असे अर्थस्तरानुसारचे प्रकार तसेच अर्थक्षेत्र ही संज्ञा महत्त्वाची आहे.

१.३.२ अर्थपरिवर्तन : स्वरूप

शब्द म्हणजे भाषिक व्यवहारात उपयोगात आणले जाणारे चिन्ह, ध्वनिरूप आकार, तसेच या आकाराशी निगडित आशय असे म्हणता येते. ध्वनिरूप आकार व आशय या दोन्हीतून शब्द बनलेला असतो. शब्द आणि अर्थ याचा संबंध अतूट असला तरी तो अतूट आहे असे म्हणता येत नाही. कारण भाषेत घडून येणारे परिवर्तन कधी शब्दांच्या ध्वनिरूपावर तर कधी अर्थावर होत असते. संस्कृत 'सप्त' हा शब्द प्राकृतात 'सत्त' बनला व पुढे त्याचे मराठीत 'सात' असे रूप झाले. तरीपण अर्थात कोणताही बदल झाला नाही. या उलट वेदना वरून वेणा हा जो शब्द मराठीत आला आहे, त्याच्या अर्थात बदल झालेला दिसून येतो. 'शेगडी' या शब्दाचा अलीकडच्या काळातील इतिहास पाहण्यासारखा आहे. पूर्वी कोळशाच्या चुलीसाठी वापरली जात होती. आता सगळीकडे गॅसची किंवा वीजेची शेगडी दिसते. इथे शब्दाच्या ध्वनिरूपात बदल न होता आशयात मात्र बदल दिसतो. **उल्मान** यांनी अर्थ म्हणजे ध्वनिरूप आकार आणि त्याचा आशय या मधील संबंध होय, अशी भूमिका मांडलेली आहे. आशयाला जेव्हा नवा ध्वनिरूप आकार प्राप्त होतो किंवा ध्वनिरूप आकाराला नवा अर्थ जोडला जातो, तेव्हा अर्थपरिवर्तन होत असते. काही वेळा अर्थपरिवर्तनासाठी परिस्थितीत घडून येणारा बदल कारणीभूत ठरतो. संस्कृतमध्ये 'दुहिता' हा शब्द 'मुलगी' या अर्थी योजला जात होता. अर्थात त्यावरून त्या काळी गोदोहनाचे कार्य मुली करीत असत, असे अनुमान करता येते.

आई, माय, माता, मातुःश्री, जननी हे शब्द समानार्थकता व्यक्त करतात. तो हुशार आहे, म्हणजे 'ढ' नाही, हा अन्वयार्थ आहे. कोल्हा, कुत्रा, मांजर, हत्ती येथे सर्व प्राणी असल्याने अर्थसाधर्म्य आहे, पण प्राणी गटाशी पोथी, पुस्तक, पाटी, कागद, वही या गटाचा अर्थभेद दिसतो. काळोख-प्रकाश यात अर्थविरोध तर सोने, पितळ, चांदी या शब्दांत केवळ अर्थबहिष्कृती आहे. 'पुस्तक' या शब्दात खरे तर 'कागद' हा अर्थसमावेश असतो. 'गाय गवत खाते' या वाक्यात सार्थता आहे, तर 'गाय गवत पिते' या वाक्यात अर्थहीनता आहे. कागदपत्र, स्त्रीलेखिका, गायीचे गोमूत्र या शब्दात अर्थपुनरुक्ती आहे. 'हा चित्रपट मला आवडला' या वाक्यात चित्रपट पाहण्याचा अर्थ गृहीत आहे. आता आपणास अर्थपरिवर्तनाची कारणे व त्याचे प्रकार यांचे स्पष्टीकरण करावयाचे आहे.

१.३.३ अर्थ परिवर्तनाची कारणे

मागील घटकात आपण ध्वनीचे परिवर्तन का व कसे होते, हे पाहिले. आता शब्दांचे अर्थ का व कसे बदलतात, हे पाहणार आहोत. भाषेत होणारे परिवर्तन दोन अर्थांनी घडत असते. १. उच्चारत फरक पडणे, २. शब्दाच्या अर्थात बदल होणे. यातील दुसऱ्या प्रकारच्या परिवर्तनात समाजाने मान्यता दिलेला

अर्थसुद्धा कोणत्या कारणाने बदलतो, याचा अभ्यास करावा लागतो. मेये या भाषावैज्ञानिकाने अर्थपरिवर्तनाची १. भाषिक परिस्थिती, २. ऐतिहासिक परिस्थिती, ३. सामाजिक स्तरभेद अशी कारणे दिलेली आहेत. अर्थपरिवर्तनाच्या कारणांचे विवेचन आपण साधारणपणे या ठिकाणी समजावून घेऊ.

१. **साहचर्य** : दोन वेगवेगळ्या अर्थांचे शब्द एकमेकांच्या बरोबरीने वापरले जातात, तेव्हा शब्दातील अर्थात परिवर्तन होत असते. उदाहरणार्थ, लगीनघाई, गोडगळा, गायमुख इत्यादी. लगीनघाई या शब्दात धांदलीची, गडबडीची कल्पना असल्याने त्यास कल्पना साहचर्य असे म्हणतात. देवळातील पाण्याच्या वाहणीस तिच्या आकारावरून गायमुख असे म्हणताना त्यात साहचर्य घडून आलेले असते.

२. **साम्यतत्त्व** : दोन भिन्न गोष्टीमध्ये विरोधविशेषत्वाने सूचित करण्याच्या प्रयत्नात साम्यतत्त्वामुळे अर्थपरिवर्तन होऊ शकते. घिसाड्याला लोखंड तापलेले आहे तोवर घाई करून घाव घालावे लागतात. यावरून घिसाडघाई वाक्प्रचार रूढ झाला. काहीवेळा पौराणिक, ऐतिहासिक संदर्भ सर्वसामान्य रूप धारण करतात. त्यातून दोन वेगवेगळ्या गोष्टींचे साम्य सांगितले जाते. उदाहरणार्थ, सुंदोपसुंदी, मायाबाजार, भगीरथ प्रयत्न, भीष्मप्रतिज्ञा, लक्ष्मणरेषा, त्याचबरोबर अटकेपार झेंडे रोवणे, गड आला पण सिंह गेला, गनिमी कावा, बाजीरावी थाट असे शब्द साम्यतत्त्व दाखविताना दिसतात. पूतनामावशी, हरिश्चंद्र, कर्ण, तांडवनृत्य, गांधर्वविवाह ही उदाहरणे साम्यतत्त्वाचीच आहेत.

३. **रूपकजन्य शब्द** : काहीवेळा आपण विशेषणांचा रूपक अर्थाने उपयोग करित असल्यामुळे मूळ अर्थ बदलतो पांढरा हत्ती, काळा पैसा, हस्तिदंती मनोरा, चहाच्या पेल्यातील वादळ, इंगा फिरणे यात कोशगत अर्थ बदललेला दिसतो. आयुष्य ही पुष्पशय्या नव्हे या सारखे वाक्य रूपकाचेच उदाहरण आहे.

४. **लक्षणाजन्य शब्द** : शब्दाचा मूळ वाच्यार्थ बदलून त्याऐवजी त्यातून सूचित होणारा लक्षणेचे अर्थ स्वीकारला जातो. त्यावेळी अर्थपरिवर्तन होते. कुशल या शब्दाचा मूळ अर्थ कुश नावाचे गवत तोडणारा हा नाहीसा झालेला आहे. चतुर्भुज, शूर्पणखा, चंडिका यातून मूळ अर्थ नष्ट होऊन उपरोधिक अर्थ प्राप्त झालेला दिसतो. 'मी तुकाराम वाचला' या वाक्यात 'गाथा वाचला' हा लाक्षणिक अर्थ सूचित असतो.

५. **बदलते समाजजीवन** : समाजाची चालरीत बदलली, काही नवीन वस्तू निर्माण झाल्या की त्याचे प्रतिबिंब उमटते. आचारविचारात परिवर्तन होऊन अनेक शब्द भिन्न अर्थानी वापरले जातात. रामदासांनी चळवळ हा शब्द शारीरिक हालचाल याअर्थी वापरला, कार्यकर्ता हा शब्द भक्त अर्थाने वापरला. मात्र आज या शब्दांचे मूळ अर्थ पार बदलून गेलेत. सिस्टर याचा अर्थ नर्स म्हणून आपण स्वीकारतो. लाल झेंडा, गांधी टोपी, नेहरू शर्ट, भाई या शब्दांना नवे अर्थ प्राप्त झालेले दिसून येतात. कॅथॉलिक धर्मपरंपरेत मदर, फादर, ब्रदर यांचे अर्थ वेगळे आहेत.

६. **अशुभता परिहार** : अशुभ गोष्टीचा उल्लेख सूत्र समाज वेगळ्या शब्दात करित असतो. मृत्यूसारख्या अशुभ गोष्टीचा उल्लेख देवाज्ञा होणे, देहावसान, कालवश, कैलासवासी, कुंकू वाढविणे अशा शब्दांत करतो. पैगंबरवासी, ख्रिस्तवासी, मंगळसूत्र वाढविणे हे शब्दही अशुभ गोष्टींचा परिहार करित असतात. अशुभ बोलू नये, हा त्यात महत्त्वाचा उद्देश असतो. अटळ, अशुभ गोष्टी टाळता येत नाहीत. त्या

शुभ शब्दात आपण व्यक्त करतो.

७. **ग्राम्यता परिहार** : मानवी जीवनात काही गोष्टी ग्राम्य, अशिष्ट असतात. त्या चारचौघात बोलू नयेत पण जीवनाचाच भाग असल्याने टाळता येत नसल्याने आपण सभ्य शब्दात व्यक्त करीत असतो. मूळ वाच्यार्थ नष्ट झालेला असतो. तुळस वाळली असे न म्हणता ती द्वारकेला गेली असे म्हणण्याची प्रथा आहे. यातून लक्ष्यार्थ स्पष्ट होताना दिसतो. विधवा स्त्रीला आपण गंगा भागीरथी असे म्हणतो. यातून आपण ग्राम्य गोष्टी, ग्राम्य उल्लेख टाळत असल्याचे लक्षात येईल.

८. **अतिशयोक्ती** : काही वेळेला मनुष्य भावनेच्या ओघात अतिशयोक्तीपूर्ण बोलत असतो, असे आपणास दिसून येते. त्यामुळे अतिशयोक्तीचा शब्द मूळ अर्थास मारक ठरून अर्थपरिवर्तन होते. मुसळधार पाऊस; पावसाची धार मुसळाएवढी कधीही नसते. जमीनअस्मानचे अंतर, स्वर्गीय आनंद, प्राणांतिक वेदना, नरकमय जीवन, राजमान्य राजश्री, मरणप्राय दुःख, क्षणाची उसंत वगैरे शब्दांत अर्थपरिवर्तन दिसून येते. हल्ली लोक झक्कास वारा, मस्त गप्पा, भयानक आनंद असेही शब्द वापरतात.

९. **शब्दसिद्धी** : भाषिक समाजात कमीत कमी श्रम व वेळेत भाषा वापरण्याची प्रवृत्ती असते. भाषेतील काही शब्दांना प्रत्यय, उपसर्ग लावून नवीन अर्थपरिवर्तन साधण्याची क्रिया होत असते. मूळ शब्दास रू प्रत्यय लावून लेकरू, पाखरू असे अर्थ बदललेले आहेत. उप : उपनगर, उपनाम, उपचार इत्यादी, आड : आडनाव, आडरान इत्यादी, गैर : गैरहजर, गैरवर्तन, गैरमर्जी इत्यादी, याचबरोबर चटकचांदणी, चंबुगबाळे, घरकोंबडा, नीलकंठ, लंगोटीमित्र असे शब्द दिसून येतात.

१०. **अत्यादरदर्शन** : ज्या व्यक्तीबद्दल आदर वाटतो, तिच्या नावाने उल्लेख न करता सर्वनामाने उल्लेख केला जात असे. पत्नी पतीला हे, ते, इकडून, तिकडून, इकडची स्वारी अशा शब्दाने संबोधित असे. रमाबाई रानडे यांनी आपल्या आत्मचरित्रात पतीचा उल्लेख 'स्वतः' या सर्वनामाने केलेला आहे. त्याचबरोबर अत्यादरापोटी कर्मवीर, महात्मा, हरी भक्त परायण, महर्षी अशी नामावली दिसून येते. नाव न घेण्याप्रमाणेच गौरवयुक्त, विशेषणयुक्त नामावली नावामागे जोडण्याची पद्धती अत्यादरदर्शनातूनच आली आहे. जुन्या बखर वाङ्मयात शिवाजीराजांचे नाव आले की तेवढीच जागा मोकळी सोडली जाई. श्रीमान-श्रीमती, महोदय, वज्रचुडेमंडित, चिरंजीव सौभाग्यकांक्षिणी हे शब्द असेच !

११. **अतिपरिचयातून सभ्यता** : जे अशुभ व गलिच्छ आहे, त्याला सूजपणे सभ्यतेचा वेश देऊन व्यक्त केले जाते. मात्र भाषेमध्ये काही शब्द असे असतात की, त्यांच्या अतिपरिचयामुळे त्यातील ग्राम्यता, अश्लीलता गुळगुळीत होते. सभ्य माणसेही असे अश्लील शब्द निसंकोचपणे उच्चारताना दिसतात. त्यातला घाणेरडा अर्थ सभ्य रूप धारण करतो. दोन मित्र भेटले की साला हे शब्द सहज उच्चारतात. शिव्या सहज बोलल्या जातात. जणू अशा सर्व शब्दांना अतिपरिचयामुळे, वापरामुळे सभ्यता प्राप्त झाली आहे. भडवा, भाडखाऊ, अंगवस्त्र, शिंचा असे शब्द या तऱ्हेचे आहेत. लोणी लावणे, मस्का लावणे, गेला उडत या शब्दप्रयोगातील अश्लील क्रिया माहीत नसल्यामुळे त्याचा वापर मुलीही करतात.

१२. **प्रादेशिकता** : प्रदेशानुसार शब्दातील अर्थामध्ये भेद दिसून येतात. **डेरा** हा शब्द काही ठिकाणी राहुटी तर काही ठिकाणी रांजण या अर्थाने वापरला जातो. **कॉर्न** हा शब्द इंग्लंडमध्ये गहू, स्कॉटलंडमध्ये बाजरी व अमेरिकेत मका या अर्थाने प्रसिद्ध आहे. **ठाकुर** हे उत्तरप्रदेशात क्षत्रियाचे नाव आहे तर बिहारमध्ये आचारी असा त्याचा अर्थ दिसून येतो. याचबरोबर वक्त्याने/लेखकाने विशिष्ट अर्थाने वापरलेला शब्द वाचकांच्या, श्रोत्यांच्या लक्षात न आल्याने अर्थपरिवर्तन होत असते.

१३. **सांस्कृतिक आदान** : अनेक भाषिक समाजाकडून सांस्कृतिक आदानप्रदान होत असल्यामुळे अधिकाधिक शब्द स्वीकारले जातात. दुसऱ्या संस्कृतीमधील काही विशेष शब्द स्वीकारावेसे वाटतात. कडबूसारखा पदार्थ आपण कानडी समाजाकडून घेतला. मात्र दोन शेजारी राहणाऱ्या भाषिक समाजांपैकी एकाची भौतिक प्रगती अधिक झाली असेल तर तो समाज आदानापेक्षा प्रदान अधिक करतो. अरबी, तुर्की व फार्सी भाषेतील अनेक शब्द मराठीने स्वीकारले. फार्सी + मराठी (कागदपत्र, अक्कलबुद्धी) असेही सामासिक शब्द तयार झाले. प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेणाऱ्या इच्छेने जित समाजातील लोक जेत्यांच्या भाषेतील अधिकाधिक शब्दांचा वापर स्वभाषेत करतात. इंग्रजी Sonnet या शब्दास प्रतिशब्द म्हणून 'सुनीत' हा शब्द आला. 'साखरपुडा' या शब्दाऐवजी Engagement शब्द आला. खाणेबल, वाचणेबल, टाइमशीर हे शब्द यातीलच आहेत. प्रतिष्ठेपोटी आज आईबाबांचे मम्मी-डॅडी झाले. घरी पाहुण्याऐवजी गेस्ट येऊ लागले. वाढदिवस आज बर्थडे झाला. न्हाणीघराचे बाथरूम झाले. स्वयंपाकघराला किचन असा शब्द रूढ होऊ लागला. बदलत्या राहणीमानामुळे अनेक शब्दांची रूपे बदलताना दिसतात. अनेक शब्दांना प्रतिशब्द आलेले दिसतात. त्यातूनही काही अंशी अर्थपरिवर्तन होत असते. अशा प्रकारे अर्थपरिवर्तनाची काही कारणे आपणास सांगता येतील.

१.३.४ अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार

शब्दाचे अर्थ का व कसे बदलतात, हे लक्षात घेतल्यानंतर अर्थप्रक्रिया स्थलकालसापेक्ष असते याचा विचार करावा लागतो. शब्दाचा आत्मा म्हणजे त्याचा अर्थ होय. तो सतत बदलत असतो. रूढी, परंपरा, चटकदारपणे बोलण्याची हौस, सभ्यता, सुसंस्कृतपणा यामुळे भाषेत परिवर्तन होत असते. अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार सार्वकालीन असल्याचे लक्षात घ्यावे लागतील.

१. **अर्थविस्तार** : एखाद्या शब्दाचा मूळ अर्थ मर्यादित असताना माणसाच्या सोयीनुसार, लहरीनुसार त्या शब्दाच्या अर्थाचा विस्तार होतो. या प्रक्रियेला अर्थविस्तार म्हणतात. अर्थविस्तारात अर्थाचे सामान्यीकरण होते. उदाहरणार्थ, **गोस्वामी** (गोसावी). याचा मूळ अर्थ गायीचा धनी होता. पण पुढे कशाचाही धनी गोसावी झाला. अंगाला राख फासणारा, व्यसनात राहणारा गोसावी झाला. **मृगया** म्हणजे हरिणाची शिकार होय. आता कोणत्याही प्राण्याच्या शिकारीला मृगया म्हणतात. **गोठा** म्हणजे गायी बांधण्याचे ठिकाण. पण नंतर सर्व जनावरांचे स्थानही गोठा झाले. पूर्वी **यजमान** शब्दाचा अर्थ यज्ञ करणारा होता, पण पुढे तो कोणाचाही धनी झाला. स्त्रीचा पती झाला. भिक्षुकांचा आश्रयदाता झाला. **रजक** म्हणजे खरे पाहता रंगविणारा, पण तो आता धुणाराही झाला आहे. स्याही अथवा **शाई** म्हणजे काळा पदार्थ, पण आता

कोणत्याही रंगाची शाई असू शकते. चांगली वीणा वाजविणाऱ्याला **प्रवीण** असा शब्द होता, पण कोणत्याही कामात तरबेज असणारा आता प्रवीण झाला. झाडू मारणाराही प्रवीण असू शकतो. **रुमाल** म्हणजे तोंड पुसण्याचे फडके, पण तो आता हातरुमाल झाला. पुस्तके बांधण्याचा झाला. डोक्यास गुंडाळण्याचा झाला. असे सीमित अर्थाचा विस्तार झालेले अनेक शब्द मराठीत आढळतात. व्यासपीठ, कुशल, कादंबरी, निष्णात (स्नान केलेला), सभ्य (सभेत बसण्यास योग्य) इत्यादी शब्दांचा विस्तार झाल्याचे दिसून येते. कुश नावाचे गवत तोडणारा **कुशल**. आता कोणत्याही कामातील हुशाराबद्दल वापरला जातो. त्याचबरोबर भाजीपाला, मीठभाकर, पीकपाणी, कपडालत्ता, चहापाणी या **सामासिक शब्दातही** अर्थविस्तार दिसून येतो.

२. **अर्थसंकोच** : अर्थाचे सामान्यीकरण म्हणजे अर्थविस्तार तर त्याच्या उलट अर्थाचे विशेषीकरण म्हणजे अर्थसंकोच होय. कित्येक वेळा शब्दाच्या मूळ अर्थाचा संकोच होतो. सामान्य अर्थाने वापरला जाणारा शब्द विशेषत्वाने वापरला जातो. यालाच अर्थसंकोच म्हणतात. या प्रकारात अर्थाचे विशेषीकरण होते. शब्दांचा वापर सीमित क्षेत्रात होत राहतो.

चिखलात जे जे जन्मले, त्यास **पंकज** म्हणावयास हरकत नाही पण पंकज म्हणजे कमळ असा सीमित अर्थ वापरला जातो. ज्या पर्वतावर हिम पडते तो हिमालय, पण भारताच्या उत्तरेकडील पर्वतासच **हिमालय** म्हणतात. **जनावर** हा शब्द पुष्कळ प्राण्यांना लावता येईल, पण कोकणात सापाला हा शब्द वापरला जातो. जिचे भरणपोषण करावयाचे ती **भार्या**. आज केवळ पत्नी असा संकुचित झाला आहे. **धर्म** या शब्दाचा अर्थ विस्तृत आहे, पण मी त्याला धर्म केला या वाक्यात तो सीमित होतो. **जहाल** हा कोणत्याही प्रखर प्रवृत्तीच्या माणसास लावला जाणारा शब्द आता केवळ एका राजकीय पक्षासच आपण लावतो. **वेणा** म्हणजे वेदना परंतु केवळ प्रसुती वेदना यापुरता मर्यादित झालेला दिसून येतो. याबरोबरच ताप, श्राद्ध, शहामृग या शब्दांतही अर्थाचा संकोच झालेला दिसून येईल. मेल्यानंतर सर्वांची गती एकच असताना बौद्धाचे निर्वाण असते. वैदिक ज्ञानी माणसाचा मोक्ष असतो. मुसलमानाचा पैगंबरवास असतो. ख्रिस्ती माणूस ख्रिस्तवासी होतो. हिंदू धर्मात कैलासवासी म्हटले जाते. म्हणजेच अशा काही शब्दात जुन्या अर्थापेक्षा अर्थाची व्याप्ती सीमित झालेली दिसून येते. अर्थविस्ताराबरोबर अर्थसंकोचाची प्रवृत्ती वेगवेगळ्या भाषांमध्ये दिसून येते.

३. **अर्थभ्रंश** : भाषेतील शब्दार्थाच्या मूळात थोड्याफार प्रमाणात भ्रंश होण्याच्या क्रियेला अर्थभ्रंश असे म्हणतात. मराठीत अवजड या शब्दाचा अर्थ जड असा आहे. खरे तर अव म्हणजे नाही, या अर्थाने जे जड नाही ते अवजड म्हणजे हलके असा अर्थ आहे. त्याचबरोबर डोक्यावर बसणे, फैलावर घेणे, नाकी नऊ येणे, काटा ढिला होणे यासारख्या वाक्प्रचारांत अतिशयोक्तीने अर्थभ्रंश झालेला आहे. स्फुटपणे या शब्दाचा अर्थ तुटकपणे असा आहे. मात्र मराठीत तुटकपणे या शब्दासाठी अस्फुटपणे असा चुकीचा शब्द वापरतात.

४. **अर्थापकर्ष** : बोलण्याच्या ओघात किंवा अज्ञानामुळे काही शब्दांचा चांगला अर्थ निघून जातो. आपण ते शब्द वाईट अर्थाने वापरत असतो. अशावेळी होणाऱ्या अर्थप्रक्रियेला अर्थापकर्ष म्हणतात. **दारू** = औषध, असे असूनही आज या शब्दाचा अर्थ घाणेरेडे वर्ज्य पेय म्हणून घेतो. **कलावती** =

कलावंतीण, श्यालक (मेहुणा) = साला, अवतार = गबाळा, भद्रीकरण (चांगले करणे) = भादरणे, या शब्दांतील मूळ उत्तम अर्थास वाईट अर्थ आलेले दिसून येतात. असूर हा देवतावाचक शब्द पुढे दैत्यवाचक झाला. अकलमंद म्हणजे खरे तर ज्ञानी पण आज आपण हा शब्द मंद अकलेच्या माणसास वापरतो. अशाप्रकारे भलतेच अर्थपरिवर्तन झालेले आपणास दिसते. गुलजार म्हणजे फुलांचा ताटवा, भट म्हणजे योद्धा असे असताना आज त्याचे अर्थही भलतेच झाले आहेत.

५. अर्थप्रशस्ती : काहीवेळा काही शब्दात मूळातच चांगला असलेला अर्थ तो अधिक चांगला आहे असे सांगण्याच्या प्रक्रियेस अर्थप्रशस्ती असे म्हटले जाते. येथे अर्थाचा उत्कर्ष होत असतो. फार्सीमध्ये असामी या शब्दाचा अर्थ माणूस असा आहे. परंतु मराठीत मोठा माणूस या अर्थाने तो शब्द वापरला जातो. चीज या शब्दाला फार्सीत वस्तू असे म्हटले जाते. मराठीत उत्कृष्ट वस्तू असा अर्थ होतो. दंगेखोर या अर्थाचा अल्लड हा शब्द मराठीत निष्पाप, खेळकर या अर्थाने वापरला जातो. काही वेळेला प्रेम, कौतुक या गोष्टीमुळे गाढवा, लबाडा, लुच्छा या शब्दांना प्रशस्ती मिळालेली दिसूत येते.

६. अर्थच्युती : अर्थप्रशस्तीच्या विरोधी हा अर्थपरिवर्तनाचा प्रकार आहे. अनिष्ट प्रकारावर पांघरूण घालण्याच्या सवयीने काही वेळेला दर्जाहीन अर्थाच्या स्वरूपात वापर दिसून येतो. अशा प्रकारच्या अर्थपरिवर्तनात अर्थाची घसरण होत असते. उदाहरणार्थ, भवानी या शब्दाचा मूळ अर्थ लोकरक्षण करणारी देवता असा आहे. मात्र लोकभाषेत भटकणारी स्त्री म्हणजे भवानी असा अर्थबदल होतो. उग्र स्वरूप धारण करणाऱ्या देवतेस चंडिका म्हणतात पण लोकभाषेत भांडकुदळ स्त्री असा अर्थ घेताना दिसतात. याप्रमाणे अंबाबाई, शिपाई यातही परिवर्तन झालेले आढळून येते.

७. अर्थादेश : जेव्हा शब्दाचा मूळ कोशगत अर्थ पूर्ण बदलून नवीन अर्थ स्वीकारला जातो तेव्हा अशा प्रकारचे अर्थपरिवर्तन होते. उदाहरणार्थ, गाव या शब्दावरून गावठी म्हणजे ग्रामीण मनुष्य असा शब्द तयार झाला. परंतु गावठी हा शब्द अडाणी या अर्थाने स्वीकारलेला दिसून येतो. हिंदीतील गँवार शब्द याच अर्थाचा आहे. तो गाँव या शब्दावरून बनला आहे.

८. अर्थांतर : एखादा शब्द जेव्हा जुन्या भाषिक संदर्भाचा त्याग करून संपूर्णपणे नव्या भाषिक संदर्भात वापरला जाऊ लागतो तेव्हा अर्थांतर ही प्रक्रिया घडते. मीट (Meat) या शब्दाचा अर्थ खाद्यपदार्थ असा होतो. परंतु प्राण्यांच्या शरीरातील खाण्यासारखा भाग या अर्थी तो वापरला गेला. नंतर प्राण्यांचे मांस या अर्थीच वापरला जाऊ लागला. सुतक हा शब्द बालकाच्या जन्मामुळे येणारी अशुद्धी अशा अर्थाने वापरला जात होता. नंतर जन्ममृत्यू या दोन्हीवेळा तो शब्द वापरला जाऊ लागला. पण कालांतराने फक्त मृत्युमुळे येणाऱ्या अशुद्धीस हा शब्द वापरात येऊ लागला. 'मृग' हा प्राणी या अर्थाचा शब्द हरिण या अर्थाने वापरला जाऊ लागला.

९. अर्थभेद : दोन निरनिराळ्या कल्पना एकाच शब्दात व्यक्त केल्या जातात. तेव्हा त्यात अर्थभेद दिसून येतो. लीला म्हणजे भगवंताची व लीळा म्हणजे महानुभावीय चक्रधरांची असते. निर्वाण, मोक्ष, स्वर्ग एकाच अर्थाचे असणारे हे शब्द बुद्धी, ज्ञान, सामान्यजन यांच्या संदर्भात वापरले जातात. कांबळे-घोंगडी,

लुगडे-पातळ, वायू-हवा अशा शब्दांत अर्थभेद येतो. घर-बंगला, खानावळ-हॉटेल, पंतोजी-मास्तर, बाथरूम-न्हाणीघर, पाठशाळा-कॉलेज, वैद्य-डॉक्टर या शब्दांत परभाषेच्या संपर्काने अर्थभेद आलेला आहे. कधीकधी व्यावहारिक सोयीसाठी दोन शब्दांत अर्थभेद मानावा लागतो. उदाहरणार्थ; फुलपात्र व पुष्पपात्र, Semantics म्हणजे अर्थशास्त्र असे असले तरी त्यामुळे Economics निर्देशित होते त्यामुळे आपणास 'अर्थविचार' हा पर्याय स्वीकारावा लागतो.

१०. अर्थसार : काही शब्दांचा वापर त्यात समाविष्ट होणाऱ्या सर्व शब्दांसह केला जातो. म्हणजेच हे घटकशब्द स्वतंत्रपणे व्यक्त होणाऱ्या अर्थाहून कितीतरी व्यापक अर्थ व्यक्त करतात. अशा शब्दातून मुळातील विस्तृत अर्थ साररूपाने सांगितला जातो. उदाहरणार्थ; अठरा विश्वे दारिद्र्य, नरो वा कुंजरो वा, ग्यानबाची मेख, कर्तासवरता पुरुष, देवधर्म, शांत पापम् इत्यादी. काही वेळा ही प्रक्रिया अत्यंत संक्षिप्त होते. उजाडणे (सूर्योदय होणे), मावळणे (सूर्यास्त होणे), पचणे (अन्नपचन होणे), वाचणे (बहुश्रुत होणे) या क्रियापदात आणि यात्रा (प्रेतयात्रा), वारी (पंढरीची) या सारख्या नामाबाबतही अर्थसाराची प्रक्रिया घडते. ज्ञानमेवामृतम, बहुजन सुखाय बहुजन हिताय यासारखी घोषवाक्ये वा ध्येयवाक्ये ही अर्थसाराचीच उदाहरणे आहेत.

अर्थपरिवर्तनाने भाषेच्या शब्दभांडारात नवीन शब्दाची भर पडते. त्याचप्रमाणे स्वभाषेत नसणारे वर्ण आपल्या भाषेत प्रवेश करतात. इंग्रजीतून आलेले अँ आणि ऑ हे वर्ण आज मराठीत स्थिर झालेले आहेत. परभाषेतील शब्द आपल्या भाषेत आल्यानंतर त्याचे व्याकरणिक पातळीवर स्थान निश्चित होत नाही. सारांश अर्थपरिवर्तनाच्या सीमारेषा ठळकपणे आखता येत नाहीत, हे मात्र खरे. अर्थपरिवर्तनाचा परिणाम भाषेच्या संरचनेला फारसा धक्का लावत नाही. संपूर्ण भाषिक समाजाची मान्यता प्राप्त झाल्याखेरीज अर्थातील कोणताही बदल त्या समाजाची भाषा स्वीकारत नाही. ध्वनिपरिवर्तनापेक्षा अर्थपरिवर्तनाचा वेग व उदाहरणे कमी असतात. कारण समाजाच्या परंपराप्रियतेमुळे शब्दाच्या अर्थाबाबत समाज परंपरानिष्ठ असतो. तो आपल्या भाषेला स्थिर ठेवणारे संकेत बदलण्यास तयार नसतो. यामुळे एखाद्या विस्तृत प्रदेशातील प्रमाणभाषा व बोली यांच्यातील शब्दांच्या अर्थामध्ये फारसा फरक पडत नाही. उच्चारामध्ये फरक पडण्याची मात्र शक्यता असते.

१.४ शब्दार्थ व टिपा

- **परिवर्तन :** प्रक्रिया बदल
- **Semantics :** अर्थविज्ञान; ही संज्ञा प्रथम १८९७ मध्ये मायकेल ब्रेअल याने वापरली. Semantique या फ्रेंच शब्दावरून आलेली ही संज्ञा अनेकवचनी आहे.
- **चिन्ह :** वर्ण अथवा शब्द यासाठी वापरले जाणारे मूलध्वनी
- **संकेत :** ज्याच्या मदतीने आशय व्यक्त होतो ती भाषा
- **सांस्कृतिक आदान :** एका संस्कृतीकडून दुसऱ्या संस्कृतीने घेतलेल्या सवयी, लकबी, शब्द.

परभाषेतून ध्वनी, शब्द, वाक्यरचना इत्यादी भाषिक वैशिष्ट्ये स्वभाषेत घेणे.

- **वज्रचुडेमंडित** : जिच्या हातातील लम्मात घातलेला बांगड्यांचा चुडा वज्रासारखा पक्का आहे, अशा चुड्याने सुशोभित सौभाग्यवती स्त्री.
- **सीमित** : मर्यादित, संकुचित, कमीतकमी

१.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. अर्थाचा कोशातील अर्थ काय आहे ?
२. शब्दाचे अर्थदृष्ट्या प्रकार कोणते ?
३. शब्दाच्या शक्ती कोणत्या आहेत ?
४. भाषेत परिवर्तन कोणत्या अर्थाने घडत असते ?
५. रूपकजन्य शब्दांची दोन उदाहरणे सांगा.

उत्तरे : १. अर्थ या शब्दाचा कोशातील अर्थ अभिप्राय, भाव, तात्पर्य, मतलब, आशय, उद्देश, इंगित असा आहे.

२. शब्दाचे अर्थदृष्ट्या रूढ, योग, योगरूढ असे तीन प्रकार आहेत.
३. अभिधा, लक्षणा व व्यंजना या तीन शब्दांच्या शक्ती आहेत.
४. भाषेत परिवर्तन उच्चाराने फरक पडणे व शब्दाच्या अर्थात बदल होणे या अर्थाने घडत असते.
५. काळा पैसा, पांढरा हत्ती ही रूपकजन्य शब्दांची उदाहरणे आहेत.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. अर्थपरिवर्तनाची कारणे सांगा.

प्रास्ताविक : ध्वनिपरिवर्तन व अर्थपरिवर्तन या भाषेतील दोन महत्त्वाच्या प्रक्रिया आहेत. ध्वनीत होणारे बदल आपण समजू शकतो; पण अर्थात कसा बदल होतो, याची कारणे अनेक आहेत. आपण परस्परांच्या सवयींचे, संस्कृतीचे, परंपरांचे इतकेच काय भाषेचेही अनुकरण करित असतो. त्यातून नवीन सवयी, नवे शब्द, नवे अर्थ घेतो.

विवेचन : भाषेत परिवर्तन दोन अर्थानी घडत असते : उच्चाराने फरक पडणे व शब्दाच्या अर्थात बदल होणे – अर्थपरिवर्तन हे सार्वत्रिक आढळते. अर्थपरिवर्तनाची कारणे. १. साहचर्य : दोन वेगवेगळ्या

अर्थाचे शब्द एकमेकांच्या बरोबरीने वापरले जातात. उदाहरणार्थ, लगीनघाई, गोडगळा. २. साम्यतत्त्व : दोन भिन्न गोष्टीमध्ये साम्य दाखविताना अर्थपरिवर्तन होते. उदाहरणार्थ, घिसाड्याला लोखंड तापलेले आहे तोवरच घाई करून घाव घालावे लागतात. यावरून घिसाडघाई वाक्प्रचार रूढ झाला. सुंदोपसुंदी, मायाबाजार यासारख्या शब्दांतून काहीवेळा पौराणिक, ऐतिहासिक संदर्भ सर्वसामान्य रूप धारण करतात. ३. रूपकजन्य शब्द : काहीवेळा विशेषणांचा रूपक अर्थाने उपयोग करित असल्यामुळे मूळ अर्थ बदलतो. उदाहरणार्थ, पांढरा हत्ती, काळा पैसा. ४. लक्षणाजन्य शब्द : शब्दाचा मूळ वाच्यार्थ बदलतो. लक्षणेचा अर्थ स्वीकारला जातो. उदाहरणार्थ, कुशल, चतुर्भुज, शूर्पणखा, चंडिका यातून मूळ अर्थ नष्ट होतो. ५. बदलते समाजजीवन : समाजाची चालरीत, आचारविचारात परिवर्तन होऊन अनेक शब्द भिन्न अर्थाने वापरले जातात. उदाहरणार्थ, लाल झेंडा, गांधीटोपी, नेहरू शर्ट, भाई या शब्दांना नवे अर्थ प्राप्त झालेले दिसतात. ६. अशुभता परिहार : अशुभ गोष्टीचा परिहार करण्यासाठी अर्थपरिवर्तन होते. मृत्यूसारख्या अशुभ गोष्टीचा उल्लेख देवाज्ञा होणे, देहावसान, कालवश, कैलासवासी, कुंकू पुसणे अशा शब्दांत आपण करतो. ७. ग्राम्यता परिहार : मानवी जीवनात काही गोष्टी ग्राम्य, अशिष्ट असतात; त्या टाळण्यासाठी सभ्य शब्दांचा वापर आपण करतो. उदाहरणार्थ, प्रातर्विधीस आपण परसाकडे जाणे, शौच्यास जाणे असे म्हणतो. तुळस वाळली असे न म्हणता ती द्वारकेला गेली असे म्हणण्याची प्रथा. ८. अतिशयोक्ती : भावनेच्या ओघात अतिशयोक्तीपूर्ण बोलणे होते. मुसळधार पाऊस (पावसाची धार मुसळाएवढी कधीही नसते.) जमीनअस्मानचे अंतर, स्वर्गीय आनंद, प्राणांतिक वेदना, नरकमय जीवन, राजमान्य राजश्री, मरणप्राय दुःख, क्षणाची उसंत वगैरे शब्दांत अर्थपरिवर्तन दिसते. ९. शब्दसिद्धी : भाषिक समाजात कमीत कमी श्रम व वेळेत भाषा वापरण्याची प्रवृत्ती असते. उप : उपनगर, उपनाम, उपचार इत्यादी, आड : आडनाव, आडरान इत्यादी, गैर : गैरहजर, गैरवर्तन, गैरमर्जी इत्यादी, याचबरोबर चटकचांदणी, चंबुगबाळे, घरकोंबडा, नीलकंठ, लंगोटीमित्र असे शब्द दिसून येतात. १०. अत्यादरदर्शन : केवळ आदराने शब्दप्रयोग करण्याची समाजातील प्रवृत्ती. पत्नी पतीला हे, ते, इकडून, तिकडून, इकडची स्वारी अशा शब्दाने संबोधित असे. कर्मवीर, महात्मा, हरी भक्त परायण, महर्षी अशी नामावली आदरातून दिसून येते. ११. प्रादेशिकता : प्रदेशानुसार शब्दातील अर्थामध्ये भेद दिसून येतो. डेरा, कॉर्न हे शब्द वेगळ्या अर्थाने वापरात दिसतात. याशिवाय दुसऱ्या संस्कृतीमधील काही विशेष शब्द स्वीकारावेसे वाटतात. प्रतिष्ठेपोटी आज आईबाबांचे मम्मीडॅडी झाले. घरी पाहुण्याऐवजी गेस्ट आले. वाढदिवस आज बर्थडे झाला. बदलत्या राहणीमानामुळे अनेक शब्दांची रूपे बदलताना दिसतात. अशा कारणाने अर्थपरिवर्तन होत असते.

समारोप : अशात-हेने आपणास अर्थपरिवर्तनाची कारणे सांगता येतील. अर्थपरिवर्तनाने भाषेच्या संरचनेला धक्का लागत नाही. ध्वनिरचनाही फारशी बदलत नाही. मात्र अर्थ बदलतो. हा बदल अतिशय मंदगतीने होत असतो. या अर्थबदलाला संपूर्ण भाषिक समाजाची मान्यता असते.

२. अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार सोदाहरण स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार त्याच्या स्वरूपावरून पडतात. भाषेतील अर्थपरिवर्तन अनेक कारणांनी घडत असते. भाषा ही प्रवाही आणि परिवर्तनशील असल्याने आपण भाषिक या नात्याने भाषेत सतत प्रयोग करित असतो. ध्वनिरचना बदलली की काही वेळा समाज अर्थ बदलण्याचाही प्रयत्न करित असतो. त्याचे प्रकार आपण पाहू.

विवेचन : अर्थप्रक्रिया स्थलकालसापेक्ष असते. शब्दाचा अर्थ सतत बदलत असतो. रूढी, परंपरा, चटकदारपणे बोलण्याची हौस, सभ्यता, सुसंस्कृतपणा यामुळे भाषेत परिवर्तन होत असते. प्रमुख प्रकार :

१. अर्थविस्तार : एखाद्या शब्दाचा मूळ अर्थ मर्यादित असताना अर्थाचा विस्तार होतो; तेव्हा अर्थविस्तार होतो. अर्थविस्तारात अर्थाचे सामान्यीकरण होते. उदाहरणार्थ, गोस्वामी (गोसावी). याचा मूळ अर्थ गायीचा धनी होता पण पुढे कशाचाही धनी गोसावी झाला. अंगाला राख फासणारा, व्यसनात राहणारा गोसावी झाला. मृगया, गोठा, यजमान, रजक, प्रवीण अशी उदाहरणे सांगता येतात.
२. अर्थसंकोच : अर्थविस्ताराच्या उलट अर्थाचे विशेषीकरण म्हणजे अर्थसंकोच होय. कित्येक वेळा शब्दाच्या मूळ अर्थाचा संकोच होतो. शब्द विशेषत्वाने वापरला जातो. यालाच अर्थसंकोच म्हणतात. चिखलात जे जे जन्मले, त्यास पंकज म्हणावयास हरकत नाही पण पंकज म्हणजे कमळ असा सीमित अर्थ वापरला जातो. याशिवाय हिमालय, जनावर, भार्या, धर्म अशी काही उदाहरणे आहेत. अर्थविस्ताराबरोबर अर्थसंकोचाची प्रवृत्ती वेगवेगळ्या भाषांमध्ये दिसते.
३. अर्थभ्रंश : शब्दाच्या मूळात भ्रंश होण्याची क्रिया घडते. डोक्यावर बसणे, फैलावर घेणे, नाकी नऊ येणे, काटा ढिला होणे यासारख्या वाक्प्रचारांत अतिशयोक्तीने अर्थभ्रंश झालेला आहे.
४. अर्थापकर्ष : बोलण्याच्या ओघात किंवा अज्ञानामुळे काही शब्दांचा चांगला अर्थ निघून जातो. आपण ते शब्द वाईट अर्थाने वापरत असतो. उदाहरणार्थ, दारू, कलावती, अवतार, असूर वगैरे.
५. अर्थप्रशस्ती : येथे अर्थाचा उत्कर्ष होत असतो. फार्सीमध्ये असामी या शब्दाचा अर्थ माणूस असा आहे. परंतु मराठीत मोठा माणूस या अर्थाने वापरला जातो. तसेच चीज, दंगेखोर, अशी उदाहरणे.
६. अर्थच्युती : अर्थप्रशस्तीच्या विरोधी हा प्रकार आहे. भवानी, चंडिका या शब्दातून सांगता येतो.
७. अर्थदिश : मूळ अर्थापेक्षा नवा अर्थ स्वीकारला जातो. उदाहरणार्थ, गाव या शब्दावरून गावठी म्हणजे ग्रामीण मनुष्य असा शब्द तयार झाला. पण त्याला नवा अर्थ दिला.
८. अर्थांतर : एखादा शब्द जेव्हा जुन्या भाषिक संदर्भाचा त्याग करून संपूर्णपणे नव्या भाषिक संदर्भात वापरला जाऊ लागतो तेव्हा अर्थांतर ही प्रक्रिया घडते.
९. अर्थभेद : दोन निरनिराळ्या कल्पना एकाच शब्दात व्यक्त केल्या जातात. लुगडे - पातळ, घर - बंगला, बाथरूम - न्हाणीघर, वैद्य - डॉक्टर, खानावळ - हॉटेल या शब्दात अर्थभेद आहे.
१०. अर्थसार : काही शब्दातून मूळातील विस्तृत अर्थ साररूपाने सांगितला जातो. तेव्हा अर्थसार ही प्रक्रिया घडते. उदाहरणार्थ, अठरा विश्वे दारिद्र्य, ग्यानबाची मेख. अर्थपरिवर्तनाने भाषेच्या शब्दभांडारात नवीन शब्दाची भर पडते. स्वभाषेत नसणारे स्वन आपल्या भाषेत प्रवेश करतात.

समारोप : अर्थप्रकारानुसार काही वेळा अर्थपरिवर्तनाचे हे प्रकार होत असतात. अर्थ बदलला की जणू एक नवा प्रकार उदयाला येत असतो. अर्थपरिवर्तनाचे वरील दहा प्रमुख प्रकार असले तरी आणखीही

काही प्रकार तेथे संभवतात. समाजाच्या भाषिक सवयीने तसेच संस्कृती व भाषांच्या संपर्काने आपण ध्वनिपरिवर्तन तसेच अर्थपरिवर्तन घडताना पाहतो.

लघुत्तरी प्रश्न

१. अर्थाचे स्वरूप थोडक्यात सांगून व्याख्या लिहा.

उत्तरासाठी मुद्दे : अर्थ या शब्दाचा कोशातील अर्थ अभिप्राय, भाव, तात्पर्य, हेतू, मतलब, आशय, उद्देश, इंगित असा आहे. भाषेने सार्थ असलेले ध्वनी स्वीकारले. अक्षरांची विशिष्ट क्रमांनी केलेली रचना अर्थपूर्ण असते. तो अर्थ समाजाने मान्य केलेला असतो. अर्थ अगोदर व शब्द नंतर असा क्रम बोलणारा पाळतो. ऐकणारा मात्र शब्द अगोदर व अर्थ नंतर असा क्रम ठेवतो. शब्दांच्या द्वारा जी काल्पनिक प्रतीती येते त्यास अर्थ म्हणतात. ही प्रतीती आत्मप्रत्ययाद्वारे किंवा परप्रत्ययाद्वारे येते. उदाहरणार्थ, चीनची भिंत. अर्थप्रक्रिया ही बोलणारा व ऐकणारा यांच्यात उलट-सुलट क्रमाने होते. बोलणाऱ्याचा भाषिक व्यवहार वस्तू - संकेत वा कल्पना - प्रतीक/चिन्हात्मक शब्द असा असतो; तर ऐकणाऱ्याचा उलट असतो. अर्थबोधाच्या क्रियेत संकेताला महत्त्व असते. अर्थाच्या व्याख्या : अर्थ ही संकल्पना नेहमीच गुंतागुंतीची असते. संदर्भानुसार अर्थ बदलतो. १. अर्थ म्हणजे निर्देश : प्रत्येक शब्द कुठल्यातरी वस्तूचा म्हणजे अर्थाचा निर्देश करित असतो. उदाहरणार्थ, हत्ती, घोडा मात्र चांगुलपणा, हुशारी, स्वर्ग अशा शब्दांच्या अर्थाचा निर्देश करता येत नाही. ही व्याख्या अपुरी ठरते. २. अर्थ म्हणजे प्रतिमा : पहिल्या व्याख्येपेक्षा ही व्याख्या अधिक व्यापक आहे. झाड म्हटल्याबरोबर अनेक घटक एकत्रितपणे उभे राहतात. सर्व शब्दांबद्दल असे होत नाही. गाय शब्द ऐकल्याबरोबर नजरेसमोर उभी राहणारी गायीची प्रतिमा अपुरी असते. पांढरी, काळी, तांबूस, आखूड शिंगाची असा बोध होत नाही. ३. अर्थ म्हणजे संकल्पना : या व्याख्येत व्यापकता आहे. अनेक अनुभवाचा समुच्चय, तसेच ती एक मानसिक प्रतिमा असते. घर हा शब्द अनेक अनुभवाचा समुच्चय दर्शवतो. उदाहरणार्थ, आई.

२. शब्दाचे अर्थदृष्ट्या प्रकार सांगून शब्दशक्तीविषयी थोडक्यात लिहा.

उत्तरासाठी मुद्दे : अर्थदृष्ट्या शब्दाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे १. रूढ शब्द : उदाहरणार्थ, गाय, पुस्तक. २. योग : उदाहरणार्थ, पांडव, गुणी ३. योगरूढ शब्द : हनुमान (हनु असणारा) फक्त मारुतील म्हणतो पण हनु इतरही प्राण्यांना असते. अभिधा, लक्षणा व व्यंजना या अर्थनिर्मितीच्या तीन प्रधान शक्ती आहेत. वाच्यार्थ निर्माण करणारी शक्ती अभिधा होय. उदाहरणार्थ, पुस्तक. काही वेळा दुसराच अर्थ लक्षणेने घ्यावा लागतो. लक्ष्यार्थ प्रकट करणाऱ्या शक्तीला लक्षणा असे नाव आहे. उदाहरणार्थ, एवढा एक प्याला घ्या ना. तिसरा अर्थ म्हणजे व्यंगार्थ होय. यात अनेक अर्थ सूचित केले जातात. हा अर्थ निर्माण करणारी व्यंजना ही शक्ती होय. उदाहरणार्थ, घंटा झाली. या वाक्याचा संदर्भानुसार अर्थ घेता येतो.

टिपा

१. अर्थविस्तार

उत्तरासाठी मुद्दे : एखाद्या शब्दाचा मूळ अर्थ मर्यादित असतो. पण अर्थाचा विस्तार होतो. या

प्रक्रियेला अर्थविस्तार म्हणतात. यात अर्थाचे सामान्यीकरण होते. उदाहरणार्थ, गोस्वामी (गोसावी). याचा मूळ अर्थ गायीचा धनी, पण पुढे कशाचाही धनी, गोसावी, अंगाला राख फासणारा, व्यसनात राहणारा गोसावी झाला. मृगया, गोठा, यजमान, रजक, शाई, प्रवीण, रुमाल, कुशल असे अनेक शब्द. अर्थाचा विस्तार येथे घडताना दिसतो.

२. अर्थसंकोच

उत्तरासाठी मुद्दे : अर्थाचे सामान्यीकरण म्हणजे अर्थविस्तार ज्याच्या उलट अर्थाचे विशेषीकरण म्हणजे अर्थसंकोच होय. मूळ अर्थाचा संकोच होतो. सामान्य अर्थाने वापरला जाणारा शब्द विशेषत्वाने वापरला जातो. अर्थाचे विशेषीकरण होते. चिखलात जे जे जन्मले, त्यास पंकज म्हणावयास हरकत नाही पण पंकज म्हणजे कमळ असा सीमित अर्थ वापरला जातो. याप्रमाणे हिमालय, जनावर, भार्या, धर्म, जहाल, वेणा अशा शब्दात विशेषीकरण दिसते. अशा काही शब्दात जुन्या अर्थापेक्षा अर्थाची व्याप्ती सीमित झालेली दिसून येते.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. अर्थविस्तार कशाला म्हणतात ?
२. अर्थापकर्षाची दोन उदाहरणे सांगा.
३. ठाकुर ह्या शब्दाचा अर्थ बिहारमध्ये कोणता घेतला जातो ?
४. 'लक्ष्मणरेषा' हे कोणत्या अर्थपरिवर्तनाच्या कारणाचे उदाहरण आहे ?
५. 'कॉर्न' ह्या शब्दाचा अर्थ अमेरिकेत कोणत्या अर्थाने घेतला जातो ?
६. अर्थविज्ञानाचा उद्गाता कोण ?

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. अर्थपरिवर्तनाचे थोडक्यात स्वरूप सांगून कारणे विशद करा.
२. अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार साधार स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. शब्दांना अर्थ कसा प्राप्त होतो ? ते सांगा.
२. अर्थविस्तार व अर्थसंकोच कसा होतो ? ते उदाहरणे देऊन सांगा.

टिपा

१. सांस्कृतिक आदान
२. अतिपरिचयातून सभ्यता

१.७ समारोप

भाषेत बदल होणे हे तिच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे. त्यामुळे अर्थपरिवर्तन ही सतत चालणारी प्रक्रिया असते. आशयाला नवा ध्वनिरूप आकार प्राप्त होत असतो, तसा ध्वनिरूप आकाराला नवा आशय प्राप्त होत असतो. या दृष्टीने या घटकात आपण अर्थपरिवर्तनाची कारणे पाहिली. त्याचबरोबर अर्थपरिवर्तनाच्या स्वरूपावरून प्रकार समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला.

१.८ अधिक वाचन

१. डॉ. मु. श्री. कानडे : (१९९४) मराठीचा भाषिक अभ्यास, स्नेहवर्धन, पुणे
२. डॉ. अनिल गवळी : (२००९) भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, हिरण्यकेशी, कोल्हापूर

१.९ उपक्रम

१. अर्थपरिवर्तनाच्या प्रकारानुसार समाजात आपल्या आजुबाजूला ऐकावयास मिळणाऱ्या शब्दांची यादी तयार करा.
२. स्वयंपाकघरात पूर्वीपेक्षा कोणते नवीन शब्द व नव्या अर्थाचे शब्द आलेले आहेत ते शोधून काढा.
३. दूरदर्शन आणि आकाशवाणीवर वापरले जाणारे नवीन शब्द व नव्या अर्थाचे शब्द शोधा व तुमच्या वहीत लिहा.

घटक : २

मराठीचा उगमकाळ

२.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हांला;

- ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अथवा ऐतिहासिक भाषाभ्यास म्हणजे काय ते लक्षात येईल.
- महाराष्ट्र या देशनामाचा उगम कसा झाला ते सांगता येईल.
- महाराष्ट्राच्या मराठी माणसांबद्दलचे प्राचीन उल्लेख समजतील.
- मराठी भाषेच्या उगमकाळाची निश्चिती विविध ग्रंथातील मराठी भाषेच्या विकासावरून होईल.
- कालक्रमानुसार मराठीतील शिलालेख आणि ताम्रपट यांच्यातील मराठी भाषेचे स्वरूप कळेल.
- मराठीच्या उगमकाळासंबंधी असणारा वैद्य-गुणे वाद समजावून घेता येईल.
- मराठीचा उगमकाळ निश्चित करता येईल.
- ग्रंथ, शिलालेख आणि ताम्रपट यांचा मराठी भाषेच्या उगमकाळासंदर्भातील आढावा यादवकाळापर्यंत म्हणजेच तेराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत असल्याचे लक्षात येईल.

२.२ प्रास्ताविक

मराठीचा उगमकाळ आणि मराठीची जनकभाषा शोधताना आपणास ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेची जरूरी भासते. भाषेचा किंवा भाषांचा इतिहास शोधणे, भाषेच्या गतकालीन रूपाचा अभ्यास करणे म्हणजे ऐतिहासिक भाषाविज्ञान होय. या प्रवासात क्रमाने एकेका कालखंडातील भाषिक रूपांचा अभ्यास करावा लागतो. या शाखेचे श्रेय सर विल्यम जोन्स या संस्कृत भाषेच्या अभ्यासकाचे आहे. संस्कृत भाषेचा अभ्यास करताना त्याच्या असे लक्षात आले की ग्रीक, लॅटिन व संस्कृत भाषेत खूपच साम्य आहे. साहजिकच त्यातूनच ऐतिहासिक व तौलनिक भाषाविज्ञान या दोन अभ्यासपद्धती सुरू झाल्या. भाषेला जसा वर्तमान असतो तसा भूतकाळही असतो, ही गोष्ट वर्णनात्मक अथवा संरचनावादी भाषाभ्यासक विसरतात. पाठभेद, उच्चारभेद, भाषिक कालखंडाचे टप्पे, इतर भाषांचा प्रभाव, भाषा व बोलीचे संबंध, भाषेचा उगमकाळ, तिची जनकभाषा, प्राचीन शिलालेख व ताम्रपट, भाषेची शुद्ध-अशुद्ध रूपे या साऱ्या गोष्टींचा अभ्यास ऐतिहासिक भाषाविज्ञान करित असते. थोडक्यात एखाद्या भाषेचा विकास कसा झाला हे या शाखेतून पाहता येते.

२.३ विषयविवेचन

मराठी भाषेचा उगमकाळ आपणास निश्चित करावयाचा आहे. मराठी भाषेची सुरुवात आपण यादव काळापासून म्हणजे तेराव्या शतकापासून मानतो. कारण यादवकाळात विवेकसिंधू (इ.स. ११८८), लीळाचरित्र (इ.स. १२८३) आणि ज्ञानेश्वरी (इ.स. १२९०) असे ग्रंथ निर्माण झाले. या ग्रंथातील मराठी भाषा पाहिली असता यादवकाळात मराठी पूर्णपणे स्थिर झाली होती असे लक्षात येते. यादवराजांनी मराठी माणूस, मराठी भाषा आणि मराठी कवी-लेखक यांना मानाचे स्थान दिले होते. समाजामध्ये मराठी भाषा व व्यवहार स्थिर झाले होते; म्हणजेच मराठी ही बोलभाषा-लोकभाषा झाली होती. या भाषेत लिहिले-बोलले जात होते. त्यामुळे मराठीचा उगमकाळ शोधताना आपणास यादवकाळापासून मागे जाऊन विविध ग्रंथ, शिलालेख आणि ताम्रपट यांचा मागोवा घ्यावा लागतो. अर्थातच यादवकाळ ही सीमारेषा गृहीत धरून काळाप्रमाणे मागे-मागे जाऊन आपणास मराठी भाषेचा उगमकाळ निश्चित करता येतो. तत्पूर्वी आपण महाराष्ट्र आणि मराठी माणूस यांची माहिती घेऊ या.

२.३.१ महाराष्ट्र देश व मराठी माणूस

सन १९६० मध्ये भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वानुसार महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र हे राज्य प्रामुख्याने मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचे आहे. महाराष्ट्राच्या सीमा गुजराथ, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक आणि गोवा या राज्यांनी मर्यादित झाल्या आहेत. महाराष्ट्राचे कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा असे स्थूलमानाने विभाग पडतात. महाभारतपूर्व प्राचीन काळात तत्कालीन भारताचे दोन भाग पडतात. नर्मदेच्या उत्तरेस आर्यावर्त आणि दक्षिणेस वा विंध्य पर्वताच्या अलीकडे दक्षिणापथ अथवा दंडकारण्य म्हणत असत. याच भागाना सामान्यपणे आजही आपण उत्तर भारत व दक्षिण भारत असे संबोधतो. भारतात आर्य आल्यानंतर प्रथमतः पंजाबच्या सुपीक प्रदेशात स्थायिक झाले. पुढे त्यांच्या टोळ्या उत्तर भारतात विंध्य पर्वताच्या पलीकडे पसरत गेल्या. आर्यांना वस्ती केलेल्या भागाला आर्यावर्त म्हणत असत. ते स्वतःची भाषा बोलत. या आर्योत्पन्न भाषेतूनच पुढे संस्कृत भाषा निर्माण झाली. दक्षिण भारतात द्रविड वंशाचे लोक वस्ती करून राहिलेले होते. त्यांच्या भाषेला द्राविडी भाषा असे म्हणत. हा भाषा बोलणारा द्रविड समाज महार, मांग, गौड, भिल्ल, कातकरी, वारली, कोळी या पोटसमूहांनी बनला होता. मात्र दक्षिणापथ, दंडकारण्य, महाराष्ट्र अशा नावांनी ओळखला जाणारा देश प्राचीन काळी एकच असावा, असे दिसते. 'महाराष्ट्र' देशनामाचे प्रत्यक्ष उल्लेख चौथ्या शतकापासून आढळतात. इ.स. ३६५ मधील एरण गावाच्या (जि. सागर, मध्यप्रदेश) स्तंभलेखात, श्रीधरवर्मा नावाच्या राजाचा सेनापती सत्यनाग याने स्वतःस 'महाराष्ट्र' असे म्हणवून घेतल्याचा उल्लेख आढळतो. मराठी शब्द ज्या मरहट्ट वा महारट्ट या शब्दावरून आला, त्या मरहट्ट लोकांचे वर्णन आठव्या शतकातील कवी उद्योतनसूरि याने आपल्या 'कुवलयमाला' या ग्रंथात (इ.स. ७७८) पुढीलप्रमाणे केले आहे, 'दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाणे कलहसीले ये । दिण्णले गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे' मराठे लोक बळकट, ठेंगणे, सावळ्या रंगाचे, अभिमानी, भांडखोर तसेच दिले, घेतले अशी भाषा वापरणारे आहेत. प्राचीन महाराष्ट्राचे मल्ल राष्ट्र, गोपराष्ट्र, कोकण, विदर्भ, अश्मक, कुंतल असे सहा भाग पडतात.

महार+राष्ट्र = महाराष्ट्र. महाराचे राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्र, अशी महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ती डॉ. विल्सन यांनी १९७३ मध्ये मांडली आहे. डॉ. ओपर्ट यांनी तेच सूत्र पकडून महाराष्ट्राला मल्ल लोकांचे राष्ट्र असे म्हटले आहे. मार म्हणजे मल्ल व मार लोकांनाच म्हार असे म्हणतात. म्हार यांचेच महार असे रूप बनले, असे त्यांचे म्हणणे आहे. 'मन्हाटी संस्कृती' या पुस्तकात डॉ. शं. बा. जोशी यांनी महाराष्ट्र हा शब्द मरहट्टचे संस्कृत रूप मानले आहे. मर या कानडी शब्दाचा अर्थ झाड आणि हट्ट-हट्टी या शब्दाचा अर्थ मंडळ अथवा प्रदेश. मरहट्ट म्हणजे झाडीमंडळ. दंडकारण्यातील झाडीमंडळाचेच रूप म्हणजे मरहट्ट हा शब्द होय, अशी व्युत्पत्ती डॉ. शं. बा. जोशी सांगतात. पंधराव्या शतकातील महानुभावी कवी गुर्जर शिवबास यांनी, 'महंत राष्ट्र भगौनी महाराष्ट्र' असा महाराष्ट्राचा उल्लेख केलेला आहे. सतराव्या शतकातील कवी डिंभ कृष्णमुनी याने आपल्या 'श्रीऋद्धिपूर महत्त्व' या ग्रंथात महाराष्ट्राच्या सीमा वर्णन केलेल्या आहेत; त्या अशा, 'विंध्याद्रिपासौनि दक्षिण दिशेसी । कृष्णानदीपासौनि उत्तरेसी । झाडीमंडळापासौनि पश्चिमेसी । महाराष्ट्र बोलिजे ॥'

२.३.२ ग्रंथ

मराठी भाषेच्या उगमकाळ निश्चितीच्या साधनांमध्ये ग्रंथांना खूप महत्त्व आहे. ग्रंथात असणारी भाषा, त्यातील शब्दरूपे, नाम, क्रियापदे, विशेषणे यांचे स्वरूप पडताळून पाहिल्यास तत्कालीन मराठी भाषेची एक निश्चित रूपरेखा आपणास उभी करता येते. आपण इथे कालक्रमानुसार अशा ग्रंथांची माहिती घेऊ.

१. **वररुचि :** (इसवी सनाचे ५ वे शतक) या प्राकृत व्याकरणकाराने 'प्राकृतप्रकाश' या आपल्या ग्रंथात 'माहाराष्ट्री' या प्राकृत भाषेला जणू प्रमुख प्राकृत भाषा मानून तिचे वर्णन पहिल्या आठ प्रकरणात केले आहे. त्यानंतर शौरसेनी, मागधी, पैशाची या प्राकृत भाषांवर एकेक प्रकरण लिहिलेले आहे. ज्याअर्थी माहाराष्ट्री या प्राकृत भाषेवर आठ प्रकरणे आहेत, तसेच तिचे व्याकरण लिहिले जाते त्या अर्थी माहाराष्ट्री प्राकृत भाषा लोकांच्या बोलण्यात होती तसेच तिचा प्रसार वाढून ती जिवंत स्वरूपात विकसित होत होती हे लक्षात येते. वररुचिप्रमाणेच हेमचंद्रानेही 'प्राकृतचंद्रिका' या ग्रंथनामाने प्राकृतचे व्याकरण लिहिले. माहाराष्ट्री ही शौरसेनी, मागधी यांच्या पुढची भाषाशास्त्रीय अवस्था दाखविणारी काव्यभाषा म्हणजे साहित्याची भाषा होती. या दोघांनी प्राकृत भाषांची व्याकरणे संस्कृत भाषेत लिहिली. म्हणजेच प्राकृत भाषांच्या काळातही ग्रंथलेखनाची भाषा म्हणून संस्कृत भाषेलाच महत्त्व होते. हेमचंद्राने (इ.स. ११ व्या शतकाची अखेर) 'देशीनाममाला' हा देशी शब्दांचा कोश प्राकृत माहाराष्ट्री भाषेत लिहिला आहे. त्यात त्याने तत्सम व तद्भव याहून वेगळ्या अशा देशी शब्दांचा संग्रह केला असून भाषाशास्त्रदृष्ट्या या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे.

२. **कुवलयमाला :** इ.स. ७७८ च्या 'कुवलयमाला' या ग्रंथाचा कर्ता कवी उद्योतनसूरि याने १८ देशी भाषांचा उल्लेख केला आहे. त्यात मरहट्ट भाषेच्या उल्लेख करून त्या देशातील माणसांचे (एका मराठा वाण्याचे व त्याच्या भाषेचे) वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे, 'दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाणे कलहसीले ये । दिण्णले गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे.' आठव्या शतकाच्या सुमारास असणारी दिण्णले-गहिल्ले अशी

शब्दरूपे मराठी भाषेचे विशिष्टत्व व्यक्त करतात. सर्वसामान्यांच्या व्यवहाराची ती लोकभाषा बनली होती, याचे ते निदर्शक आहे. पाचव्या शतकातील नारदस्मृति या संस्कृत ग्रंथात संस्कृत, प्राकृत या बरोबरच देशी भाषा असा उल्लेख आहे. मराठीसम अशा देशी भाषा तत्कालात असाव्यात. अपभ्रंश भाषेचे साहित्यांतर्गत नाव 'देसी' असे आहे. याच देसी भाषेचा विकास होऊन ज्ञानेश्वरीत उल्लेखलेली देशी, मन्हाटी, देशभाषा निर्माण झाली असावी.

३. नवव्या शतकाच्या सुमारास विठ्ठल कवीचा 'वैद्यकचकोरचंद्रिका' हा वैद्यकशास्त्रीय संस्कृत ग्रंथ अधूनमधून मराठी भाषेचा आधार घेताना दिसतो. श्रीपती कवीचा 'ज्योतिषरत्नमाला' हा ग्रंथ इ.स. १०३९ मधील आहे. या ग्रंथात श्रीपती कवी तिथी, वार, नक्षत्र, मुहूर्त याविषयीची खगोलशास्त्रीय माहिती मराठी भाषेत देतो.

४. **राजमतीप्रबोध** : इसवी सनाच्या अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात यशश्चंद्र जैन याने 'राजमतीप्रबोध' नावाच्या संस्कृत नाटकात राजीमती या नायिकेचे वर्णन मराठी भाषेत केले आहे. या नायिकेला त्याने 'महाराष्ट्रिक' म्हणजेच मराठी स्त्री असे म्हटले आहे. 'वीणी काली, न छोटी न मोठी... बोलती महरवाणि चालती सुजाणि' असे हे वर्णन आहे.

संस्कृत नाटकात राजा, पुरोहित इत्यादी पात्रे संस्कृतात बोलत, तर सामाजिकदृष्ट्या कनिष्ठ दर्जाची पात्रे प्राकृत भाषा बोलत. पुन्हा कोळसेवाला, द्वारपाल इत्यादी व्यवसाय, जाती याप्रमाणे प्रत्येकाची प्राकृत भिन्न असे. संस्कृत नाटकात जी पात्रे गद्यात शौरसेनी बोलतात तीच पात्रे पद्यात महाराष्ट्री वापरतात. वरील मराठी स्त्रीचे वर्णन एका नाटकातील असून नाटक संस्कृतमध्ये तर स्त्रीचे वर्णन मात्र महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत आहे. त्या काळात संस्कृत बरोबरच प्राकृत भाषा रूढ होत्या याचे हे लक्षण आहे.

५. **मानसोल्लास** : चालुक्यवंशीय दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमेश्वर याने इ.स. ११२९ मध्ये मानसोल्लास अथवा अभिलषितार्थचिंतामणि नावाचा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. त्या ग्रंथात मराठी स्त्रिया जात्यावर दळताना म्हणत असलेल्या पद्यांचा (ओव्यांचा) उल्लेख आहे. यावरून मराठी लोकगीतांची जुनी परंपरा व तत्कालीन मराठी बोलीचे अस्सल रूप दिसते. या ओवीतील ओळी पुढीलप्रमाणे; 'जेणे रसातल उणु मत्स्यरूपे वेद आणियले मनुशिवक वाणियले तौ संसारसायरतारण नारायणु जो गीचि...'

६. **विवेकसिंधू** : मुकुंदराज यांनी लिहिलेला विवेकसिंधू हा मराठीतील आद्यग्रंथ इ.स. ११८८ मधील आहे. उपनिषदातील विचार सर्वसामान्य मराठी जनतेला सांगण्यासाठी मुकुंदराजांनी हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. 'जेया नाही शास्त्रीप्रतीती। नेणती तर्कमुद्रेची स्थिती। तेया लागी मन्हाटीया युक्ति। केली ग्रंथरचना।' असा आपल्या ग्रंथरचनेचा हेतू मुकुंदराज सांगतात. विवेकसिंधूची ओवी साडेतीन चरणांची आहे. इथे दिलेल्या ओवीत शास्त्र, प्रतीती, तर्कमुद्रा, स्थिती, मन्हाटी, युक्ती, ग्रंथरचना असे शब्द येतात. या काळात मराठी भाषेचा विकास शिखरास पोचल्याचे लक्षात येते. शास्त्रीप्रतीती, ग्रंथरचना असे सामाजिक शब्द आहेत. जेया, तेया ही सर्वनामाची रूपे दिसतात. 'साठी' या शब्दयोगी अव्ययासाठी 'लागी' हा शब्द येतो. 'मराठी' हा शब्द 'मन्हाटी' असा दिसतो. पूर्वार्ध-उत्तरार्ध अशी रचना असणारा आणि १६९८ ओवीसंख्या

असणारा ग्रंथ निर्माण होणे, याचाच अर्थ मराठी स्थिर होणे असा आहे. या ग्रंथात गुरू-शिष्य संवादाची निवेदनपद्धती स्वीकारल्याने अभिनवता आलेली आहे. गुरुवंदन, गुरुपरंपरा, श्रोत्यांना वंदन, मराठीचा गौरव या गोष्टीही सोबत आहेत. भक्तीला मुकुंदराज 'राजयोग' हा शब्द वापरतात. या ग्रंथात 'चैतन्य' हा शब्द सतत येतो. तो शंभुदेवतेला उद्देशून असावा. मराठीचा मुकुंदराजांनी केलेला पुरस्कार ही गोष्ट सर्वात महत्त्वाची आहे. ग्रंथलेखनास संस्कृत हीच एक समर्थ भाषा आहे, अशा त्या वेळच्या समाजाच्या धारणेत हा ग्रंथ मराठी असावा; जाणीवपूर्वक मराठीतून ग्रंथ लिहावा, ही गोष्ट दुर्लक्षणीय नाही. उदेमु (उद्योग), मनोधर्म (मनोधर्म), श्रमु (श्रम), राजयोग (राजयोग), नट (नट), कुमरू (कुमार) अशी 'उ'कारान्त शब्दरूपे या ग्रंथात पदोपदी आढळतात. मुकुंदराजांनी परमामृत आणि पवनविजय असे आणखी दोन ग्रंथ लिहिलेले आहेत. अर्थातच मराठी भाषेच्या उत्तम विकासाचा उत्तम पुरावा असेच या ग्रंथांना म्हणावे लागेल.

७. **लीळाचरित्र** : मराठीतील पहिला गद्य चरित्रग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. महानुभाव संप्रदायाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या लीळा म्हणजे आठवणी त्यांच्या शिष्याने म्हणजेच **म्हाडभटाने** संकलित करून चरित्ररूपाने या ग्रंथात मांडलेल्या आहेत. या ग्रंथाचे एकाक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे तीन विभाग असून एकूण १५०९ लीळा आहेत. लीळाचरित्राची रचना इ.स. १२८३ मध्ये झालेली असावी. यादवकाळात संस्कृत भाषेबरोबरच मराठी भाषा बोलली जात होती, याचा उत्तम पुरावा म्हणजे लीळाचरित्र हा ग्रंथ होय. तत्काळात होणारी ग्रंथरचना विशेषतः संस्कृत भाषेत आणि पद्यात होत असे. लोकांची व्यवहाराची भाषा म्हणजेच बोलभाषा अर्थातच गद्यरूप होती. अशा पार्श्वभूमीवर लोकभाषेत, गद्यभाषेत लीळाचरित्र ग्रंथ लिहिला गेला हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. पद्यविभागात वचने, आख्यानकाव्य, पदे, आरत्या, ओव्या अशी रचना होत होतीच. लीळाचरित्रात छोट्या-छोट्या वाक्यांची भाषा येते. साधी-सोपी व अनौपचारिक भाषा म्हणून व वाक्प्रचारांनी युक्त आहे. दृष्टान्त व संवाद यांची त्यास उत्तम जोड मिळालेली आहे.

या ग्रंथातील काही शब्दरूपे पाहू या. सौंदर (सुंदर), पुरुषु (पुरुष), पुसणे (विचारणे), सांघणे (सांगणे), एथ (येथे), सरण (शरण), अधरकंपन (ओठांची हालचाल), अभियोग (आरोप), आइता (तयार), ओखटे (वाईट), परिसाळ (पाठशाळा), माळवध (माळा), वाहाळ (ओढा), सुने (कुत्रा, श्वान), हाट (बाजार), क्षेम (आलिंगन) इत्यादी. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लीळाचरित्र या ग्रंथात एक लोककथा येते. मराठीतील ही पहिली लोककथा-जी ग्रंथबद्ध झाली अशी-मानता येईल. स्वामी चक्रधर धानाई नावाच्या एका हट्टी मुलीला पुढील गोष्ट सांगतात; 'साळैचें घर मेणाचे: काउळैयाचे सेणाचे: पाउसाळा काउळैयाचे घर पुरे जाए: साळैचें वाचे:' ही चिमणी-कावळ्याची कथा पुढे आपल्या अनेकानेक पिढ्यांपर्यंत कथनीय ठरली. (लीळाचरित्र: पूर्वार्ध: लीळाक्रमांक २३) या काळात संस्कृत वळणाची शब्दरूपे मराठीने स्वीकारलेली जाणवतात. संस्कृतमुळे एक भाषिक व्यवस्था आली तर लोक-बोलभाषेमुळे या लेखनात जिवंतपणा, सोपेपणा आला. तत्सम शब्दाच्या जोडीला तद्भव शब्दही वापरताना दिसू लागले. उदाहरणार्थ, स्त्री > अस्तुरी, प्रतिज्ञा > पैज, कार्य > काज, हृदय > हिऱ्या, दृष्टी > दिठी, दीप > दिवा, तुण्ड > तोंड, पक्व > पक्का, हस्त > हात, तृष्णा > तहान इत्यादी.

८. **ज्ञानेश्वरी** : ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनी इ.स. १२९० मध्ये लिहिला आहे. ज्ञानेश्वरी हे नाव ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथास दिलेले नाही. 'केले ज्ञानदेवे गीते। देशीकार लेणे।' एवढेच त्यांनी लिहिलेले आहे. नामदेवांनी ज्ञानेश्वरी असा उल्लेख केला. गीतेच्या अठरा अध्यायातील सातशे (संस्कृत) श्लोकांवर मूळ अध्याय व क्रम न बदलता सुमारे साडेनऊ हजार ओव्यांचे हे भाष्य त्यांनी लिहिलेले आहे. रामदेवराय यादव या राजाची कारकीर्द त्यावेळी होती. एका श्रेष्ठ आणि अभिजात ग्रंथाच्या सर्व खुणा ज्ञानेश्वरीत सापडतात. महाभारत, गीता इत्यादी ग्रंथांचा गौरव; व्यास, निवृत्तिनाथ अशा गुरूंना वंदन; गणेश, शारदा अशा देवतांना आवाहन; श्रोत्यांना ग्रंथश्रवणासाठी विनवणी, शेवटी विश्वात्मक देवाकडे मागितले **पसायदान** (प्रसाददान) अशा साऱ्या गोष्टी या ग्रंथाची अभिजातता दर्शवितात. 'माझा मराठाचि बोलु कौतिके। परि अमृतातेहि पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन॥' हे त्यांचे उद्गार तर सुप्रसिद्धच आहेत. खरे तर भगवद्गीता हा ग्रंथ तत्त्वज्ञानपर आहे, मात्र ज्ञानेश्वरींनी त्या ग्रंथावर मराठी भाषेत भाष्य लिहिताना काव्य, तत्त्वज्ञान आणि भक्ती असा मिलाफ करून ज्ञानेश्वरीला अधिक रसाळ बनविले आहे. मराठी भाषा किती स्थिर तसेच प्रौढ झाली होती याचेच ते निदर्शक आहे.

ज्ञानेश्वरीतही 'उ'काराचे प्राबल्य आढळते. गणेशु, प्रकाशु, निवृत्तिदासु, तर्कु, अंकुशु, वेदान्तु, मोदकु, सिद्धु, केवळु, घेतु, श्रांतु, केरु (केर), टिटिभुं (टिटवी) अशी शब्दरूपे आढळतात. याशिवाय उजळ (उज्ज्वल), क्षुद्रघंटिका (लहान घंटा अथवा घुंगरू), माझारि (मध्ये), पल्लव (पदर), शुंड (सोंड), नावेक (क्षणभर), आमोद (सुगंधित), चंद्रकळा (चंद्रकिरण), संतोखु (संतोष), येतुले (इतके), जुझ (झुंज), सांघातु (सोबत), शालक (साला-मेव्हणा), आपैसी (आपोआप), उज (पुढे-उजदार-पुढचे दार), सैरा (स्वैर), काउळी (कावळे), दीठि (दृष्टी), चेष्टा (हालचाल), अशेष (संपूर्ण) या सारखी शब्दरूपे आढळतात. यादवकाळीन मराठी भाषेवर अर्थातच संस्कृत भाषेचा मोठा संस्कार होता हे स्पष्ट आहे. मात्र लोकभाषा मराठी असल्याने ग्रंथामध्ये तत्सम (संस्कृतमधून जसेच्या तसे आलेले) आणि तद्भव (संस्कृत शब्दापासून निर्माण झालेले) असे दोन्ही तऱ्हेचे शब्द आढळतात. पराग, अमृत, कुमुदिनी, भ्रमर, अनुराग, अवधान, नवनीत असे संस्कृत शब्द आढळतात. मात्र ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ तत्कालीन मराठीचा उत्तम नमुना आहे. खद्योत (काजवा), भानू (सूर्य) असेही सुंदर शब्द आहेत.

२.३.३ शिलालेख आणि ताम्रपट

भाषेचा उगमकाळ निश्चित करताना तिचे जुन्यात जुने रूप कोणत्या काळातील मिळते ते पाहिले जाते. हे रूप भिन्न भिन्न स्वरूपात मिळू शकते. नाणी, शिलालेख, ताम्रपट, भूर्जपत्रे, ग्रंथगत पुरावे इत्यादी. आपण आतापर्यंत ग्रंथांतर्गत पुरावे पाहिले. आता आपण मराठी भाषेच्या उगमकाळ निश्चितीच्या संदर्भात कालक्रमानुसार शिलालेख आणि ताम्रपट यांच्यातील मराठी भाषेचा आढावा घेऊ. सर्व शिलालेख, ताम्रपट पाहण्याची आवश्यकता नाही. महत्त्वाचे तेवढे पाहू. इ.स. ६८० च्या ताम्रपटात सांब्राज्य, पन्नास, प्रिथिवी असे शब्द आढळतात तर इ.स. ६९९ मधील चिकुर्डे येथील ताम्रपटात आचलित, करवुन, करित असे मराठी वळणाचे शब्द सापडतात. मैलंगीच्या इ.स. १२९० मधील शिलालेखावरून तामीळनाडूत मराठी शिकविण्याची सोय

होती हे लक्षात येते. ज्ञानेश्वरीच्या काळात परंप्रांतात मराठी भाषेने मिळविलेली ही प्रतिष्ठा दिग्विजय स्वरूपाची होती.

१. श्रवणबेळगोळचा शिलालेख (इ.स. ९८३)

मराठीतील आद्य शिलालेख म्हणून कर्नाटकातील म्हैसूरजवळील श्रवणबेळगोळ येथील इ.स. ९८३ मधील शिलालेखाचा उल्लेख करतात. हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी ३०७ वर्षांचा आहे. कर्नाटकातील गंग घराण्यातील रायमल्ल राजाच्या कारकीर्दीत त्याचा चावुण्डराय नावाचा प्रधान होता. त्याने श्रवणबेळगोळ येथे बाहुबली तथा गोमटेश्वराचा प्रचंड पुतळा उभा केला. पुतळा कोणी उभा केला याविषयीची माहिती पुतळ्याखाली कानडी, तामिळी व मराठी भाषेत कोरविलेली आहे. 'श्री चामुण्डराये करवियले/गंगराजे सुत्ताले करवियले' अशा एकाखाली एक दोन ओळी आहेत. यातील दुसरी ओळ इ. स. १११७ मध्ये कोरली गेली आहे. दोन्ही ओळींची अक्षरवाटिका एकसारखी असल्याने या दोन्ही ओळी इ.स. १११७ मध्येच कोरल्या असाव्यात; असे मत डॉ. वि. वा. मिराशी यांनी मांडले आहे.

२. अक्षीचा शिलालेख (इ.स. १०१२)

केशिदेव शिलहार याचा अक्षी येथील शिलालेख इ.स. १०१२ चा म्हणजे ज्ञानेश्वरीपूर्वी २७८ वर्षांचा आहे. श्रवणबेळगोळच्या लेखापेक्षा तो १०० वर्षांनी प्राचीन आहे. केशिदेवाचा महाप्रधान भइर्जु सेणुई याने देवीच्या बोडणासाठी नऊ कुवली धान्य नेमून दिल्याचा उल्लेख त्यात आहे. त्यातील काही ओळी;

'... न भुइर्जु सेणुई तसमीनी काले प्रव्रतमने। सकु संवतु : ९३४ प्रधावी
संवसरे : अधीकु दीवे सुक्रे बौलु। भइर्जुर्वे तथा बोडणा तथा नऊ कुवंली
अधोर्यु प्रधानु।...'

३. दिवेआगरचा ताम्रपट (इ.स. १०६०)

कोकणातील दिवेआगर या गावातील या ताम्रपटात क्रियापद, एकवचन, शब्दयोगी अव्यय, संबंधवाचक सर्वनाम या गोष्टी आढळतात. मराठी वाक्यरचना असलेला हा जुन्यात जुना कोरीव लेख. '...स्थाने मावल भट्ट पासे : ठवियली ॥ तथा सातावीसें शत सुवर्ण : दा वोदरपासिं ठवियलें ॥...'

४. पळसदेवचा शिलालेख (इ.स. ११५७)

पळसदेव हे गाव भीमेच्या काठी दौंडजवळ आहे. सरडेश्वराच्या देवळावरील या लेखात 'श्रीचंगदेव दण्डनाके विष्णुगृह केले.' अशी वाक्यरचना येते. संस्कृतचा अनुबंध न सोडता एक पूर्ण विधान येथे मराठीतून येते. श्रीचंगदेव हे कर्त्याचे प्रथमेचे रूप, दंडनाके हे करणदर्शक तृतीया विभक्तीचे रूप, केले हे क्रियापद याप्रमाणे मराठी भाषा व्याकरणदृष्ट्या संरचित होत होती.

५. परळचा शिलालेख (इ.स. ११८७)

हा शिलालेख मुंबईत परळ येथे सरकारी बंगला बांधताना सापडला. यातील प्रारंभीचा मजकूर

संस्कृतात असून शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठीत आहे. यावरून असे दिसते की, त्याकाळी शिष्ट लोकांची दरबारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सर्वसामान्य लोकांची भाषा मराठी असावी. कारण जनसामान्यांना समजावा असा मजकूर मराठीत लिहिलेला आहे. तो मजकूर पुढीलप्रमाणे;

‘॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लो पी तेया श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुंबीआ पडे ॥ तेहाची माय गाढवे... ॥’ देवाच्या पूजेसाठी देणगी दिलेल्या जमिनीचा उल्लेख या शिलालेखात आहे.

६. पाटणचा शिलालेख (इ.स. १२०६)

जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव तालुक्यातील पाटण या ठिकाणी इ.स. १२०६ मध्ये प्रसिद्ध गणितज्ञ, लीलावतीचे कर्ते भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव या नातवाने कोरलेल्या शिलालेखात पाटणी, केणे, तेहाचा, दिन्हला, तेलिया अशी मराठी शब्दरूपे आहेत. ज्योतिषशास्त्राच्या अध्ययनासाठी मठ स्थापनेच्या संदर्भात हा लेख आहे.

७. आंबेजागाईचा शिलालेख (इ.स. १२२८)

आंबेजागाई येथील खोलेश्वर या देवस्थानाचा हा शिलालेख आहे. त्यातील ४७ ओळींपैकी पहिल्या ३५ व शेवटच्या ५ ओळी संस्कृत भाषेत आहेत. मधील ४-५ ओळी मराठी वाटतात. ‘तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते’ असे म्हणून संस्कृत भाषेतील मजकूर मराठीत लिहिला आहे. ‘आ पालिवे गाढव लोले समीप... हखंडी मला देवासमीप...’ अशी शब्द-वाक्यरचना आढळते.

८. नेवाशाचा शिलालेख (इ.स. १२३९)

इ.स. १२३९ मधील नेवासे येथील कणैरेश्वराच्या देवालयाच्या दगडावर एक शिलालेख आहे. सीलू नावाच्या पंडिताला जमीन दिल्याचा उल्लेख त्यात आहे. शेवटी ‘हे भूमि देवें पुरुषेण । जीवणा दीधली’ असे मराठीत वाक्य आहे.

९. पंढरपूरचा शिलालेख (इ.स. १२७३)

इ.स. १२७३ मधील पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरातील ‘चौऱ्याशीची शिळा’वरील शिलालेखात चालवेया, पैकाचा, रामचंद्र देवरायें, करनु, तेयाची, विठ्ठलाची आणि असे मराठी शब्द आढळतात. मंदिर बांधताना ज्यांची मदत झाली त्यांची नावे आठ रकान्यात कोरली आहेत.

१०. उनकेश्वराचा शिलालेख (इ.स. १२८९)

रामचंद्र यादवाच्या काळात कोरलेल्या उनकेश्वराच्या अथवा उन्हकदेवाच्या शिलालेखात संस्कृतमिश्रित मराठी रूपे येतात. यात सरण नायकाने उनकेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहे. सरण नायक हा माहूरचा रहिवासी होता. यातील शब्दांची काही रूपे अस्सल मराठी वळणाची आहेत. या शिलालेखात रामचंद्र यादव, करणाधिप हेमाडपंडित यांचा उल्लेख येतो.

‘ओं नमो गणधिपतये नमः स्वस्ती स्त्री सके।

वीक्रम संवत्सरेः आद्येहः माहाप्रौढ

प्रतापचक्रवर्तिः स्त्रीरामचंद्रदेवः विजयो

ततपादपदुमोपजिवि हाथि साहाणी भावकदे

वः प्रधान हेमाडि पंडितः ॥ तं निरोपीत ना एकुः

कस्तुसोमदेयो पंडितः तस्मिंकाले वर्तमानेः । त्रेतायुगी रामुः

वनवासप्रसंगीः सरभंगाचेआ आस्रामा आलेः सरभंगाप्रीत्यर्थ हे उद्भि...

एकंदरीत शिलालेख आणि ताम्रपट या स्वरूपामध्ये आढळणारे प्राचीन मराठी कोरीवलेख ‘काळ्या दगडावरची रेघ’ या न्यायाने आजही टिकून आहेत. त्यातून आपणास मराठी भाषिक विकासाबरोबरच तत्कालीन राजवट, कालनिर्देश, दानपत्रपद्धती, लिपी, व्यक्ती व स्थलनामे इत्यादीचे दर्शन घडते. अशा तऱ्हेच्या सर्व ग्रांथिक आणि ताम्रपट-शिलालेखांतील उल्लेखांवरून आपणास मराठीच्या उगमकाळाबाबत काही निष्कर्ष काढता येतात. मराठीचा पहिला ग्रंथ इ.स. ११८८ (विवेकसिंधू) मध्ये रचला गेला. डॉ. वि. वा. मिराशी यांच्या मतांचा विचार करता, येणारा निष्कर्ष म्हणजे मराठीची पहिली लिखित अशी निशाणी अक्षी येथील इ.स. १०१२ च्या शिलालेखात सापडते. मराठी भाषेचा स्पष्ट उल्लेख आठव्या शतकात (कुवलयमाला : उद्योतनसूरि : इ.स. ७७८) आढळतो.

२.३.४ वैद्य-गुणे वाद

मराठी भाषेची निर्मिती व उगमकाळ हा या वादाचा विषय होता. १९२२ साली ‘विविधज्ञानविस्तार’ या नियतकालिकाच्या ५३ व्या वर्षाच्या ५-७ व ८ या अंकामधून चिंतामण विनायक वैद्य आणि डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे या दोन अभ्यासकांत हा वाद झाला. डॉ. गुणे यांच्या मृत्यूमुळे हा वाद थांबला. या वादात; मराठीची उत्पत्ती कोणत्या भाषेपासून झाली? व ती कोणत्या काळात झाली? या दोन मुद्द्यांची चर्चा झाली. वाद-प्रतिवाद यामुळे काही वेळा ही चर्चा वैयक्तिक पातळीवर आली; पण वैद्य-गुणे वाद हा ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रीय दृष्टीने महत्त्वाचा मानावा लागेल.

मराठी भाषेच्या उगमकाळाबाबत वैद्य यांचे मत असे होते की, मराठी व अर्वाचीन देशी भाषांचा जन्म सातव्या शतकात साक्षात संस्कृत भाषेपासून झाला. आपल्या मतासाठी त्यांनी पुढील पुरावे दिलेले आहेत.

१. मराठी भाषेत तत्सम व तद्भव शब्द आहेत. त्यांचे प्रमाण लक्षात घेण्यासारखे आहे. मराठीमध्ये मनुष्य आणि माणूस असे दोन्ही शब्द आहेत.
२. षष्ठीचे चा, ची, चे हे प्रत्यय संस्कृतमधील ‘स्य’ या षष्ठीच्या प्रत्ययाच्या अनुकरणातून आले आहेत.
३. मराठीतील अप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती संस्कृतमधून आलेली आहे.

४. महलरलषुी डुरलकृतलत डुरथडेकी रूडे ओकरलरनुत आहेत. डल उललुत डुरलठीतील नलडलडे डूळ रूड डुरथडल वलडडुकीत तसेक रलहेते.
 - ॡ. कतुडरुडलकी ललंग, वकनलडुरडलणे कुरलडलडदलडे रूड संसुकृत डलषेत डदललेते. ही गूषुत डुरलठीत संसुकृतडलसूनु आली आहे. डलहलरलषुीत कुरलडलडदलकी रूडे कतुडरुडलकी ललंग, वकनलनुसलर डदललत नलहीत.
 - ॢ. कुनुडल संसुकृत डलषेत कुरलडलडद वलकडलत कुूठेही डेत असे, आधुनलक संसुकृत डलषेत कतुडरुडल, कडुडुडु, कुरलडलडद असल कुरड संडलडलेलल दलसतू. डुरलठीने आडललडल वलकडरकनेत असलक कुरड संडलडलेलल आहे.
 - ॣ. कुडलरललडडु आणल शंकरलकलरुड डलंनल शुरीहडरुडनंतुर अगूदरक दुडुडल डुललेलडल डूडुधु डुडलकल डलडलव केलल. तुडलडुळे धडुडकुरलंतल डुललल. वैदलक संसुकृती, डुरलकीन वैदलक धडुड डलंनल डुरसुकलर व डुनरूकुडलवन डुलले. डुरलकृत डलषल असुतंगत डुललडल. डुनुहल संसुकृत डलषेकी डुनसुथलडनल डुललल. डल संसुकृत डलषेतूनु डुरलठी व इतर देशी डलषल नलरुडलण डुललडल. कलं. वल. वैदुड डलंनल अनेक डडकडुड डुरलवे देऊनु इ.स. ॡ०० हल डुरलठी डलषेकल उगडकलळ डलनलेलल आहे. डलतील उगडकलळलडलडतके तुडलंके डत आडणलस सकरलरतुडक वलरुते.
- डू. डलं. दल. गुणे डलंनल डुरतलवलद करतलनल डुढील डते डलंडलेली आहेत.**
१. कुडलरललडडु आणल शंकरलकलरुड डलंनल केलेलडल धडुडकुरलंतलडुळे संसुकृत डलषेके डलहतुव वलदलेले नलही. संसुकृत डुळलतक शलषुत, वलदुवतडलनुड डलषल हूती. तुडलडुळेक डुरथडडुरलकृत डललीकल अंगीकलर करणलरे डूडुधु डंडलत कलंवल वररूकीसलरखे डुरलकृत डलषलंके वुडलकरण ललहलणलरे वुडलकरणकलर डलंनल संसुकृत डलषेकल अंगीकलर केलल हूतल.
 २. ऐतलहलसलक दृषुतीने संसुकृत ते डुरलठी डलतील डुरलकृत व अडडुडुडु डलषलंकी अवसुथलंतरे टलळूनु कललणलर नलहीत.
 ३. संसुकृत डलषेतूनु आलेले ततुसड व तदुडडु शडुडु कुसे डुरलठीत आदळतलत तसेक ते डुरलठी डलषेकडल डूडुडकललीन डलषल डुहणकुे डुरलकृत व अडडुडुडु डलषलंतही आदळतलत. उदलहरणलरुथु; सललल, अंकुली, सडुतशती, वलरह हे डुरलकृत व अडडुडुडु डलषलंतही आदळतलत. उदलहरणलरुथु; सललल, अंकुली सडुतशती, वलरह हे डुरलकृत शडुडु ततुसड आहेत.
 - ॡ. अडडुडुडु डलषेत संसुकृतडुडुडे न आदळणलरे कलतीतरल डुरतुडडुडु आहेत. ते डुरतुडडुडु डुरलकृतलतही आदळतलत. असे डुरतुडडुडु नंतर डुरलठीत आले.
 - ॡ. अडडुडुडु डलषलंतील धलतुसलधलतलंवरूनु डुरलठीत कलळ आलेले आहेत. 'ल' डुरतुडडुडु डुरलकृतनंतर अडडुडुडुडुडु डुरलठीत आलल आहे. संसुकृतडुडुडील कृत, गत डलकी अडडुडुडु डलषलंडुडे 'कडुडु', 'गडुडु' अशी रूडे हुूऊनु तुडलंनल 'ल' डुरतुडडुडु ललगूनु 'केले', 'गेले' अशी रूडे डुललेली आहेत.
 - ॢ. आकुलरुथु, वलधुडरुथु, कडुडुडुडी डुरडुडुडु डल गूषुती डुरलठीत डुरलडुखुडुडुने अडडुडुडु डलषलंतूनु डेतलेलडल आहेत.

७. विचारक्रांतीमुळे भाषा निर्माण होणे चुकीचे आहे. भिन्न वंश, भिन्न संस्कृती व भिन्न भाषा यांच्या संकरामुळे नव्या भाषा निर्माण होतात. दहाव्या शतकाच्या सुमारास भारतात तार्तार, हूण, अरब आदी भिन्न परप्रांतीय, परसंस्कृतीय व परभाषीय लोकांचे आक्रमण झाले. त्यामुळे एतदेशीय आर्य व त्यांच्या क्षत्रिय कुळ्या चोहोकडे पांगल्या. या संकरातून मराठी आदी आधुनिक भाषा जन्म पावल्या.

मराठी भाषेच्या उगमकाळाविषयी डॉ. पांडुरंग गुणे यांनी मांडलेले मत मात्र स्वीकारणीय वाटत नाही. या वादाच्या सुरुवातीस दहाव्या शतकात मराठीचा उदय झाला, असे मत त्यांनी मांडले आहे. परंतु शके १११० मध्ये लिहिला गेलेला मुकुंदराजाचा विवेकसिंधूसारखा मराठी ग्रंथ व त्यातील मराठी भाषावापर पाहता, प्रांथिक भाषा सुरू होण्याआधी किमान ५ ते ७ शतके अगोदर मराठी ही लोकभाषा असली पाहिजे हे स्पष्ट होते. मराठीचा उगमकाळ ५ वे ते ७ वे शतक असावा; म्हणून डॉ. पांडुरंग गुणे यांचे मत आपण मान्य करू शकत नाही.

विचारक्रांती, धर्मक्रांती आणि भिन्न भाषिकांचा संपर्क यामुळे नवीन भाषा निर्माण होतातच असे नाही. एकाच भाषिक समाजातील लोकांचे भिन्न आचार, व्यवहार, लकबी, सवयी, वाणीचे गुणदोष यामुळे तसेच भाषेच्या स्वभावाप्रमाणे निसर्गतः होणारे अंतर्गत बदल या गोष्टी भाषेच्या परिवर्तनास कारणीभूत असतात. मात्र वैद्य-गुणे वादामुळे मराठी भाषेच्या उगमकाळाबाबतची चर्चा उपयुक्त आहे. ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट आणि वैद्य-गुणे वाद यांच्याआधारे मराठीचा उगमकाळ ५ वे ते ७ वे शतक असावा, असे म्हणता येते.

२.४ शब्दार्थ व टिपा

- प्राकृत : प्रकृतीची (लोकांची) भाषा
- माहाराष्ट्री : संस्कृतपासून निर्माण झालेल्या सहा प्राकृत भाषांपैकी एक (पाली, पैशाची, मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी, माहाराष्ट्री)
- अक्षरवाटिका : अक्षरांचे वळण, ठेवण
- ताम्रपट : तांबे धातूच्या पत्र्यावरील कोरीव अक्षरे/लेख
- शिलालेख : दगडावर कोरलेली अक्षरे/लेख
- तत्सम : संस्कृतमधून मूळ रूपात जसाचा तसा मराठीत आलेला शब्द. उदाहरणार्थ, मनुष्य
- तद्भव : संस्कृतातील शब्दाच्या मूळ रूपात काही बदल होऊन मराठीत आलेला शब्द. उदाहरणार्थ, माणूस. मनुष्य हा तत्सम शब्द असून माणूस हा तद्भव शब्द आहे.
- बोडण : आराध्य देवता अथवा महालक्ष्मीच्या नावाने दूध, दही, वडे इत्यादी एकत्र कालविण्याचा एक विधी.
- कुवली : नऊ मापे धान्य

- **अप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती :** द्वितीया विभक्तीचे स, ला, ना, ते असे प्रत्यय आहेत. या विभक्तीचा कारकार्थ कर्म आहे. काही वाक्यात कर्मास प्रत्यय लागत नाहीत. तेव्हा तेथे त्या कर्माची (अथवा त्या शब्दाची) विभक्ती अप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती असते. उदाहरणार्थ, मी पत्र लिहिले या वाक्यात पत्र लिहिण्याची क्रिया मी या कर्त्यापासून सुरू होऊन पत्र या कर्माजवळ संपते. येथे कर्म 'पत्र' आहे. त्यामुळे त्याची विभक्ती प्रत्यय नसणारी अप्रत्ययी द्वितीया आहे.
- **ओकारान्त रूप :** 'ओ' ने शेवट होणारे शब्दाचे रूप उदाहरणार्थ, देव-देवो
- **कुमारिलभट्ट :** (इ.सनाच्या ७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध) याने बौद्धदर्शनाचे खंडन करून वैदिक धर्माचे-कर्ममार्गाचे पुनरुज्जीवन केले.
- **शंकराचार्य (आद्य) :** (इ.स. ७ ते ८ वे शतक) केवळ ३२ वर्षे आयुष्य, अद्वैतमताचा पुरस्कर्ता, वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करणारा आचार्य, दोनशेहून अधिक ग्रंथांची नोंद त्यांच्या नावावर आहे. मद्य, मांस, मीन, मुद्रा, मैथुन (पंच मकार) अशा तांत्रिक उपासनेला विरोध.
- **श्रीहर्ष :** (हर्षवर्धन इ.स. ६०६ ते ६४७) सिंधू नदीपर्यंतच्या पंजाबवर सत्ता. बौद्ध धर्माचा मोठा प्रचारक, इ.स. ६४१ मध्ये चीनला राजदूत पाठवून बौद्ध धर्माचा प्रसार केला, पराक्रमी राजा.
- **धातुसाधित :** क्रियापदाच्या मूळ शब्दाला धातू म्हणतात. (पळाला-पळ) या धातूंना प्रत्यय लागून जे शब्द तयार होतात त्यांना धातुसाधित म्हणतात. त्यांना कृदन्त असेही म्हणतात.
- **आज्ञार्थ :** आज्ञा+अर्थ असे क्रियापदाचे रूप. उदाहरणार्थ, खरे बोला.
- **विध्यर्थ :** विधि+अर्थ असे क्रियापदाचे रूप. उदाहरणार्थ, खरे असेल तेच बोलावे.
- **कर्मणी प्रयोग :** कर्माच्या लिंग, वचन, पुरुषाप्रमाणे क्रियापदाचे रूप बदलते. उदाहरणार्थ, हरीने पुस्तक वाचले.

२.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. लीळाचरित्र या ग्रंथात कोणाचे चरित्र वर्णन केले आहे ?
२. विवेकसिंधू हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?
३. 'काळ्या दगडावरची रेघ' कोणत्या स्वरूपाच्या साधनाला म्हटले आहे ?
४. 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ कोणत्या वर्षी लिहिला गेला ?
५. पळसदेवच्या शिलालेखातील वाक्य लिहा.

- उत्तरे : १. लीळाचरित्र या ग्रंथात चक्रधरांचे चरित्र वर्णन केले आहे.
 २. विवेकसिंधू हा ग्रंथ मुकुंदराज यांनी लिहिला.
 ३. 'काळ्या दगडावरची रेघ' शिलालेख व ताम्रपट यांना उद्देशून म्हटलेले आहे.
 ४. 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ इ. स. १२९० मध्ये लिहिला गेला.
 ५. श्रीचंगदेव दण्डनाके विष्णुगृह केले.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. मराठी भाषेचा उगमकाळ शोधण्यासाठी ग्रंथांतर्गत पुरावे कसे उपयोगी पडतात, ते उदाहरणासह लिहा.

प्रास्ताविक : कोणत्याही भाषेचा उगमकाळ शोधताना आपणास शिलालेख, ताम्रपट, ग्रंथ यांचा आधार घ्यावा लागतो. पाठभेद, उच्चारभेद, भाषिक कालखंड, इतर भाषांचे प्रभाव अशा बाबींची माहिती घ्यावी लागते. अशावेळी ऐतिहासिक भाषाविज्ञान उपयुक्त ठरते.

विवेचन : मराठी भाषेची सुरुवात यादवकाळापासून झालेली आढळते. यादवकाळात मराठी भाषेत ग्रंथ लिहिले गेले त्याअर्थी मराठी भाषा लोकांकडून चारपाच शतके अगोदर बोलली जात असावी. महाराष्ट्रात बोलली जाते ती महाराष्ट्री भाषा असे नावही तिला प्राप्त झाले होते. मन्हाटी-मराठी हे तिचे नामाभिधान यादवकाळातील आहे. महाराष्ट्र या देशनामाचे उल्लेखही आपणास चौथ्या शतकापासून आढळतात. इ. स. ३६५ मधील एरण गावाच्या (जि. सागर, मध्यप्रदेश) स्तंभलेखात, श्रीधरवर्मा नावाच्या राजाचा सेनापती सत्यनाग स्वतःस 'महाराष्ट्र' म्हणवून घेतो. मराठी भाषेच्या उगमकाळासंबंधी असे उल्लेख व शिलालेख, ताम्रपट उपयुक्त आहेतच. ग्रंथांतर्गत पुरावेही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. त्याचे उल्लेख आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वररुचि आणि हेमचंद्र यांनी प्राकृत भाषांची व्याकरणे संस्कृतमधून लिहिली. दोघांनीही 'महाराष्ट्री' या प्राकृत भाषेचे वर्णन सविस्तर केले आहे. हेमचंद्राच्या 'देशीनाममाला' या कोशात कित्येक शब्द देशी (आताच्या मराठी भाषेतील) आहेत. ते वेदपूर्व भाषेतील होते-आहेत.

२. 'कुवलयमाला' या इ. स. ७७८ च्या उद्योतनसूरिकृत ग्रंथात एका मराठा वाण्याच्या स्वभावाचे, त्याच्या भाषेचे वर्णन येते. त्यातील दिण्णले (दिले), गहिल्ले (घेतले) अशी क्रियापदाची रूपेही येतात. सूरीने महाराष्ट्रीचा उल्लेख देशी भाषा असा केला आहे.

३. विठ्ठल कवीच्या 'वैद्यकचकोरचंद्रिका' या ग्रंथात आणि श्रीपतीच्या 'ज्योतिषरत्नमाला' या ग्रंथात मराठी भाषेचा आधार घेतलेला दिसतो.

४. 'राजमतीप्रबोध' या यशश्चंद्र जैन यांच्या अकराव्या शतकातील संस्कृत नाटकात राजीमती या नायिकेचे वर्णन मराठी भाषेत येते. या नायिकेला त्याने 'महाराष्ट्रिक' म्हटले आहे. 'बोलती महुरवाणि',

‘चालती सुजाणि’ हे शब्द सौंदर्यवर्णनपर आहेत.

५. सोमेश्वर याच्या मानसोल्लास या संस्कृत ग्रंथात मराठी ओव्यांचा उल्लेख आहे. हे काव्य इ. स. ११२९ मधील आहे.

६. विवेकसिंधू, लीळाचरित्र आणि ज्ञानेश्वरी हे ग्रंथही उपयुक्त ठरतात. (यांच्या विवेचनासाठी कृपया ५.३.२ : ग्रंथ हा मुद्दा पाहा, वाचा)

समारोप : यादवकालीन तीन ग्रंथ सोडल्यास बाकीचे सारे ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहेत. संस्कृत भाषेतील ग्रंथात मराठी स्त्री-पुरुषांचे, त्याच्या भाषेचे, वाक्यांचे उल्लेख येणे हे खूप महत्त्वाचे आहे. हल्लीच्या मराठी भाषेत इंग्रजी शब्द जसे असतात तसाच हा भाषिक प्रभावाचा प्रकार आहे, असे लक्षात येईल. त्यामुळे मराठी भाषेचा उगमकाळ शोधताना या ग्रंथांचा उपयोग होतो. या ग्रंथावरून हा उगमकाळ ५ वे ते ७ वे शतक असावा असे मानता येते.

२. मराठी भाषेच्या उगमकाळाबाबतचा वैद्य-गुणे वाद सविस्तर लिहा.

प्रास्ताविक : मराठी भाषेची निर्मिती आणि उगमकाळ या संबंधी १९२२ साली डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे आणि श्री. चिंतामण विनायक वैद्य या दोन अभ्यासकात ‘विविधज्ञानविस्तार’ या नियतकालिकातून झालेला वाद महत्त्वाचा आहे. मराठीची उत्पत्ती कोणत्या भाषेपासून झाली? कोणत्या काळात झाली? याबाबत हा वाद होता. डॉ. गुणे यांच्या मृत्युमुळे हा वाद थांबला.

विवेचन : वैद्य यांचे मत असे;

१. मराठीचा जन्म साक्षात संस्कृत भाषेपासून झाला.
२. मराठीत तत्सम (मनुष्य) व तद्भव (माणूस) असे दोन्ही प्रकारचे शब्द आहेत.
३. षष्ठीचे चा, ची, चे हे प्रत्यय संस्कृतमधील ‘स्य’ प्रत्ययाच्या अनुकरणातून आलेले आहेत.
४. अप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती संस्कृतमधून मराठीत आली.
५. कर्त्याच्या लिंग, वचन, पुरुषानुसार क्रियापदाचे रूप बदलण्याची लकब संस्कृतमधून मराठीत आली आहे.
६. आधुनिक संस्कृतमधील कर्ता-कर्म-क्रियापद असा क्रम मराठीने स्वीकारला आहे. असे पुरावे वैद्य यांनी दिलेले आहेत. तसेच कुमारिलभट्ट व आद्य शंकराचार्य यांनी केलेल्या वैदिक धर्माच्या प्रसारामुळे बौद्ध धर्माचा पाडाव झाला. हिंदू धर्म व संस्कृत भाषेचे पुनरुज्जीवन झाले. या धर्मक्रांतीमुळेही संस्कृतचा प्रभाव देशी भाषांवर पडला असे वैद्य म्हणतात. त्यामुळे त्यांनी इ. स. ७०० हा मराठी भाषेचा उगमकाळ मानला आहे. शंकराचार्यांची धर्मक्रांती याच काळात झाली आहे.

वैद्य यांच्या मताचा प्रतिवाद करताना डॉ. गुणे यांनी पुढील मते मांडली आहेत. वैद्य यांच्या मते मराठी भाषेचा उगम दहाव्या शतकात झाला.

१. कुमारिलभट्ट व शंकराचार्य यांच्यामुळे संस्कृतचे महत्त्व वाढले नाही, कारण संस्कृत भाषा मुळातच विद्वत्मान्य होती, शिष्ट भाषा होती.
२. बौद्ध पंडित, प्राकृत भाषांचे वररुचीसारखे व्याकरणकार यांनाही संस्कृत भाषेत पारंगत व्हावे लागले होते.
३. ऐतिहासिक दृष्ट्या संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश हा भाषाविकासाचा टप्पा टाळून चालणार नाही, ते टप्पे लक्षात घ्यावेच लागतील.
४. मराठीत संस्कृतबरोबरच प्राकृत-अपभ्रंश शब्दही आढळतात. जसे; सलिल, अंजली, सप्तशती, विरह असे शब्द.
५. प्राकृतातील प्रत्यय, अपभ्रंशातील धातुसाधिते, क्रियापदाचा प्राकृत 'ल' प्रत्यय या गोष्टी मराठीत आल्या.
६. आज्ञार्थ-विध्यर्थ, कर्मणी प्रयोग या गोष्टी मराठीने अपभ्रंशातून घेतलेल्या आहेत. कय-गय ही रूपेही अपभ्रंशित आहेत.

समारोप : भिन्न वंश, भिन्न संस्कृती यामुळे नवभाषा निर्माण होते, असे गुणे यांचे मत आहे. मात्र गुणे यांचे मराठीची उत्पत्ती दहाव्या शतकात झाली हे मत मान्य करता येत नाही. जर ११८८ मध्ये विवेकसिंधूसारखा ग्रंथ लिहिला जात असेल तर त्यापूर्वी पाचसहा शतके अगोदर मराठी ही लोकभाषा असावी. मात्र मराठी उगमकाळाबाबतचा हा वाद ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.

लघुत्तरी प्रश्न

वररुचि आणि हेमचंद्र यांचे भाषाविषयक कार्य स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : मराठी भाषेच्या उगमकाळ निश्चितीच्या साधनांमध्ये कोरीव लेखांना जितके महत्त्व आहे तितकेच महत्त्व ग्रंथांनाही आहे. एखाद्या भाषेचा काळ ग्रंथातील भाषिक रूपे पाहूनही ठरविता येतो. मराठीचा उल्लेख पूर्वीच्या संस्कृत ग्रंथात माहाराष्ट्री प्राकृत, माहाराष्ट्री अपभ्रंश अशा नामाने होतो. ज्या अर्थी उल्लेख होतो त्या अर्थी मराठी ही भाषा त्या-त्या काळात बोलली-लिहिली जात होती. राजा हाल यांची प्राकृत भाषेतील 'गाथासप्तशती' प्रसिद्ध आहे.

विवेचन : ■ वररुचि (इ.स. ५ वे शतक) हा प्राकृत भाषांचा व्याकरणकार आहे. मात्र त्याचा ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे. आपल्या 'प्राकृतप्रकाश' या ग्रंथात त्याने 'माहाराष्ट्री' भाषेवर आठ प्रकरणे लिहिली आहेत. त्यानंतर त्याने शौरसेनी, मागधी, पैशाची या प्राकृत भाषांवर एकेक प्रकरण लिहिले आहे. ज्या अर्थी माहाराष्ट्रीवर आठ प्रकरणे आहेत त्या अर्थी माहाराष्ट्री भाषा लिहिली-बोलली जात होती. तिचा विस्ताराने वापर होत होता हेच लक्षात येते. ■ हेमचंद्र (इ.स. ११ वे शतक) हा सुद्धा प्राकृत भाषांचे व्याकरण संस्कृत भाषेत लिहिणारा व्याकरणकार आहे. त्याने 'प्राकृतचंद्रिका' व 'देशीनाममाला' असे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ

लिहिले. हेमचंद्राने महाराष्ट्री या भाषेचे वर्णन काव्यभाषा असे केले आहे. देशीनाममाला या ग्रंथात त्याने वेदपूर्व देशी शब्द एकत्रित केलेले आहेत. त्याचे हे कार्य भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

समारोप : प्राकृत भाषांच्या काळातही ग्रंथलेखन मात्र संस्कृतमध्येच होत होते; असे असले तरी प्राकृत भाषांवर अनेक ग्रंथ निर्माण झाले होते; त्यामुळे प्राकृत भाषांचे महत्त्व आपणास पटते. प्राकृत भाषा समाजात रुजत होत्या, बोलल्या-लिहिल्या जात होत्या याचेच हे ग्रंथ निदर्शक आहेत.

टिपा

महाराष्ट्र व मराठी माणूस

प्रास्ताविक : १९६० मध्ये भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वानुसार महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. मराठी भाषेच्या या राज्याला पाच इतर राज्यांच्या सीमा भिडतात. कोकण, विदर्भ, अशमक, कुंतल, मल्ल, गोप असे सहा भाग प्राचीन महाराष्ट्रात होते. महाराष्ट्र दक्षिणापथ वा दंडकारण्यात येतो.

विवेचन : महाराष्ट्र देशनामाचे उल्लेख चौथ्या शतकापासूनच आहेत. इ.स. ३६५ मधील एरण गावच्या स्तंभलेखात सत्यनाग याने स्वतःस 'महाराष्ट्र' असे म्हणवून घेतले आहे. तो सेनापती होता. महार+राष्ट्र = महाराष्ट्र अशी व्युत्पत्ती डॉ. विल्सन यांनी १९७३ मध्ये मांडली आहे. मल्लांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र असे डॉ. ओपर्ट सांगतात. डॉ. शं. बा. जोशी यांनी 'मन्हाटी संस्कृती' या ग्रंथात मांडलेला विचार : मरहट्ट या कानडी शब्दात मर म्हणजे झाड व हट्ट म्हणजे मंडळ वा प्रदेश म्हणजेच झाडीमंडळ - असा अर्थ आहे. दंडकारण्यातील झाडीमंडळ म्हणजे मरहट्ट असे शं. बा. जोशी सांगतात. महानुभावी कवी गुर्जर शिवबास महाराष्ट्रास 'महंत (मोठे) राष्ट्र' म्हणतात. 'ऋद्धिपूरमहत्त्व' या ग्रंथात डिंभ कृष्णमुनींनी केलेले वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे; 'विंध्याद्रिपासौनि दक्षिण दिशेसी । कृष्णानदीपासौनि उत्तरेसी । झाडीमंडळापासौनि पश्चिमेसी । महाराष्ट्र बोलिजे ।' इ. स. ७७८ मध्ये उद्योतनसूरिने लिहिलेल्या 'कुवल्यमाला' या ग्रंथात मराठा वाण्याचे वर्णन 'दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमाणे कलहसीले ये । दिण्णले गहिळे उल्लविरे तत्थ मरहट्टे' असे केले आहे.

समारोप : अभिमानी, भांडखोर, दणकट, सावळे असे हे मराठे व त्यांचा महाराष्ट्र ! महाराष्ट्रातील मराठी माणसाचे हे वर्णन त्याची अस्मिता, स्वाभिमान व्यक्त करते. त्या काळी मराठा माणूस लोकप्रिय होता यांचेच हे निदर्शक आहे.

२.६ सरावासाठी प्रश्न

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सर विल्यम जोन्स यांना कोणत्या तीन भाषेत साम्य आढळले ?
२. महाराष्ट्राच्या सीमा कोणकोणत्या राज्यांनी मर्यादित झालेल्या आहेत ?

३. उद्योतनसूरिने मराठा माणसाचे केलेले वर्णन त्याच्याच शब्दात लिहा.
४. वररुचि महाराष्ट्री भाषेचे वर्णन किती प्रकरणात करतो ?
५. बौद्ध धर्माचा पाडाव करणाऱ्या दोन व्यक्तींची नावे लिहा.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. शिलालेख आणि ताम्रपट यांच्या आधारे मराठी भाषेचा उगमकाळ निश्चित करा.
२. विवेकसिंधू, ज्ञानेश्वरी आणि लीळाचरित्र या ग्रंथांचे मराठी भाषेच्या उगमकाळ शोधण्यातील स्थान स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. मराठीचा उगमकाळ सातवे शतक की दहावे यांची निश्चिती वैद्य-गुणे वादातील मुद्द्याआधारे करा.
२. श्रवणबेळगोळच्या शिलालेखाबाबतचा वाद स्पष्ट करा.

टिपा

१. राजमतीप्रबोध
२. कुवलयमाला

२.७ समारोप

मराठी उगमकाळ या घटकाचा समारोप आपण करित आहोत. 'मराठी भाषेचा उगमकाळ' आणि पुढील घटक 'मराठी भाषेची जनकभाषा' यांचा निकटचा संबंध आहे. त्यामुळे आपण घटक क्रमांक ५ व ६ यांचे सलगपणे, एकत्रित, क्रमशः वाचन केल्यास ते अधिक उपयुक्त ठरेल. कारण संस्कृत, महाराष्ट्री प्राकृत भाषा, महाराष्ट्री अपभ्रंश भाषा यांचे स्वरूप, विशेष आणि मराठीवरील ऋण अथवा संस्कार यांचा उल्लेख दोन्ही घटकात येऊ शकतो. मराठीचा उगमकाळ पाहताना आपण उगमकाळ पाहण्याची ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची अभ्यासपद्धती सारांशरूपाने समजावून घेतली. या घटकाची सुरुवात करताना आपण महाराष्ट्र व मराठी माणूस यांची विविध वाङ्मयीन संदर्भाद्वारे ओळख करून घेतली. मराठी भाषेच्या उगमकाळाचा अभ्यास करावयाचा तर महाराष्ट्राचे हे संदर्भ आवश्यकच ठरतात. कोणत्याही भाषेच्या उगमकाळ निश्चितीसाठी ग्रंथ, शिलालेख आणि ताम्रपट खूप महत्त्वाचे ठरतात. मराठीचा उगमकाळ पाहताना आपण वररुचि व हेमचंद्र यांचे प्राकृत भाषांवरील व्याकरणग्रंथ, कुवलयमाला, वैद्यकचकोरचंद्रिका, ज्योतिषरत्नमाला, राजमतीप्रबोध, मानसोल्लास वा अभिलषितार्थचिंतामणि अशा संस्कृत ग्रंथांचा व त्यातील मराठीच्या उल्लेखांचा आढावा घेतला. विवेकसिंधू, लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी या यादवकाळात

निर्माण झालेल्या मराठी ग्रंथांचा परिचय करून घेतला. शिलालेख आणि ताम्रपट या विभागात एकूण दहा कोरीव लेखाची माहिती घेतली. यावरून आपल्या हाती पुढील निष्कर्ष आले.

१. मराठीचा पहिला ग्रंथ 'विवेकसिंधू' हा इ. स. ११८८ मध्ये लिहिला गेला.
२. मराठीची पहिली लिखित निशाणी अक्षी येथील इ. स. १०१२ च्या शिलालेखात सापडते.
३. मराठी भाषेचा स्पष्ट उल्लेख उद्योतनसूरिच्या इ. स. ७७८ च्या 'कुवलयमाला' या ग्रंथात आढळतो.

अखेरीस मराठी भाषेची निर्मिती आणि उगमकाळ यांच्यासंबंधी चिं. वि. वैद्य आणि डॉ. पांडुरंग गुणे यांच्यातील वादाची माहिती घेतली.

२.८ वाचन

१. जोशी, शं. बा. (१९५८) : मऱ्हाटी संस्कृती काही समस्या, पुणे, व्हीनस.
२. तुळपुळे, शं. गो. (संपादक) (१९६३) : प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे विद्यापीठ.
३. गवळी, अनिल (२००९) : भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, कोल्हापूर, हिरण्यकेशी (द्वितीयावृत्ती)

२.९ उपक्रम

१. लीळाचरित्र, विवेकसिंधू, ज्ञानेश्वरी या यादवकालीन मराठी ग्रंथातील शब्दरूपे आजच्या त्याच अर्थाच्या पण वर्णन बदललेल्या अशा शब्दरूपांशी तुलना करून पाहा. दोन्ही शब्दातील फरक नोंदवा.
२. आपल्या परिसरात काही प्राचीन शिलालेख, ताम्रपट, कागदपत्रे मिळत असल्यास त्यातील मराठी भाषेचा शब्द, वाक्य या संदर्भात अभ्यास करा, नोंदी करा.

घटक : ३

मराठीची जनकभाषा

३.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर तुम्हांला;

- भारतीय भाषांची विविधता कशी निर्माण झाली ते लक्षात येईल.
- भारतात आर्यांचे आगमन कसे झाले, त्याचा भाषेवर काय परिणाम झाला ते समजेल.
- संस्कृत भाषा आणि संस्कृत भाषेपासून निर्माण झालेल्या सहा प्राकृत भाषांचा परिचय होईल.
- संस्कृत भाषा, सहा प्राकृत भाषा आणि माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषेकडून मराठीने कोणकोणते भाषिक विशेष स्वीकारले ते लक्षात येईल.
- मराठीच्या जनकभाषेबद्दल विविध अभ्यासकांनी मांडलेली मते समजावून घेता येतील.
- तेराव्या शतकापर्यंतच्या मराठी भाषेचा कालिक आलेख मांडता येईल.

३.२ प्रास्ताविक

मराठीचा उगमकाळ आणि मराठीची जनकभाषा या दोन घटकांचे आपण जरी अभ्यासाच्या सोयीसाठी दोन वेगळे विभाग करित असलो तरी काहीएक मर्यादित ते शक्य होते. त्यामुळे उगमकाळ पाहात असताना आपण यादवकालीन मराठी भाषेवर काही पूर्वसंस्कार होते का याचाही धांडोळा घेऊ शकतो. आर्यभारतीय भाषाकुलातील भाषांच्या परंपरेतील मराठी भाषा हा आजचा वर्तमान टप्पा आहे; हे मराठीतील जी मूलभूत भाषिक वैशिष्ट्ये मराठीत दिसतात त्यावरून स्पष्ट होते. साहजिकच मराठी भाषा दुसऱ्या कोणत्या तरी भाषेपासून अथवा भाषांपासून निर्माण झाली हे उघड आहे. मराठीचे जनकत्व कोणत्या एका भाषेकडे देता येते का ते आपण पाहू. सर्व गोष्टींचा मागोवा घेतल्यानंतर आपण मराठीच्या जनकभाषेबद्दल निष्कर्ष काढू.

३.३ विषयविवेचन

भारतात प्रामुख्याने चार भाषाकुलांतील भाषा बोलल्या जातात. इंडो-युरोपियन भाषाकुलात मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली या भाषा येतात. द्राविडी भाषाकुलात तेलगू, तामीळ, मल्याळम्, कानडी या प्रमुख भाषा आहेत. ऑस्ट्रो-अशियायी कुलात भुंडारी, सन्ताळी (बिहार व बंगाल), खासी (मेघालय) या भाषा समाविष्ट होतात. सिनो-तिबेटियन भाषाकुलात लडाखी, बोरो, मिझो इत्यादी भाषा आहेत. इंडो-

युरोपियन या भाषाकुलात इंडो-इरानियन अशी एक शाखा आहे. या शाखेत पुन्हा दोन उपशाखा आर्य भारतीय व इराणी या नावाने येतात. आर्यभारतीय म्हणजेच इंडो-आर्यन या गटात संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश भाषा येतात. या अपभ्रंश भाषांपासून निर्माण झालेल्या मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली, राजस्थानी, पंजाबी, आसामी, उडिया, छत्तीसगढी, सिंधी अशा प्रमुख भाषा येतात. भारताचा भाषाविस्तार पुढीलप्रमाणे मांडता येईल;

प्राचीन काळ

वैदिक संस्कृत : इ. स. पूर्व ५,००० ते इ. स. पूर्व १,०००

पाणिनीय, उत्तरकालीन (अभिजात) संस्कृत : इ. स. पूर्व १,००० ते इ. स. ४ थे शतक.

मध्यकाळ

प्राकृत : इ. स. पूर्व ६०० ते इ. स. ६००

अपभ्रंश : इ. स. ४०० ते इ. स. १२००

अर्वाचीन काळ

मराठी, गुजराती, हिंदी इत्यादी आधुनिक भारतीय भाषा

मराठी : इ. स. १,००० पासून पुढे

अर्थात कोणत्याही भाषेचा कालपट आपणास काटेकोरपणे विभागता येत नाही. एका भाषेतून दुसरी भाषा निर्माण होण्याची प्रक्रिया अतिशय मंद व नकळत घडत असते. आजमितीला भारतीय राज्यघटनेने प्रमुख भाषा म्हणून पुढील भाषांना मान्यता दिलेली आहे. आसामी, बंगाली, काश्मिरी, छत्तीसगढी, गुजराती, हिंदी, कन्नड, मल्याळी, खासी, मराठी, उडिया, पंजाबी, संस्कृत, सिंधी, तामीळ, तेलगू, उर्दू, राजस्थानी, कोकणी.

संस्कृतपासून प्राकृत भाषा कशा निर्माण झाल्या? किंवा त्या मुळात संस्कृतबरोबर बोलीभाषा म्हणून रूढ होत्या का? तसे असल्यास त्या किती व कोणत्या? त्या भाषांचे प्रांत, प्रदेश कोणते? विविध प्रांतिक भाषांची वैशिष्ट्ये कोणती? यांचाही मागोवा घ्यावा लागतो. या संदर्भात फ्रेंच भाषाशास्त्रज्ञ झुल् ब्लोक यांचे मत लक्षणीय आहे. १९२० मध्ये त्यांनी पीएच. डी. पदवीसाठी मराठी भाषेच्या उच्चारप्रक्रियेचा अभ्यास केला. त्यांच्या 'La formation de la langue Marthe' या प्रबंधाचे इंग्रजी भाषांतर उपलब्ध आहे. त्या ग्रंथाच्या प्रास्ताविकात ते म्हणतात, "Not one of Indo-European Languages currently spoken in India, seems to go back to any language greatly different from Sanskrit; Known to us by the vedic and classical texts." झुल् ब्लोक यांच्या म्हणण्याचा प्रत्यय आपणास मराठी भाषेबाबतही येतो. अर्थातच आपणास मराठीच्या जनकभाषेबाबतचा प्रारंभ संस्कृत भाषा आणि भारतात आर्यांचे आगमन या मुद्द्यापासून करावा लागतो.

३.३.१ अंतर्वर्तुळ-बहिर्वर्तुळ सिद्धांत

आर्यांच्या आगमनासंबंधी हा सिद्धांत रुडॉल्फ होर्नलें यांनी (१८४१-१९१८) सन १८८० साली आपल्या 'Comparative Grammar of the Gondian Languages' या ग्रंथात मांडला आहे. या सिद्धांताप्रमाणे आर्य भारतात दोनदा आले. प्रथम आलेल्या आर्यांनी गंगेच्या पश्चिमेकडील दुआबात वस्ती केली. नंतर आलेल्या दुसऱ्या टोळीतील आर्यांनी या पहिल्या टोळीतील आर्यांना हुसकावून लावले. अशा प्रकारे ही हाकलून दिलेली टोळी गंगेच्या सुपीक प्रदेशातून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर अशी चहूकडे पसरली. साहजिकच हे बाह्यवर्तुळ तयार झाले. या बाह्य वर्तुळातून मागधी व त्या भाषेपासून लाहन्दा, सिंधी, मराठी, ओरिया, बिहारी, बंगाली व आसामी अशा भाषा निर्माण झाल्या. आंतरभागातील वर्तुळात शौरसेनी व त्या भाषेपासून पश्चिम हिंदी आणि पूर्वेकडे मागधी अशी विभागणी झाली. बहिर्वर्तुळापासून मराठी निर्माण झाली, असा हा सिद्धांत मानतो. डॉ. होर्नलें यांचा हा सिद्धांत तत्त्वतः मान्य करण्यासारखा असला तरी आर्य लोक भारतात दोन टोळ्यांनी आले, याबाबत मतभेद आहेत. जॉर्ज ग्रिअर्सन (१८५१-१९४६) यांना होर्नलें यांचा द्विरागमन सिद्धांत मान्य नाही. सुनीतिकुमार चतर्जी यांच्या मते आर्य भारतात दोनपेक्षा अधिक टोळ्यांनी आले असावेत. तसेच ते एकाच कुलातील पण परस्परांपासून काही प्रमाणात भिन्न असणाऱ्या भाषा बोलत असावेत.

३.३.२ वेदपूर्व भाषा

वैदिक संस्कृत भाषेच्या कालखंडापूर्वी पंजाबमध्ये सतलज व सिंधू नदीच्या काठी सिंधू संस्कृती होती. आर्यांच्या आगमनाअगोदर येथे नाग, द्रविड या वंशाचे लोक होते. या द्राविडी भाषांचा अथवा बोर्लीचा आर्यांच्या भाषेवर कितपत परिणाम झाला? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मात्र आर्य लोकांनी येथील मूळ द्राविड, नाग, आदिवासी लोकांचा पराभव केला. त्यांना जित बनवून आपण जेते बनले. साहजिकच आर्यांच्या भाषेचा प्रभाव जित लोकांवर म्हणजेच मूळ रहिवासी लोकांवर होणे क्रमप्राप्त होते. तरीसुद्धा आजही ग्रामीण बोलीत असणारे कित्येक शब्द संस्कृतमध्ये नसून वेदपूर्वकालीन बोलीत आढळतात. असे शब्द वैदिक भाषेत आलेले आहेत. उदाहरणार्थ; इर (पाणी), इराकूत (जलविसर्जन), शमा (समई), दाम (दावे), उत्तान (उताणा), खल (खळे), फाल (नांगराचा फाळ), उर्वर (वावर) इत्यादी.

वेदपूर्वभाषेचे काही परिणाम सामान्यतः वैदिक व प्राकृत भाषांतही दिसून येतात. वि. का. राजवाडे (१८६४-१९३६) यांनी वेदपूर्वभाषेसंबंधी पुढील अनुमाने केलेली आहेत.

१. आर्यपूर्व भाषा वचन, विभक्ती वा लिंग यांच्याशिवाय म्हणजेच अप्रत्ययी होती.
२. सानुनासिक आणि निरनुनासिक असे दोन भेद या भाषेत होते.
३. कंठ्य उच्चारांचे प्राबल्य होते.
४. /त्/चा उच्चार बहुतेक /स्/ सारखा होई.

५. संख्यादर्शक अक्षरेही निर्माण झाली.

६. कालांतराने या भाषेत वचनप्रत्यय, लिंगभेद दर्शविणारे प्रत्यय, विभक्तिप्रत्यय येऊन भाषा व्याकरणबद्ध होऊ लागली.

वेदपूर्व काळात इथे असणाऱ्या बोली अथवा प्राकृत भाषांतील काही विशेष वैदिक भाषेत, आर्यभाषेत आले का? यांचाही आपणास विचार करावा लागेल. प्राकृतमध्ये अनेकदा ऋकाराबद्दल उकार येतो. वैदिक भाषेत हाच प्रकार आहे. जसे, पृथिवी-पुहवी. प्राकृत भाषेत जोडाक्षरातील एका वर्णाचा लोप होऊन त्या वर्णाचा पूर्वस्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसे, दुर्लभ-दूलह, स्पर्श-फास. वैदिक भाषेतही हाच प्रकार आढळतो. प्राकृतात /द्/ चा /ड्/ होतो. जसे, दण्ड-डण्ड, दंस-डंस. वैदिक भाषेत हाच प्रकार आहे. जसे, दुर्दभ-दूडभ, पुरोदास-पुरोडास.

वैदिक भाषेवर म्लेंछ, खाल्डियन या भाषांचा शाब्दिक प्रभाव दिसतो. ऋग्वेदातील जर्फरी, तुर्फरी, बृबु, बसय इत्यादी शब्द अथवा खाल्डियन भाषेतील नेम, पिक, तामरस इत्यादी शब्द म्लेंछ आहेत. याचप्रमाणे द्राविडी भाषेतील पुढील शब्द वेदपूर्व संस्कृत भाषेत (आर्यभाषेत) स्थिर झालेले दिसतात. कपि-वानर, कुट-झोपडी, नीहार-बर्फ, वेलगु-देखणा, फेण-फेस, बलक्ष-पांढरा, कम्बल, कुलाल, खड्ग, चित्ता, तांडुल, तिल, मेघ, हिम, नील इत्यादी.

३.३.३ वैदिक संस्कृत

वैदिक संस्कृतात चार वेद, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे, सूत्रे समाविष्ट होतात. वैदिक संस्कृतचा प्राचीन नमुना म्हणून ऋग्वेदाकडे पाहतात. मात्र ऋग्वेदाची रचना एकाचवेळी न होता टप्प्या-टप्प्याने झाली असावी. वैदिक संस्कृत भाषेची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. /अ/, /इ/, /उ/, /ऋ/ हे साधे स्वर आणि /ए/, /ऐ/, /ओ/, /औ/ हे संयुक्त स्वर तसेच /ळ/ स्वन आढळतो.
२. /ए/ आणि /ओ/ या स्वरांपुढे /अ/ स्वर आला तरी संधी होत नाही.
३. /आ/ या स्वराचा उच्चार सानुनासिक होतो.
४. षष्ठीचा द्योतक म्हणून /स्/ हा प्रत्यय येतो. जसे; वाचस्पति, दिवस्पुत्र
५. वैदिक भाषेतील आदेश कंसातील पाणिनीय संस्कृतच्या तुलनेने पाहण्यासारखे आहेत. पंथा (पंथानः), मती (मत्या) नाथा (नाभौ), साधुया (साधु), नावया (नावा), चर्मन् (चर्मणि).
६. लिंगे तीन, वचने तीन आणि विभक्ती आठ आहेत.
७. विशेषण नामाप्रमाणे चालते.
८. /स्/ बरोबरच /श्/ व /ष्/ हे घर्षक आढळतात.
९. व्याकरणाचे नियम पक्के दिसत नाहीत.

३.३.४ पाणिनीय संस्कृत

या काळातील संस्कृतला अभिजात संस्कृत अथवा लौकिक संस्कृत असेही म्हणतात. इ. स.पूर्व २०० पर्यंत हा कालखंड आहे. यास्काचार्य (निरुक्त), पाणिनी (अष्टाध्यायी), पतंजली यांनी या काळातील संस्कृतचे व्याकरण लिहिले. महाभारत, रामायण यासारखी महाकाव्ये या काळात निर्माण झाली. कालिदास, भवभूती, बाण, दंडी, भारती, माघ आदींची काव्यनाटके याच कालखंडातील आहेत. शंकराचार्यांचे प्रस्थानत्रयीवरील भाष्य, रामानुजांचे तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ याच भाषेतून आकारास आले. भारतीय संस्कृतीची एकता साधण्याचे कार्य या काळात संस्कृत भाषेने केले आहे. या कालखंडात संस्कृत भाषेचा द्राविडी भाषांशी संपर्क आला असावा. मूर्धन्य वर्ण द्राविडी भाषेतून आलेले असावेत. /ल्/ चे प्राबल्य आढळते. /ऋ/ आणि /लृ/ यांचा स्वराप्रमाणे वापर केला जात असे. या संस्कृतमध्येही तीन लिंग, तीन वचन आणि आठ विभक्तीनुसार होणारे विकार आहेत. या संस्कृतच्या परंपरेत क्रियापदांची संपन्नता विशेष आहे. धातूच्या मूळ रूपानुसारच क्रियापदे आत्मनेपदी आणि परस्मैपदी अशा दोन्ही रूपांत आढळतात. सर्वनामे धातूंपासून उत्पन्न झाल्यामुळे संस्कृत धातुपाठास महत्त्व आहे. पाणिनीच्या धातुपाठात २२०० धातूंची परिगणना आहे. या काळात भाषेतील क्रियारूपांची जटिलता कमी झाली. वैदिक संस्कृतप्रमाणे पाणिनीय संस्कृतनेही सामासिक शब्द तयार करण्याची प्रवृत्ती जोपासली. वैदिक संस्कृतमध्ये उपसर्गाचा क्रम निश्चित नव्हता, पाणिनीय संस्कृतमध्ये उपसर्ग धातूंच्यापूर्वी येतात. एकंदरीत या काळातील संस्कृत भाषेच्या व्याकरणात एकसूत्रता आणि सुसूत्रता आली होती. शब्दांची नवी रूपे रूढ झाली. उदाहरणार्थ; अश्वऐवजी घोटक, अश्मन् ऐवजी प्रस्तर असे नवे शब्द निर्माण झाले.

३.३.५ प्राकृत भाषा

आपण संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश अशी परंपरा मांडली तरी या भाषांमध्ये आपणास विशिष्ट सीमारेषा आखता येत नाहीत. प्राकृत भाषांचा जन्म कदाचित संस्कृत भाषेपूर्वी झाला असावा, असे एक मत आहे. त्यामुळे संस्कृत ही आजी व मराठी ही नात अशा तऱ्हेचे वर्णन भाषाविज्ञान मान्य करित नाही. गौतम बुद्ध आणि महावीर यांच्या काळात प्राकृत भाषांचा पुन्हा विकास झाला असावा. त्यामुळे प्राकृत भाषा साक्षात संस्कृतपासून निर्माण झाल्या, असे म्हणता येणार नाही. मात्र प्राकृत भाषांची व्याकरणे संस्कृतच्या प्रभावाने निर्माण झाली आहेत. प्रकृति म्हणजे संस्कृत आणि तिच्यापासून निर्माण झालेली प्राकृत अशीच धारणा त्या काळी होती. संस्कृत ही स्वर्गीय देवांची भाषा तर प्राकृत ही देशी भाषा असे अनेक व्याकरणकार सांगतात.

प्रवरसेन, हाल, राजशेखर, हेमचंद्र, वररुची यासारख्या प्राकृत ग्रंथकारांनी व व्याकरणकारांनी मूळच्या प्राकृत भाषांवर व्याकरणाचे संस्कार होऊन संस्कृत भाषा निर्माण झाली, असे म्हटले आहे. राजशेखर कवीने प्राकृत भाषेस संस्कृतची जननी मानली आहे. त्याच्यामते संस्कृत काव्य कठोर असून प्राकृत सुकुमार आहे. त्यांच्या कोमलतेत पुरुष व स्त्री इतके अंतर आहे. या प्राकृत टीकाकारांनी प्राकृत भाषेला नादमधुर, सरल, मृदू, अकृत्रिम, बालादिबोधकरिता, महिलामनोवल्लभता, सर्वजनप्रिया अशी विशेषणे वापरली आहेत. सामान्य जनांची करमणूक प्राकृत भाषेतूनच होत होती. संस्कृत नाटकांतून स्त्रियांच्या तोंडी (संवादात) प्राकृत भाषा होत्या.

हेमचंद्राने पाली भाषेला प्रथम प्राकृत असे संबोधून ती सर्वात जुनी प्राकृत भाषा मानलेली आहे. वररुचीने माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी आणि पैशाची अशा चार प्राकृत भाषांचा उल्लेख त्याच्या 'प्राकृतप्रकाश' या ग्रंथात केला आहे. भरतमुनीने आपल्या 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथात या पाच प्राकृत भाषांबरोबर अवंतिका व प्राच्या अशा आणखी दोनसह एकूण सात प्राकृत भाषांचा उल्लेख केला आहे. पद्याची भाषा माहाराष्ट्री, राजस्त्रिया व दूती यांच्या भाषा शौरसेनी, परिचारिकांची भाषा मागधी, कोळसेविकांची पैशाची तर सैनिक व व्यापारी यांची अर्धमागधी भाषा अशी लोकव्यवस्था त्या काळी होती. विदर्भ व महाराष्ट्रात माहाराष्ट्री, मथुरेच्या आसपास शौरसेनी, मगध (बिहार) प्रदेशात मागधी, कोसल (उत्तर प्रदेश) देशात अर्धमागधी, सिंध (पंजाब) प्रांतात पैशाची अशी प्रांतपरत्वे विभागणीही सांगितली जाते. पाली भाषा मात्र मगध, कलिंग, कोसल, उज्जैन, माळवा, विंध्यप्रदेश, मध्यप्रदेश इतक्या विस्तारलेल्या प्रांतात बोलली जात असे.

३.३.६ मराठीवरील पूर्वभाषांचे ऋण

आतापर्यंत आपण संस्कृत आणि प्राकृत भाषांचा उदय कसा झाला ते पाहिले आता आपण संस्कृतपासून माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषेपर्यंत विविध टप्प्यांची माहिती घेऊ. तसेच संस्कृत ते माहाराष्ट्री अपभ्रंश अशा विविध भाषांचे मराठीवर कोणकोणते संस्कार, ऋण आहेत याचाही आढावा घेऊ या. वेदपूर्वभाषा, वैदिक संस्कृत, पाणिनीय संस्कृत यांचे विशेष आपण पाहिलेले आहेतच. यादवकालीन मराठीवर झालेले संस्कृतचे संस्कार पाहा.

संस्कृत

१. ऋ, ऐ, औ, श्, ष् हे प्राकृत, अपभ्रंशात नसलेले संस्कृत उच्चार यादवमराठीत आहेत. ऐ, औ हे दोन उच्चार केवळ संस्कृत व मराठीत आहेत.
२. प्राकृत, अपभ्रंशात लोप पावलेली द्विवचनांची आवृत्ती यादवमराठीत तत्सम स्वरूपात आढळते.
३. संस्कृतमधील तृतीयान्त भावे प्रयोग प्राकृत, अपभ्रंशात नाही. मात्र तो यादवकालीन मराठीत संस्कृतमधून आलेला आहे.
४. यादवकालीन मराठीत नागर पद्यांत शेकडा तेवीस शब्द तत्सम आहेत. तसेच तद्धित प्रत्यय साक्षात संस्कृतपासून आलेले आहेत.
५. व्याकरण व्यवस्थेतील मूळ गाभा बराचसा संस्कृतचा आहे.
६. तत्सम शब्दांबरोबरच तद्भव शब्दही आहेत.

पाली

ही प्रथम प्राकृत भाषा मानली जाते. हिच्या नावाबाबत विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. प्रालि (रांग,

पानांची ओळ) या संस्कृत शब्दापासून हा शब्द आला असावा, असे एक मत आहे. प्राकृत-पाकड-पाअल-पाल-पाली अशी एक व्युत्पत्ती वि. का. राजवाडे सांगतात. धर्मानंद कोसंबी यांच्या मते, 'पाल्' म्हणजे सुरक्षित राखणे; यावरून ज्या ग्रंथांत बुद्धांचे तत्त्वज्ञान सुरक्षित आहे, त्या भाषेला पाली म्हणावे. बौद्धधर्मीय वाङ्मय बुद्धाच्या निर्वाणानंतर (इ. स. पूर्व ४८३) ग्रंथित झाले. 'त्रिपिटक' हा बौद्धधर्मीय ग्रंथ पाली या नावानेही ओळखला जातो. बौद्धधर्मीय वाङ्मय पाली भाषेत नसून ते वाङ्मय पाली भाषेत झालेला अनुवाद आहे, असेही मत मांडले जाते. कारण या ग्रंथात मागधी भाषेचा उल्लेख येतो. त्रिपिटक ग्रंथ आणि सम्राट अशोकाच्या इत्यादीस. पूर्व तिसऱ्या शतकातील वीसहून अधिक शिलालेखांतून **पाली भाषेची वैशिष्ट्ये** आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वैदिक भाषेतील /ऋ/, /ॠ/, /ऐ/, /औ/, /श्/, /ष्/ आणि विसर्ग यांचा पाली भाषेत लोप झाला.
२. वैदिक संस्कृतमध्ये असणारा पण अभिजात संस्कृतमध्ये नसणारा /ळ्/ पाली भाषेत आहे.
३. संस्कृतमधील ऐ आणि औ हे उच्चार पालीत ए आणि ओ असे होतात. जसे, कैलाश-केलाश, वैदेह-वेदेह, गौतम-गोतम, औषध-ओषध.
४. विसर्गाबद्दल शब्दाच्या अंत्यी /ओ/ अथवा /उ/ येतो. मध्य विसर्गाबद्दल द्वित रूप येते. जसे, दुःखम् - दुक्खम्.
५. अघोषवर्णांचे घोषीकरण होते. जसे, शाकल-सागल, शत्-सत्.
६. पाली भाषेत लिंगे तीन, वचने मात्र दोन आहेत.
७. अंत्य व्यंजनाचा लोप होतो. जसे, जन्मन्-जन्म, तमस्-तम.
८. मूळ संस्कृत वर्ण उच्चारताना सान्निध्यपरिणामामुळे त्यात बदल होतो. धर्म-धम्म, पुत्र-पुत्त.
९. पाली भाषेत जोडाक्षराच्या आधीचा स्वर ऱ्हस्व होतो. जसे, पात्र-पत्र.
१०. पाली लोकव्यवहाराची भाषा बनली.

पाली भाषेच्या या विशेषानंतर आपण पाली भाषेपासून मराठीने कोणत्या लकबी उचलल्या ते पाहू.

द्राविडी /ळ्/ हा मूर्धन्य स्वन मराठीत पाली, पैशाचीद्वारे आला आहे. उदाहरणार्थ, शिष्ट भाषेत : दुर्मीळ, नळ, डाळिंब, काजळ इत्यादी शब्दांत तर वैकल्पिक स्वरूपात : जळ, कमळ, पाळण इत्यादी शब्दांत येतो. /ळ्/ ऐवजी /ल्/ वापरल्यास अर्थ बदलतो. जसे चूळ-चूल, गाळ-गाल. गूळ, अस्वल, पाऊस, छकडा इत्यादी शब्दरूपे पालीतून मराठीत आली. /ल्/ आणि /ळ्/ हा भेद अधिक पक्का झाला.

पैशाची व इतर

पैशाची ही प्राकृत भाषा भारताच्या वायव्येकडील डोंगराळ भागात बोलली जात असावी.

महाभारतात पिशाच लोकांचा उल्लेख येतो. ही भाषा भूतपिशाचांची मानली जाई. पैशाची भाषेत पालीप्रमाणेच /ल्/ ऐवजी /ळ/ येतो. /श्/, /ष्/ बदल /स्/ येतो. उदाहरणार्थ; कुल-कुळ, जल-जळ, शोभा-सोभा, विषम-विसम. पैशाची भाषेत /द्/ चा /त्/ होतो. जसे, प्रदेश-प्रतेश, मदन-मतन. सघोषाचे अघोषीकरण होते. शौरसेनी भाषा पूर्व पंजाबात, मथुरेच्या आसपास बोलली जात असे. या भाषेत /त्/ आणि /थ्/ बदल अनुक्रमे /द्/ आणि /ध्/ येतो. भविष्यकाळासाठी 'स्सि' हा प्रत्यय येतो. मागधी भाषा मगध आणि पाटलीपुत्र येथे बोलली जाई. मागधी भाषेत /र्/ चा /ल्/, /स्/ चा /श्/ आणि /ज्/ चा /य्/ होतो. उदाहरणार्थ; सत्त-शत्त, हरिद्रा-हलिद्रा. अर्धमागधी भाषा कोसल प्रांतात बोलली जाई. तिचे स्वरूप संमिश्र असून तिचे साम्य शौरसेनी, मागधीशी आहे. अर्धमागधीत दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतात. जसे, कुमार-कुमर.

पैशाची भाषेत 'न'कार आहे पण 'ण'कार नाही. उदाहरणार्थ, उष्ण-ऊन, कर्ण-कान. र् च् ल् तसेच स् च् श् करण्याची लकब मराठीने मागधी भाषेपासून घेतली. उदाहरणार्थ; मिश्र-मिसल, केसर-केशर. दीर्घ स्वर ऱ्हस्व करण्याची पद्धती अर्धमागधीतून मराठीत आली आहे. उदाहरणार्थ, पनश-फणस, पच्चाशत-पण्णासअ-पन्नास.

माहाराष्ट्री प्राकृत

सम्राट अशोकाच्या काळापासून महाराष्ट्रात माहाराष्ट्री प्राकृत ही भाषा बोलली जात होती. इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकापासून या भाषेत वाङ्मयाची निर्मिती होत आहे. या भाषेपासून मराठीने घेतलेले विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत.

अकारान्त पुल्लिंगी नामाचे प्रथमेचे एकवचन ओकारान्त करणे, अकारान्त पुल्लिंगी नामाची सप्रत्ययी द्वितीया विभक्ती करणे, अकारान्त नपुसकलिंगी नामांची प्रथमा व द्वितीयेची दोन्ही वचनांची रूपे अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या रूपापेक्षा भिन्न करणे, स्त्रीलिंगी नामाचा सप्तमीचा अनेकवचनाचा 'सुं' हा प्रत्यय इत्यादी गोष्टी माहाराष्ट्रीतून मराठीत आल्या आहेत. मराठीतील 'स' हा द्वितीयेचा प्रत्यय माहाराष्ट्री प्राकृतातील 'स्स' या प्रत्ययावरून आला आहे. करीत, धरीत, लिहित इत्यादी क्रियापदातील 'इत' हा आगम माहाराष्ट्री प्राकृतातून आला आहे. नाम व्यंजनान्त न ठेवता स्वरान्त ठेवण्याची पद्धत (जगत्-जग) तसेच चमचा, जहाज, झरा, जत्रा, जवस, झोप या शब्दांतील /च्/, /झ्/, /ज्/ ही दंततालव्य व्यंजने माहाराष्ट्री प्राकृतातून मराठीत आलेली आहेत. काळ व अर्थ यांचे प्रत्ययही माहाराष्ट्री प्राकृतातून आले. (क्रियापदांचे प्रत्यय)

माहाराष्ट्री अपभ्रंश

उपरोक्त वर्णनानुसार सहा प्राकृत भाषा (पाली, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची व माहाराष्ट्री) संपन्न होऊन हळूहळू व्याकरणाने बंदिस्त झाल्या. त्यांचा विकास थांबला. मूळ संस्कृत या नावाने ओळखले जाणारे भाषाद्रव्य बदलत जाऊन त्याचे परिवर्तन नामांतर होण्याइतपत आंतरबाह्य बदलले.

शुद्धतेच्या आग्रहाखातर कनिष्ठवर्गीय लोक प्राकृत भाषांचे अपभ्रंश बोलू लागले. एखादी भाषा ग्रंथमान्य भाषा झाली की, ती सर्वसामान्य लोकांना सुलभ राहत नाही. त्यामुळे अशा भाषेतून सहजपणे अपभ्रंश भाषा निर्माण होते. भ्रंश म्हणजे भ्रष्ट अथवा सुलभ रूप या अर्थी जेथे प्राकृत भाषा बोलल्या जात होत्या तेथे त्या प्रदेशात, त्या लोकांकडून अपभ्रंश भाषा सहजपणे निर्माण झाल्या. याकरिताच अपभ्रंश भाषांचे अभ्यासक डॉ. हिरालाल जैन यांनी अपभ्रंश भाषेला 'Natural Language' म्हटले आहे. दंडीने आपल्या 'काव्यादर्श' या ग्रंथात अपभ्रंश ही आभीर लोकांची भाषा मानली आहे. पाचव्या शतकापासून अपभ्रंश भाषांत साहित्यनिर्मिती होऊ लागली. आपणास इतर अपभ्रंश भाषापेक्षा माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषेचे विशेष पाहणे महत्त्वाचे आहे. माहाराष्ट्री या प्राकृत भाषेपासून निर्माण झालेला अपभ्रंश अर्थातच विदर्भ व माहाराष्ट्रात बोलला जात होता. त्याचे काही विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषेत ऋ, लृ, ऐ, औ हे स्वर नाहीत.
२. ऋ बदल अ, इ, उ, ए, रि असे फरक होतात, उदाहरणार्थ; अमृत-अमय, प्रावृष-पाऊस, गृह-गेह, ऋषी-रिसी, गौड-गोड.
३. स्त्रीलिंगी आकारान्त नामाचा अन्त्य /आ/ च्हस्व होतो. उदाहरणार्थ; कमळा-कमळ, बाला-बाल, मंगळा-मंगळ.
४. अन्त्य /अ/ चा /उ/ होतो. जसे; एत्थु, जेत्यु, जासु, तासु.
५. कठोर व्यंजने मृदू होतात.
६. महाप्राण व्यंजनाबद्दल /ह/ कार येतो. उदाहरणार्थ; दुह-दुःख, नह-नख, मुह-मुख.
७. /श/ चा /स्/ होतो. शत-सय, शुष्क-सुक्क.
८. अपभ्रंशात प्राकृताप्रमाणे तीन लिंगे, दोन वचने आहेत.
९. चतुर्थी व षष्ठीचे नामविभक्तीचे प्रत्यय समान आहेत.
१०. या भाषेत सूत्रे, आख्याने, टीका, नाटक, काव्य असे विपुल वाङ्मय निर्माण झाले.
११. अपभ्रंशात वर्तमान, भूत, भविष्य आणि आज्ञार्थ, विध्यर्थ अशी पाच आख्यातरूपे आहेत.
१२. स्वरसंधी (प्रत्यक्ष + अप्रत्यक्ष = प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष), द्विरुक्त शब्द (भरभरून), ध्वनिशब्द (धाडकन) माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून मराठीत आले.

३.३.७ आर्यभारतीय भाषा

एकूण संस्कृत भाषेपासून सुरू झालेले परिवर्तन दहाव्या शतकापर्यंत टिकले. यादवकालीन मराठीच्या जन्मापूर्वी माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषा माहाराष्ट्रात अस्तित्वात होती. आठव्या शतकापासून तत्कालीन हिंदुस्थानावर अरबांच्या स्वान्या होऊ लागल्या. दहाव्या शतकात तार्तार वंशाचे लोक अफगणिस्तान जिंकून हिंदुस्थानात सिंधू नदीच्या अलीकडे आले. अशा तऱ्हेने परकीय वंशाचे, भाषेचे लोक भारतात स्थिर झाले. दक्षिणेकडे

गुर्जर, चौहाण, परमार, चालुक्य या आर्य-क्षत्रिय कुळ्या पसरल्या. अकरा व बाराव्या शतकात गझनीच्या महम्मदाने हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या. या विविध स्वाऱ्यांमुळे धर्म, भाषा आणि संस्कृती यांचा संकर होत राहिला. या सर्व प्रक्रियातून अपभ्रंशापासून आजच्या बोली अथवा देशी भाषा निघाल्या. यातूनच मराठी, बंगाली, हिंदी, आसामी, गुजराती, राजस्थानी, पंजाबी, सिंधी अशा आर्यभारतीय आधुनिक भाषा इ. स. ७०० पासून पुढे निर्माण होऊ लागल्या.

आतापर्यंत आपण संस्कृतपासून माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषेपर्यंतचे विशेष आणि त्या भाषांपासून मराठीने कोणते ऋण घेतले याचा आढावा घेतला. भाषाविकासाचा हा आलेख पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

प्राकृत-अपभ्रंश-आर्यभारतीय भाषागट

पाली	माहाराष्ट्री ↓ मराठी	शौरसेनी ↓ १. पश्चिम हिंदी ब्रजभाषा खडी बोली हरियाणी कनौजी बुन्देली २. राजस्थानी मेवाडी मारवाडी माळवी जयपुरी ३. गुजराती	मागधी ↓ भोजपुरी मैथिली बंगाली आसामी उडिया पहाडी पंजाबी सिंधी	अर्धमागधी ↓ पूर्व हिंदी अवधी वाघेली छत्तीसगढी	पैशाची ↓ लाहन्दा पंजाबी
------	----------------------------	---	---	--	----------------------------------

३.३.८ जनकभाषेबाबतची मते

दोन भाषांतील जन्यजनकभाव जोडताना वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, शब्दसिद्धी आणि वाक्यरचना या बाबींतील साम्य तपासून पहावे लागते. आठव्या-दहाव्या शतकापासून हिंदुस्थानावर क्रमशः अरब, तातार, यवन अशा भिन्न धर्माच्या, वंशाच्या व भिन्न भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या स्वाऱ्या झाल्या. हुणांच्या बरोबर आलेल्या गुर्जर, परमार, चालुक्य, चौहाण या क्षत्रिय कुळ्या पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे सरकल्या. अशा सर्व आर्येतर लोकांच्या संसर्गाने आज रूढ असणाऱ्या मराठी, गुजराती, बंगाली इत्यादी देशी अथवा आधुनिक भाषांचा जन्म अपभ्रंशातून झाला. भाषा परिवर्तनाची तीन प्रमुख कारणे आहेत. एक म्हणजे कोणतीही भाषा निसर्गतः परिवर्तनक्षम असते. म्हणजेच 'बदलणे' हा भाषेचा धर्म असतो. दुसरे

कारण म्हणजे माणसाची सुलभीकरणाची प्रवृत्ती होय. आळसामुळे प्रत्येक मनुष्य भाषेचे सुलभ रूप उच्चारत असतो. तिसरे कारण म्हणजे दोन भिन्न मानववंश, दोन भिन्न संस्कृती आणि भाषा यांच्या संमिश्रिकरणातून भाषा बदलत राहते. भिन्न आचार, व्यवहार, लकबी, सवयी, वाणीचे गुणदोष, सांस्कृतिक आदानप्रदान यामुळे भाषा बदलत असते. मराठीच्या जनक भाषेबाबतची मते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. प्रा. प्र. रा. देशमुख यांनी 'वेदकालीन बोलींपासून मराठी भाषा निघाली.' असे म्हटले आहे. याला आधार म्हणजे संस्कृतच्या स्वभावाशी विसंगत व प्राकृत भाषांशी सुसंगत असे काही विशेष वैदिक भाषेत आढळतात. त्यांच्या मते आर्यांची मूळ भाषा प्राकृत म्हणजे बोलीच होती. या मतात तथ्य असण्याचे कारण म्हणजे वेदपूर्वकालीन बोलीच नंतरच्या काळात प्राकृत भाषा म्हणून उदयास आल्या. मराठीमध्ये आढळणारा 'ळ' वैदिक भाषेत आढळतो. अर्थात एवढ्या त्रोटक अवशेषावरून आपणास मराठीची जनकभाषा निश्चित करता येत नाही. बोली आणि मराठी भाषा यांच्यात अनेक अवस्थांतरे आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने इतक्या दूरच्या बोलींना मराठीचे जनकपद देणे योग्य नाही. वेदसमकालीन बोली या स्वतंत्र भाषा नसून त्या संस्कृतच्याच बोलीभाषा असाव्यात, असे मत श्री. बा. अ. भिडे यांनी व्यक्त केले आहे.

२. 'मराठी भाषा बोलभाषेपासून (म्हणजे प्राकृत भाषेपासून) निर्माण झाली.' असे एक मोघम मत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी मांडले आहे. पण बोलभाषा नेमकी कोणती हेच निश्चित नसल्याने या मताचा विचार करता येत नाही. चिपळूणकरांचे विधान अत्यंत स्थूल स्वरूपाचे आहे.

३. इतिहास संशोधक वि. का. राजवाडे यांनी संस्कृत ही मराठी भाषेची जननी आहे; असे मत मांडले आहे. आर्येतरांचे त्रैवर्णिक आर्यांवर जे परिणाम झाले त्यातील एक परिणाम म्हणजे संस्कृत भाषेची भ्रष्टता होय. ही भ्रष्टता त्रैवर्णिक आर्यांच्या शूद्रस्त्रीसंबंधातून व शूद्रांच्या त्रैवर्णिक आर्यस्त्रीसंबंधातून वाढत गेली. राजवाडे मराठीला पाचव्या शतकापर्यंत मागे नेतात, त्याला निश्चित व साधार असे पुरावे नाहीत. शेकडा ७०% शब्दसंग्रह मराठीत संस्कृतनिष्ठ असला तरी (२३% शब्द तत्सम व इतर तद्भव शब्द) मराठी भाषा संस्कृतोद्भव आहे, असे मानता येत नाही. भावे प्रयोगातील क्रियापदे तृतीयपुरुषी एकवचनी ठेवण्याची पद्धत मराठीने संस्कृतकडून घेतली आहे. उच्चारप्रक्रिया, प्रयोग, वाक्प्रचार, विभक्तिप्रत्यय, वाक्यरचना इत्यादी बाबतीत मराठीची प्रकृती संस्कृतपेक्षा भिन्न आहे. त्यामुळे वि. का. राजवाडे यांची मते अशास्त्रीय स्वरूपाची ठरतात. संस्कृतची बरीच वैशिष्ट्ये मराठीत आली असली तरी संस्कृत-मराठी या परंपरेतील प्राकृत, अपभ्रंश या मधल्या पायऱ्या गाळणे म्हणजे भाषिक परंपरेचे अज्ञान प्रगट करणे ठरेल.

४. 'मराठी भाषा : उद्गम व विकास' (१९३३) या पुस्तकात प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी, यांनी 'मराठी अमुक एका भाषेपासून उत्पन्न झाली नसून संस्कृत, सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश या भाषांनी तिच्या जन्मास हातभार लावलेला दिसतो.' असे मत मांडलेले आहे. त्यांचे हे मतही युक्त ठरत नाही. कारण मराठीचे विविध प्राकृत भाषांशी अपवादात्मक साधर्म्य जाणवत असले तरी तिच्या जन्माची परंपरा लक्षात घ्यावयास हवी.

५. 'मराठी हा माहाराष्ट्री अपभ्रंशाचा अपभ्रंश नसून संस्कृतीकरणाचा संस्कार झालेला उत्क्रांत स्वरूपातील अपभ्रंश आहे.' असे मत डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी मांडलेले आहे. यादवकाळात निष्पन्न झालेल्या मराठी भाषेत पुन्हा लक्षात येण्याइतपत संस्कृतचे संस्कार दिसून येतात; म्हणजेच मराठी भाषा ही प्रत्यक्ष माहाराष्ट्री प्राकृतातून निष्पन्न होण्यापूर्वी-व्हायच्यावेळी तिच्यावर परिणाम करणारा आणखी एक संस्कार झालेला असावा. यादवराजे हे हिंदूधर्माचे कट्टर अभिमानी होते. त्यांच्या काळात संस्कृत भाषेला मान्यता मिळून तिच्यात ग्रंथलेखनही झाले होते. संस्कृत पंडिताचा राजघराण्यात सन्मान केला जात असे. हिंदूधर्मातील कर्मकांडाला या काळात पुन्हा अवसर मिळू लागलेला होता. अशा परिस्थितीमुळे माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून निष्पन्न होणाऱ्या मराठी भाषेवर संस्कृतचे संस्कार होणे स्वाभाविकच होते. त्यामुळे डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे मत आपणास योग्य वाटते.

मराठी भाषेचा जन्म होण्यापूर्वी चारपाच शतके अगोदर आद्य शंकराचार्यांनी वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन केल्यामुळे संस्कृत भाषेला पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाले होते. तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथाचे लेखन संस्कृतमधून होऊ लागले. वररुची व हेमचंद्र यांनी प्राकृत भाषांची व्याकरणे संस्कृत भाषेत लिहिली. तत्कालीन माहाराष्ट्रातील चालुक्य व यादव वंशातील राजांनी संस्कृत ग्रंथकारांना प्रोत्साहन दिले. यामुळे त्या काळातील सर्वसामान्यांचा लौकिक बोलभाषा व्यवहार संस्कृत भाषेच्या प्रभावाखाली आला. वेदान्त व मोक्षमार्गाचे तत्त्वज्ञान संस्कृत भाषेत सांगितलेले होते. मराठी भाषेत या गोष्टी सांगताना मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, दामोदर, नरेंद्र, हेमाड पंडित यांना संस्कृत भाषेत पारंगत व्हावे लागले. त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथांच्या भाषेतही अपरिहार्यपणे संस्कृत संस्कार स्थिर झाले. तत्सम शब्दरूपे आली.

या पार्श्वभूमीवर माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून मराठी भाषा निष्पन्न होत असताना, एका बाजूने ती अपभ्रंशातील प्रत्ययाची काटछाट करून सोपी होण्याचा तर दुसऱ्या बाजूने तिच्याही नकळत मध्यंतरी लोप पावलेल्या संस्कृत उच्चारांचा, तत्सम शब्दांचा व काही संस्कृत वळणांची रूपे पुन्हा तयार करण्याचा प्रयत्न करीत भारदस्त होऊ पाहत होती.

चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, संबोधन या विभक्त्यांचे प्रत्यय; सर्वनामे, संयुक्त सर्वनामे व सार्वनामिक विशेषणे, प्रत्ययी आख्यात विभक्ती, कर्मणी व भावे प्रयोग (तृतीयान्त भावे प्रयोगाशिवाय), कारकार्थ या गोष्टी यादवमराठीने माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून घेतल्या. अकारान्त पुल्लिंगी नामाचे एकवचन उकारान्त ठेवण्याची प्रवृत्ती (राम-रामु), तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन या विभक्तींचे अनेकवचनी अन्त्य रूप सानुनासिक करण्याची प्रवृत्ती, सामान्यरूप साधण्याची पद्धती माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून आलेली आहे. अन्त्य यमकाचा वापर; ओवी, अभंग, दिंडी, साकी, आरती व घनाक्षरी ही वृत्ते इत्यादी गोष्टी यादवकालीन मराठीने माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून घेतल्या आहेत. विरोधी जोडशब्द (घरदार, भाजीपाला, कापडबिपड) अपभ्रंशातून आले आहेत. एखाद्या शब्दाचा उच्चार ऐकताना काही व्यंजनांच्या ठिकाणी /य/ ऐकायला येतो, त्यास /य/ श्रुति म्हणतात. उदाहरणार्थ, सागर-सायर, प्रसाद-प्रसाय. तसेच उच्चार ऐकताना /व/ ऐकले जाणे; यालाच /व/ श्रुति असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, श्वापद-सावज, घात-घाव. या दोन्ही श्रुति यादवकालीन

मराठीत माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून आल्या आहेत.

याचा परिणाम असा झाला की, प्राकृतात लोप पावलेले ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ हे मूळ स्वनिम तसेच विसर्ग मराठी भाषेने संस्कृतमधून पुन्हा स्वीकारले. संस्कृतच्या पद्धतीने संधी करण्याची सवय लावून घेतली. अपभ्रंशात /श/, /स/ या ऐवजी फक्त /स/ येई; तत्सम शब्दांमुळे मराठीने पुन्हा /श/, /ष/ उच्चारवयास सुरुवात केली. प्राकृत व अपभ्रंशात लोप पावलेली चतुर्थी विभक्ती मराठीने पुन्हा स्वीकारली. मात्र असे होताना षष्ठीचा स्य > स हा प्रत्यय चतुर्थीला लावून षष्ठीसाठी मराठीने 'च' हा विशेषणात्मक प्रत्यय बनविला. विभक्तीची संख्या संबोधनासह पुन्हा आठ झाली. तृतीयान्त भावे प्रयोग (प्राकृत, अपभ्रंशात नसलेला) संस्कृतपासून मराठीने पुन्हा स्वीकारला. यादवकालीन मराठीतील काही तद्धित प्रत्यय साक्षात संस्कृतपासून आले आहेत. तसेच याच काळातील मराठीत विशेषतः नागर पद्यात तत्सम शब्दांचे प्रमाण २३% आढळते. तद्भव शब्दांचा भरणाही वाढू लागला.

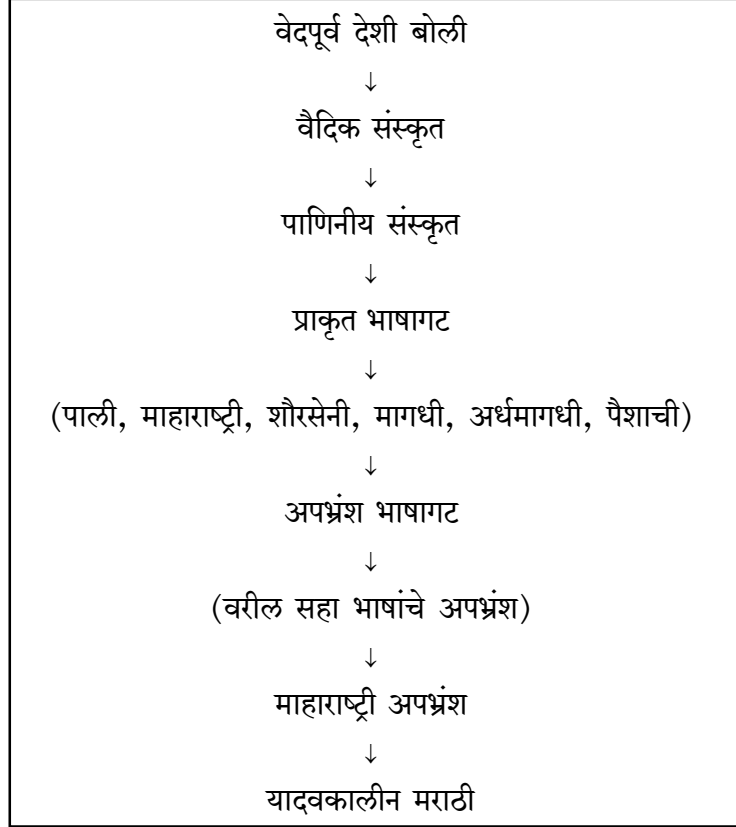
परिणामतः मराठी भाषा ही संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आणि त्यानंतरचा माहाराष्ट्री अपभ्रंश अशी सरळपणे निर्माण झाली नाही. माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून ती निर्माण होत असताना तिच्यावर पुन्हा संस्कृतचे कलम केले गेले. म्हणूनच मराठी हा केवळ अपभ्रंशाचा अपभ्रंश नसून संस्कृतीकरणाचा संस्कार झालेला उत्क्रांत स्वरूपाचा अपभ्रंश आहे, असे डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात. (यादवकालीन मराठी भाषा : १९४२ व्हीनस, पुणे)

३.३.९ निष्कर्ष

संस्कृत, पाली, मागधी, अर्धमागधी, माहाराष्ट्री व अपभ्रंश यापैकी एकेकीला मराठीचे जनकत्व देणारे अभ्यासक आहेत. या दृष्टीने 'माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून मराठी निर्माण झाली' हे डॉ. शं. गो. तुळपुळे याचे मत बरेच ग्राह्य आहे. मात्र मराठीचे संमिश्र स्वरूप स्पष्ट दिसते. इतर अर्वाचीन बोली व मराठी यामध्ये एक महत्त्वाचा फरक आहे. शौरसेनीपासून हिंदी तसेच गुजराती आणि मागधीपासून बंगाली अशा सरळ व्युत्पत्ती दाखविता येते. बंगालीने मागधीचे सर्व व्याकरण जसेच्या तसे उचलले आहे. परंतु मराठीने कोणत्यातरी एका प्राकृताचे वा अपभ्रंशाचे सर्व व्याकरण जसेच्या तसे घेतले आहे असे दिसत नाही. तिने नामविभक्ती अपभ्रंश भाषेपासून तर आख्यातविभक्ती माहाराष्ट्रीपासून घेतली. मराठीच्या जडणघडणीचा विचार **संस्कृत व तामीळ** या दोन भाषांच्या आधारेच नेमकेपणाने होऊ शकेल असा विचार विश्वनाथ खैरे यांनी सुचविला आहे. तसेच डॉ. शं. बा. जोशी यांनी **मराठी व कानडी** संबंध सांगितला आहे. परंतु या मतांना वैज्ञानिक सिद्धांतांचे स्वरूप आलेले नाही.

मराठीच्या जनकभाषेविषयी वरील सर्व मते पाहिल्यावर असे लक्षात येते की, त्यातील कोणतेही मत पूर्णपणे ग्राह्य नसले तरी त्यांमध्ये अगदीच अर्थ नाही, असेही नाही. प्रत्येक मतातील काही अंश स्वीकारणीय आहे. प्रत्येक अभ्यासकाला काही पुरावे मराठीच्या जनकभाषेबाबत मिळालेले आहेत; पण ते पुरेसे नाहीत. याला कारण म्हणजे महाराष्ट्र हे एकसंध राष्ट्र नसून मल्लराष्ट्र, गोपराष्ट्र, अश्मक, कुंतल,

विदर्भ, कोकण अशा देशविशेषांचा त्यात समावेश आहे. इथले लोक भिन्नभिन्न प्राकृत व अपभ्रंश भाषा बोलत होते. नंतर आर्य आपली संस्कृती घेऊन दक्षिणेस आले, त्यानंतर घडलेली विचार व धर्मक्रांती, स्थलांतरितांचे आगमन अशा विविध कारणांनी कोणतीही एक भाषा मराठीच्या जनकत्वावर हक्क सांगू शकत नाही. त्यामुळे आपणास मराठीची पूर्वपरंपरा पुढीलप्रमाणे दर्शविता येईल.

३.४ शब्दार्थ व टिपा

- **जनकभाषा** : जन्म देणारी भाषा, मूळभाषा, एका भाषाकुळातील भाषांना जन्म देणारी भाषा.
- **जनकत्व** : जन्म दिल्याचे कर्तृत्व (कृती)
- **जन्यजनकभाव** : ज्याचा जन्म झाला तो आणि ज्याने जन्म दिला तो यांच्याविषयीचा विचार, संबंध (इथे भाषेच्या संदर्भात)
- **भाषाकुल** : भाषिकदृष्ट्या सारख्या असणाऱ्या भाषांचे एक कुटुंब, एक समूह
- **द्विरागमन** : दोनदा झालेले आगमन (येणे)
- **व्यंजनान्त** : शब्दाचा उच्चार करताना शेवटी व्यंजन उच्चारणे

- **स्वरान्त** : शब्दाचा उच्चार करताना शेवटी स्वर उच्चारणे
- **सानुनासिक** : एखाद्या शब्दासोबत आलेला नासिक्य (नाकातून) उच्चार
- **वैकल्पिक** : दोन्हीपैकी कोणतेही (उदाहरणार्थ, काजळ-काजल)
- **जित (लोक)** : पराजित, पराभूत झालेले
- **जेते (लोक)** : विजेते ठरलेले
- **पाणिनी** : इ. स. पूर्व ५ वे शतक, अष्टाध्यायी हा संस्कृत व्याकरणाचा ग्रंथ लिहिला. त्याने संपादित केलेल्या धातुपाठात २२०० धातूंची गणना आहे.
- **त्रैवर्णिक आर्य** : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अशा तीन वर्णातील लोक
- **द्राविडी (भाषा)** : तामीळ, तेलगू, कानडी, मल्याळम या भाषा द्रविडवंशीय लोकांच्या असून त्या दक्षिण भारतात बोलल्या जातात.
- **ब्राह्मणग्रंथ** : वेदांचे ज्ञान ज्यामुळे होते ते ब्राह्मणग्रंथ होय. यात विधी, निषेध व अर्थवाद असे विषय आहेत. चार वेदांचे चौदा ब्राह्मण ग्रंथ आहेत. ऐतरेय, शौनक, काण्व, गोपथ अशी त्यांची नावे आहेत.
- **उपनिषदे** : ब्राह्मणग्रंथानंतर यांचा क्रम येतो. गुरूजवळ परमार्थविद्या संपादन करून या ग्रंथात मांडली जाते. वेदग्रंथांना जोडून असणारा हा भाग आहे. त्यांची संख्या २०८ असून ईश, केन, प्रश्न, मांडूक्य अशी त्यांची नावे आहेत.
- **सूत्रे** : संहिता, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे या वाङ्मयाला श्रुतिवाङ्मय म्हणतात. या श्रुतीच्या व्यवस्थित विनियोगासाठी शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष अशी सहा सूत्रे (वेदांगे) निर्माण झाली.
- **प्रस्थानत्रयी** : उपनिषदे, वेदान्तसूत्रे व भगवद्गीता यांना भारतीय तत्त्वज्ञानाची प्रस्थानत्रयी म्हणतात.
- **मूर्धन्य वर्ण** : तालू व कंठ यांच्या मधल्या भागाला मूर्धा म्हणतात. जे वर्ण उच्चारताना आपल्या जिभेचा शेंडा या मूर्धेला जाऊन भिडतो त्यांना मूर्धन्य वर्ण म्हणतात. उदाहरणार्थ; ट्, ट्, इ, इ, ढ्.
- **आदेश** : म्हणजे प्रतियोजन (Substitution). 'जिकत गेला' या पदाचे प्रतियोजन अथवा आदेश 'जिकला' असे होईल. एका वर्णाजागी दुसरा वर्ण येतो.
- **कृदन्ते** : धातूंना जोडले जातात ते कृत् प्रत्यय होय. ते प्रत्यय जोडल्याने जे शब्द तयार होतात त्यांना कृदन्त म्हणतात. या प्रत्ययांना धातुसाधिते म्हटले जाते. उदाहरणार्थ; ऊन-करून, आ-ठेवा, अ-कर.
- **तद्धिते** : धातूखेरीज इतर शब्दांना (नाम, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय) प्रत्यय लागून जे नवीन

शब्द तयार होतात त्यांना तद्धिते किंवा शब्दसाधिते म्हणतात. उदाहरणार्थ; अ-पांडव, इक-कायिक, इत-आनंदित, करी-शेतकरी, सर-गोडसर.

- **आख्यात विभक्ती** : संस्कृत व्याकरणात क्रियापदाला आख्यात म्हणतात. क्रियापदाच्या प्रत्ययांना आख्यातप्रत्यय म्हणतात. चार काळ (वर्तमान, भूत, भविष्य, रीति) व तीन अर्थ (आज्ञा, विधि, संकेत) आख्यात प्रत्ययातून व्यक्त होतात. जसे; त्याने जावे (वाख्यात - विध्यर्थ), तो गेला (भूतकाळ-लाख्यात).
- **कारकार्थ** : नाम व सर्वनाम यांच्याशी क्रियापदाचा असलेला संबंध म्हणजे कारक अर्थ होय. कर्ता (प्रथमा), कर्म (द्वितीया), करण (तृतीया), संप्रदान (चतुर्थी), अपादान (पंचमी), अधिकरण (सप्तमी) असे सहा कारकार्थ आहेत. षष्ठीच्या प्रत्ययांचा क्रियापदाशी संबंध येत नाही. (बाणाने फळ पडले : 'ने' तृतीया-करण हा कारकार्थ)

३.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. पाणिनीय संस्कृतला असणारी आणखी दोन पर्यायी नावे सांगा.
२. सैनिक व व्यापारी कोणती भाषा वापरत ?
३. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान कोणत्या भाषेत आहे ?
४. बौद्ध धर्माचा प्रसार व प्रचार करणाऱ्या दोन प्राचीन राजांची नावे सांगा.
५. तद्भव शब्दाची व्याख्या व उदाहरण द्या.

- उत्तरे :
१. लौकिक अथवा अभिजात संस्कृत असेही पाणिनीय संस्कृतला म्हणतात.
 २. सैनिक व व्यापारी अर्धमागधी भाषा वापरत.
 ३. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान पाली भाषेत आहे.
 ४. सम्राट अशोक आणि हर्षवर्धन.
 ५. तद्भव म्हणजे संस्कृत शब्दापासून उद्भवलेला वा निर्माण झालेला शब्द होय. उदाहरणार्थ, हस्त-हात.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. मराठी भाषेवरील पूर्वभाषांचे ऋण स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : मराठी भाषेची जनकभाषा कोणती याचा मागोवा घेताना आपणास मराठीवर कोणकोणत्या भाषांचे संस्कार अथवा ऋण झाले आहे, याचा आढावा घ्यावा लागेल. हा आढावा घेताना

एका विशिष्ट क्रमाने घ्यावा लागतो. आधुनिक आर्यभारतीय भाषांमध्ये मराठी ही एक भाषा येते. या भाषेचा उदय साधारणतः पाचव्या ते सातव्या शतकात मानला तर त्यापूर्वी व त्यानंतर झालेले संस्कार लक्षात घ्यावे लागतील. एखाद्या भाषेतील हे बदल खूप लक्षणीय ठरू शकतात.

विवेचन : मराठीचे जनकत्व कोणत्या भाषेला देता येईल याचीही निश्चिती या निमित्ताने होऊ शकते. इ. स. पूर्व ५००० वर्षे संस्कृत भाषा आपल्या भारतात आहे. आर्यांच्या आगमनाबरोबर ही भाषा आली. आर्य दोन टोळ्यांनी आले असा सिद्धांत रुडॉल्फ होर्नर्ले यांनी मांडला आहे. त्यातील बाह्य वर्तुळातून मराठी भाषा निर्माण झाल्याचे होर्नर्ले सांगतात. मात्र आर्य येण्यापूर्वी इथे असणाऱ्या नाग, द्रविड, आदिवासी लोकांचीही एक देशी बोली होती. या बोलीतून इर (पाणी), खल (खळे), उर्वर (वावर) इत्यादी शब्द वैदिक भाषेत आलेले आढळतात. तसेच आर्य केवळ दोनच टोळ्यांनी आले हे मत अस्वीकारणीय असेच आहे. आर्यपूर्व भाषा वचन, विभक्ती वा लिंग यांच्याशिवाय म्हणजेच अप्रत्ययी होती असा एक विशेष वि. का. राजवाडे नोंदवितात. संस्कृत भाषा व्यापक होती. या भाषेत चार वेद, ब्राह्मणग्रंथ, सूत्रे, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, विविध नाटके समाविष्ट होतात. पाणिनी, यास्काचार्य यांनी या भाषेचे व्याकरण लिहिले. या संस्कृत भाषेपासून स्थानिक बोलींचा संकर होऊन सहा प्राकृत व त्यापासून सहा अपभ्रंश भाषा निर्माण झाल्या. या भाषांचे मराठीवर काय संस्कार झाले ते क्रमशः पाहू.

१. **संस्कृत :** मराठीची व्याकरणव्यवस्था बरीचशी संस्कृतप्रमाणे राहिली. तृतीयान्त भावे प्रयोग, द्विवचन, तद्भव व तत्सम शब्द आणि ऋ, ऐ, औ, श्, ष् हे उच्चार आपण संस्कृतकडून घेतले आहेत.

२. **पाली :** प्रथम प्राकृत भाषा म्हणून पालीचा उल्लेख केला जातो. पाली ही बौद्धधर्मियांची भाषा आहे. 'त्रिपिटक'सारखा ग्रंथ पाली भाषेत आहे. बुद्ध, सम्राट अशोक, हर्षवर्धन यांनी पालीचा स्वीकार केला. पाली भाषेतून 'ळ' मराठीत आलेला आहे, जो 'ळ' अभिजात संस्कृतमध्ये नव्हता. अन्त्य व्यंजनाचा लोप (जन्मन्-जन्म), 'ऐ' चे 'ए' (कैलाश-केलाश), 'औ' चे 'ओ' (गौतम-गोतम) करण्याची लकब पालीतून आलेली आहे. 'ल' आणि 'ळ' असा वेगवेगळा वापर पाली भाषेत होत होता.

३. **पैशाची :** या भाषेतील 'ण' चा 'न' होणे मराठीत आले. जसे, उष्ण-ऊन, कर्ण-कान, 'र' चे 'ल' आणि 'स' चे 'श' करण्याची लकब मराठीने मागधीतून घेतलेली आहे. (मिश्र-मिसल, केसर-केशर)

४. **माहाराष्ट्री :** महाराष्ट्रात बोलली जाणारी माहाराष्ट्री प्राकृत आणि या प्राकृतपासून निर्माण झालेली माहाराष्ट्री अपभ्रंश भाषा महत्त्वाच्या आहेत. कारण या दोन्ही भाषांचा परिणाम यादवकालीन मराठी भाषेवर झालेला आहे. या दोन्ही भाषांपासून कोणते विशेष घेतले यासाठी कृपया मुद्दा क्रमांक ६.३.६ मधील उपमुद्दे पाहावेत.

समारोप : एकंदरीत संस्कृतपासून सुरू झालेले हे परिवर्तन दहाव्या शतकापर्यंत टिकले. विविध वंशातील, धर्मातील लोकांची आक्रमणे पचवून भाषा हळूहळू स्थिर होऊ लागल्या. यादवकाळात मराठी भाषेत ग्रंथनिर्मिती होऊ लागली. याचा अर्थ त्या-त्या भाषा चारपाच शतके अगोदर बोलल्या जात होत्या.

२. मराठीच्या जनकभाषेबाबत डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी मांडलेले मत लिहा.

प्रास्ताविक : मराठी भाषेच्या जनकत्वाबद्दल विविध मते मांडलेली दिसतात. प्रा. प्र. रा. देशमुख वेदकालीन बोलींना श्रेय देतात. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर बोलभाषा (म्हणजे प्राकृत) महत्त्वाची मानतात. वि. का. राजवाडे 'संस्कृत हीच मराठीची जननी' असल्याचे सोदाहरण सागतात. कृ. पां. कुलकर्णी यांनी 'संस्कृत, सर्व प्राकृत व सर्व अपभ्रंश भाषांनी मराठीच्या जन्मास हातभार लावला.' असे म्हटले आहे.

विवेचन : डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी मात्र 'मराठी हा अपभ्रंशाचा अपभ्रंश नसून संस्कृतीकरणाचा संस्कार झालेला उत्क्रांत स्वरूपातील अपभ्रंश आहे.' असे मत मांडलेले आहे. यादवराजे हिंदू धर्म, संस्कृत भाषा यांचे कट्टर अभिमानी होते. त्यामुळे त्या काळात संस्कृतला पुन्हा वैभवाचे दिवस प्राप्त होत होते. बोलली जाणारी आणि विवेकसिंधू, लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी या सारख्या ग्रंथातून लिहिली जाणारी मराठी संस्कृतचा संस्कार होऊन पुन्हा संस्कृतच्या लकबी स्वीकारत होती. मुकुंदराज, म्हाइंभट, ज्ञानेश्वर, नरेंद्र, हेमाड पंडित अशा लेखक-कवींना संस्कृत भाषेत पारंगत व्हावे लागले होते. या पार्श्वभूमीवर मराठीने पुन्हा विविध संस्कृत वळणे स्वीकारली. तत्सम् व तद्भव शब्दांचे यादवकालीन नागर पद्यातील प्रमाण शेकडा २३% आहे. विशेषतः माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून मराठीने विभक्ती प्रत्यय, आख्यात विभक्ती, कर्मणी प्रयोग, कारकार्थ या गोष्टी तसेच नामांचे उकारान्त रूप (राम-रामु), सामान्यरूप साधण्याची लकब; अभंग, ओवी, दिंडी, साकी, आरती ही वृत्ते या बाबी घेतल्या. 'य' श्रुति (घात-घाव), 'व' श्रुति (प्रसाद-प्रसाय) या दोन्ही श्रुति माहाराष्ट्री अपभ्रंशातून आलेल्या आहेत. तसेच ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ हे मूळ स्वर, 'श' आणि 'ष' हे वर्ण, षष्ठीचा प्रत्यय या गोष्टी संस्कृत भाषेपासून पुन्हा स्वीकारल्या गेल्या. हे सर्व विशेष पाहता डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे मत स्वीकारणीय वाटते.

समारोप : मराठी भाषेच्या जनकत्वाबद्दलची प्रत्येकाची मते वेगवेगळी आहेत. कोणत्याही एकाच भाषेला जनकत्व देता येणार नाही. मात्र डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे मत आपणास बरेच ग्राह्य वाटावे असे आहे. संस्कृतपासूनची अपभ्रंशापर्यंत परंपरा आपणास दुर्लक्षित करून चालणार नाही.

लघुत्तरी प्रश्न

अंतर्वर्तुळ-बहिर्वर्तुळ सिद्धांत लिहा.

प्रास्ताविक : मराठी भाषेची निर्मिती कशी झाली, तिचा उगमकाळ कोणता, तिची जनकभाषा कोणती याची निश्चिती करताना आपणास आर्यपूर्व काळापासूनचा मागोवा घ्यावा लागतो. आर्यांची भाषा संस्कृत मानली जाते. आर्य येण्यापूर्वी येथे द्रविड, नागवंशीय लोक होते. या आर्यांचे आगमन भारतात कसे झाले या बद्दलचा सिद्धांत पाहू या.

विवेचन : आर्यांच्या आगमनासंबंधी रुडॉल्फ होर्नल्ले यांनी १९८० मध्ये 'Comparative Grammar of the Gondian Languages' या ग्रंथात हा सिद्धांत मांडला आहे. आर्य भारतात दोनदा आले असे होर्नल्ले यांचे मत आहे. प्रथम आलेल्या आर्यांनी गंगेच्या पश्चिमेकडील दुआबात वस्ती केली. नंतर आलेल्या

दुसऱ्या टोळीतील आर्यांनी या पहिल्या टोळीतील आर्यांना हुसकावून लावले. अशा प्रकारे ही हाकलून दिलेली टोळी पूर्व-पश्चिम-दक्षिण-उत्तर अशी चहूकडे पसरली. हे झाले बाह्यवर्तुळ. या वर्तुळापासून मागधी व सिंधी, मराठी, ओरिया, बिहारी, बंगाली, आसामी अशा भाषा निर्माण झाल्या. आंतरवर्तुळापासून शौरसेनी व हिंदी भाषा निर्माण झाली. असा हा सिद्धांत सांगतो. आर्य भारतात दोन टोळ्यांनी आले याबद्दल अभ्यासकांत मतभेद आहेत. जॉर्ज ग्रिअर्सन यांना हा सिद्धांत मान्य नाही तर डॉ. सुनीतिकुमार चटर्जी यांच्या मते आर्य भारतात दोनपेक्षा अधिक टोळ्यांनी आले असावेत. तसेच ते एकाच कुलातील पण परस्परांपासून काही प्रमाणात भिन्न असणाऱ्या भाषा बोलत असावेत.

समारोप : डॉ. होर्नलें यांचा हा सिद्धांत तत्त्वज्ञ मान्य करता येण्यासारखा आहे. आर्यांचे आगमन, संस्कृत भाषा, आर्य व येथील मूळ लोक यांच्या संस्कृती संकरातून नवीन भाषा उदयास आल्या याबाबत हा सिद्धांत माहिती देतो. भारतात आर्य लोक आपली स्वतःची भाषा घेऊन आले हे निश्चित आहे.

टिपा

वेदपूर्व भाषा

प्रास्ताविक : भारतात आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी इथे काही देशी भाषा, बोली भाषा बोलल्या जात होत्या. सिंधू संस्कृतीमध्ये अशा भाषा होत्या. येथे नाग, द्रविड वंशाचे लोक होते. त्यांच्या भाषेचे स्वरूप पाहता येते. भारतातील मूळ आदिवासी लोक काही ना काही भाषा बोलत होतेच.

विवेचन : आर्य लोकांनी आपल्या शस्त्र, घोडा या प्रगतीच्या बळावर येथील आदिवासी लोकांना जित बनविले. दोन संस्कृती एकत्र आल्या. संस्कृत भाषा जाणणारे आर्य आणि मूळची देशी भाषा जाणणारे द्रविड यांचा परस्पर संबंध आला. सांस्कृतिक आदानप्रदान घडले. त्यामुळे आर्यांच्या संस्कृत भाषेचा देशी भाषेवर व इथल्या देशी भाषेचा संस्कृत भाषेवर परिणाम झाला. वेदपूर्व बोलीतील इर (पाणी), इराकत (जलविसर्जन), शमा (समई), दाम (दावे), उत्तान (उताणा), खल (खळे), फाल (फाळ), उर्वर (वावर) असे शब्द संस्कृतमध्ये नाहीत. ही आर्यपूर्व भाषा वचन, विभक्ती व लिंग यांच्याशिवायची म्हणजेच अप्रत्ययी होती. कंठ्य उच्चारांचे प्राबल्य होते. वैदिक भाषेवर म्लेंछ, खाल्दियन या भाषांचा शाब्दिक प्रभाव जाणवतो. ऋग्वेदातील जर्फरी, तुर्फरी, बृबु असे शब्द अथवा नेम, पिक, तामरस हे शब्द म्लेंछ आहेत. तसेच द्राविडी संस्कृतीतील कपि (वानर), कुट (झोपडी), नीहार (बर्फ), वेल्गु (देखणा), फेण (फेस), बलक्ष (पांढरा), कम्बल, कुलाल (कुंभार), खड्ग (शस्त्र), चित्ता, तांडुल, तिल, मेघ, हिम, नील इत्यादी शब्द वेदपूर्व संस्कृत भाषेत स्थिर झालेले दिसतात. जोडाक्षर ऱ्हस्व होणे, 'द' चा 'ड' (दण्ड-डण्ड) होणे या लकबीही द्राविडी संस्कृतीच्या वेदपूर्व भाषेतील असाव्यात.

समारोप : अर्थातच वेदपूर्व भाषा या देशी भाषा, म्लेंछ भाषा, खाल्दियन म्हणून ओळखल्या जात होत्या. दोन भिन्न संस्कृती आणि भाषासंकरातून हे प्रभाव दिसून येतात.

३.६ सरावासाठी प्रश्न

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. तत्सम शब्दाची व्याख्या लिहून एक उदाहरण द्या.
२. भाषाकुल म्हणजे काय ?
३. होन्लें यांचा द्विरागमन सिद्धांत कोणाला मान्य नाही ?
४. डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे मराठी भाषेच्या निर्मितीबाबतचे मत लिहा.
५. 'प्राकृत ही संस्कृतची जननी आहे.' असे कोणता कवी म्हणतो ?

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. मराठी जनकभाषेबाबतची विविध अभ्यासकांची मते देऊन त्याबाबतचे निष्कर्ष लिहा.
२. महाराष्ट्री प्राकृत आणि महाराष्ट्री अपभ्रंश या भाषांचे विशेष सांगून त्यांचे मराठीवरील संस्कार अथवा ऋण सोदाहरण लिहा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. पाणिनीय संस्कृत भाषेचे विशेष लिहा.
२. पाली या प्राकृत भाषेचा परिचय व विशेष लिहा.
३. संस्कृत आणि मराठी यांचे सहसंबंध स्पष्ट करा.

टिपा

१. वैदिक संस्कृत
२. प्राकृत भाषा
३. आर्यभारतीय भाषा

३.७ समारोप

विद्यार्थी मित्रांनी मराठी भाषेची जनकभाषा कोणती या प्रश्नाचा वेध घेण्यासाठी आतापर्यंतचे विवेचन आपण केले. भारतामध्ये आर्यांचे आगमन कसे झाले, याबाबतचा रुडॉल्फ होन्लें यांचा सिद्धांत पाहिला. आर्यांच्या आगमनापूर्वी इथे असणाऱ्या द्रविड, नाग, आदिवासी लोकांची देशी अथवा बोलीभाषा कशी होती, याचाही वेध घेतला. तत्पूर्वी भारतातील भाषाकुले आणि त्या अंतर्गत बोलल्या जाणाऱ्या आजच्या भाषा कोणकोणत्या आहेत ते पाहिले. त्यानंतर मराठीची जनकभाषा पाहत असताना आपण विविध मुद्द्यानुसार विवेचन केले. शेवटी निष्कर्ष मांडला. मराठीची जनकभाषा कोणती, याबाबत आपण विवेचन कसे केले त्याचा क्रम पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

- (१) भारतातील चार भाषाकुले
- (२) भारताचा भाषाविस्ताराचा कालखंड
- (३) आर्यांच्या आगमनाबाबतचा अंतर्वर्तुळ-बहिर्वर्तुळ सिद्धांत
- (४) वेदपूर्व भाषेचा वैदिक संस्कृतवरील प्रभाव
- (५) वैदिक संस्कृतची वैशिष्ट्ये
- (६) पाणिनीय अथवा लौकिक-अभिजात संस्कृतची वैशिष्ट्ये
- (७) प्राकृत भाषा आणि त्यांचे प्रदेश
- (८) मराठीवरील पूर्वभाषांचे ऋण अथवा संस्कार

- यामध्ये १. संस्कृत भाषेचे संस्कार
२. प्रथम प्राकृत पाली भाषेचे स्वरूप व संस्कार
 ३. पेशाची व इतर भाषांचे स्वरूप व संस्कार
 ४. महाराष्ट्री प्राकृतचे स्वरूप व संस्कार
 ५. महाराष्ट्री अपभ्रंशाचे स्वरूप व संस्कार
- एवढे उपमुद्दे आपण पाहिले. त्यानंतर;

- (१) आर्यभारतीय भाषांचा उदय
- (२) प्राकृत-अपभ्रंश-आर्यभारतीय भाषा गट
- (३) जनक भाषेबाबतची विविध मते

- यामध्ये १. प्रा. प्र. रा. देशमुख : वेदकालीन बोलीपासून मराठी
२. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर : बोलभाषेपासून मराठी
 ३. वि. का. राजवाडे : संस्कृत ही मराठी भाषेची जननी
 ४. प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी : संस्कृत, सर्व प्राकृत व अपभ्रंशातून मराठी
 ५. डॉ. शं. गो. तुळपुळे : संस्कृतीकरणाच्या उत्क्रांत अपभ्रंशातून मराठी ही मते अभ्यासली. शेवटी;

- निष्कर्ष : कोणतीही एक भाषा मराठीच्या जनकत्वावर हक्क सांगू शकत नाही.

अशा तऱ्हेने अखेरीस आपण वेदपूर्व देशी बोली ते यादवकालीन मराठी अशी एक परंपरा दर्शविलेली आहे. त्यातल्या त्यात डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे मराठीच्या जनक भाषेबाबतचे मत बरेच ग्राह्य आहे, असे

विधान केलेले आहे. मराठीची जनकभाषा कोणती हे ठरविताना मराठीवर त्या-त्या भाषांचे कोणते ऋण वा संस्कार झाले एवढेच पाहून चालत नाही तर त्या-त्या पूर्वभाषांचे स्वरूप, विशेष यांचीही आपणास नोंद घ्यावी लागते, तरच मराठीच्या विकासाचा हा परीघ आपल्या लक्षात येतो.

३.८ वाचन

१. खैरे, विश्वनाथ (१९७९) : मराठी भाषेचे मूळ, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय
२. खैरे, विश्वनाथ (१९७६) : द्रविड महाराष्ट्र, पुणे, साधना
३. तुळपुळे, शं. गो. (१९४२) : यादवकालीन मराठी भाषा, पुणे, व्हीनस
४. गवळी, अनिल (२००९) : भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, कोल्हापूर, हिरण्यकेशी

३.९ उपक्रम

१. संस्कृत (तत्सम व तद्भव), पाली या भाषांतील शब्दांची वर्गवारी करा.
२. बंगाली, गुजराती, पंजाबी अशा मराठीशी साम्य असणाऱ्या भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करा.

घटक : ४

शब्दजाती

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपणास;

- शब्दाची संज्ञा, त्याचा अर्थ, शब्दाचे स्वरूप व व्याप्ती याचा परिचय होईल.
- शब्दांच्या जाती, त्यांची विभागणी किंवा वर्गीकरण, शब्दांचे प्रकार, उपप्रकार आणि शब्दजातींचे विशेष यांचे ज्ञान प्राप्त होईल.
- भाषेमध्ये शब्दांचा व्यवहार कसा चालतो, ते समजून येईल.
- आपल्या मातृभाषेमध्ये शब्दांचे उपयोजन शास्त्रशुद्ध दृष्टीने कसे करावे याचे आकलन होईल.

४.२ प्रास्ताविक

मागील घटकांत आपण मराठीतील वर्णव्यवस्थेचा विचार केला. त्यामध्ये वर्णव्यवस्थेचे उच्चारस्थानानुसार वर्गीकरण करून, वर्ण म्हणजे काय; व त्यांचे विविध प्रकार कोणते ते पाहिले. वर्णविचार हा व्याकरणाचा पाया आहे. 'वर्ण' आणि 'शब्द' यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. 'वर्ण' हा शब्दाचा मूल घटक आहे. वर्णाला 'अ-क्षर' (नाश न पावणारे) असेही म्हटले जाते. आपल्या ध्वनीच्या किंवा आवाजाच्या खुणा म्हणजे 'अक्षरे' होत. वर्ण किंवा अक्षरांना 'ध्वनिचिन्हे' असेही म्हटले जाते. उदाहरणार्थ; 'मूल' या शब्दांत 'म्+उ+ल्+अ' असे चार मूलध्वनी (चिन्हे/खुणा/वर्ण/अक्षरे) आहेत. या मूलध्वनीवरून विशिष्ट अर्थाचा 'मूल' हा शब्द तयार झाला. ध्वनींचे चिन्ह जे वर्ण त्यांच्या साहाय्याने शब्द बनत असतात. व्याकरणात वर्णांच्या योगाने शब्द कसे बनतात आणि त्या शब्दांचा वाक्यात कसा उपयोग करण्यात येतो याची चर्चा महत्त्वाची ठरते.

४.३ विषयविवेचन

आपण आपल्या मनातील विचार वा कल्पना प्रकट करताना शब्दांच्या साहाय्यानेच बोलून दाखवितो. उदाहरणार्थ; राम, गाय, उंच, ऊस या सर्व शब्दांना काही विशिष्ट अर्थ आहे. अर्थ नसेल तर कल्पनेची अभिव्यक्ती होऊच शकत नाही. उदाहरणार्थ; क, म, न, चा, लि, उमीनू, गषाख, पउमा इत्यादी. शब्दांना तसा काहीच अर्थ नसतो. यावरून काही विशिष्ट अर्थ असलेला अक्षरसमूह म्हणजे शब्द होय, हे लक्षात आले. निरर्थक अक्षरसमूहाला शब्द म्हणता येणार नाही. भाषिक प्रक्रियेत म्हणूनच शब्दांना

महत्त्वाचे स्थान असते.

भाषिक व्यवहारातील ज्या विशिष्ट संज्ञा महत्त्वपूर्ण कार्य करीत असतात. त्यांच्याकडे आपण गांभीर्याने पाहत नाही. मातृभाषेमध्ये शब्दांना विशेष महत्त्व असते. त्यांचे उपयोजन शास्त्रशुद्ध दृष्टीने होणे आवश्यक ठरते. हा विचार लक्षात घेऊन आपण या घटकांत शब्द-संज्ञा, शब्दांच्या जाती, त्यांचे वर्गीकरण, शब्दजातींचे प्रकार आणि त्यांचे विशेष यांचा साकल्याने विचार करणार आहोत.

४.३.१ शब्द : संज्ञा

शब्द हा वाक्यातील महत्त्वाचा घटक आहे. शब्द ही संज्ञा व्यवहारात व्यापक अर्थाने वापरतात. शब्दांना व्याकरणात प्रत्यय, उपसर्ग, पद अशा वेगवेगळ्या संज्ञा आजवरच्या व्याकरणकारांनी वापरल्या आहेत. दादोबा तर्खडकर ते मो. के. दामले यांच्यापर्यंतच्या सर्वांनीच या संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या. पण कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी संस्कृत भाषेत 'शब्द' व 'पद' या संज्ञा वेगळ्या अर्थाने वापरल्या. शब्द स्वतंत्र असता शब्द हीच स्वतंत्र संज्ञा त्याला द्यावी व वाक्याचा घटक असेल तर त्याला 'पद' म्हणावे, हे प्रा. सौ. लद्दू यांचे मत शब्द संज्ञा समजून घेण्यास पुरेसे ठरते. शब्द या संज्ञेचे स्वरूप व व्याप्ती समजावून घेण्यासाठी 'शब्द' या संज्ञेच्या व्याख्या विचारात घ्यावा लागतात. व्याकरणकारांनी या संज्ञेच्या विविध प्रकारे ज्या व्याख्या केल्या आहेत, त्या अशा;

- संकेतार्थाने किंवा रूढीने अर्थ दाखविणारा जो वर्णसमुदाय त्यास शब्द म्हणतात
: कृष्णशास्त्री चिपळूणकर
- बाह्य किंवा अंतःसृष्टीतील कोणतीही वस्तू दाखविणाऱ्या वर्णास किंवा वर्णसमुच्चयास शब्द म्हणतात
: मो. के. दामले
- वर्णाचा उपयोग करून आपण कल्पना व्यक्त करणारे ध्वनिसमुदाय निर्माण करतो, त्या ध्वनिसमुदायांना शब्द असे म्हणतात : ना. गो. कालेलकर

वर दिलेल्या व्याख्यांमधून शब्दसंज्ञेची लक्षणे स्पष्ट होत असली तरी डॉ. लीला गोविलकरांनी त्या लक्षणांचा निर्देश करताना म्हटले आहे की, शब्द हा;

१. तो एक ध्वनी किंवा ध्वनिसमूह असायला पाहिजे.
२. त्याला रूढीने किंवा संकेताने कोणता तरी अर्थ प्राप्त झालेला असावा.
३. त्याचा स्वतंत्रपणे उपयोग होत असला पाहिजे.

ठराविक क्रमाने आलेल्या अक्षरांच्या समूहाला काही अर्थ प्राप्त झाला तरच त्यास शब्द असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'मुलांनी' या शब्दात (१) मु, (२) लां, (३) नी, अशी तीन मूळ अक्षरे आहेत. विशिष्ट क्रमाने आलेल्या या तीन अक्षरांच्या समूहाला काही अर्थ आहे. हा अक्षरांचा क्रम बदलून 'लानीमु' असा

एक अक्षरसमूह बनवला तर त्याला काही अर्थ नाही. म्हणून तो शब्द नव्हे. शब्द हे अक्षरांचे बनलेले असते. 'शब्द' या संज्ञेचे स्वरूप असे आहे. या स्वरूपाच्या आधारे शब्द ठरवून त्यांचे वर्गीकरण केले जाते.

४.३.२ शब्दजाती किंवा शब्दांचे वर्गीकरण

व्याकरणात ज्याला शब्द म्हटले जाते त्याचे वर्गीकरण अनेक प्रकारांनी केले जाते. भाषेमध्ये एकंदर किती प्रकारचे शब्द आहेत, त्याच्या आधारे शब्दांची विभागणी केली जाते. जाती ठरविल्या जातात. उदाहरणार्थ; चिमणी चिव चिव करते, कोल्हा धूम ठोकून पळाला, वाघाने डरकाळी फोडली, कळी उमळू लागली इत्यादी. वाक्यात निरनिराळे शब्द आलेले आहेत. त्या शब्दांचे अन्य शब्दांशी काही नाते वा संबंध जोडलेले आहेत. त्यांचे काही विशिष्ट कार्यही घडत आहे. या संबंधावरून व त्यांच्या कार्यावरून त्यांचे विवक्षित वर्ग वा जाती पडल्या आहेत. व्याकरणकारांनी या जातींना विशिष्ट नावे देऊन त्या त्या शब्दांची वर्गवारी निश्चित केली आहे. या वर्गवारीलाच त्यांनी 'शब्दाच्या जाती' असे म्हटले आहे.

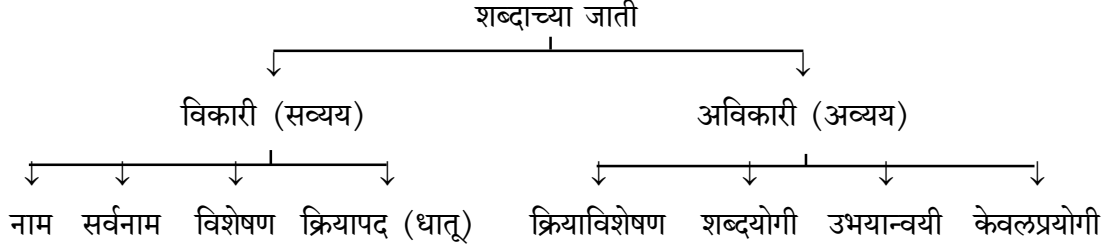
शब्दाच्या जाती किती व कोणत्या मानाव्यात व त्यांचे वर्गीकरण कसे करावे याबद्दल व्याकरणकारांमध्ये मतभेद आहेत. मराठी व्याकरणांवर संस्कृत या प्राचीन आणि इंग्रजी या आधुनिक भाषेच्या व्याकरणाचा प्रभाव आहे. त्यामुळे मराठीतील शब्दांचे वर्गीकरण करताना व शब्दजाती ठरविताना मराठीचे वास्तवरूप पाहणेच योग्य ठरते. मराठीत शब्द जाती मानण्याच्या पद्धतीमध्ये विविधता आढळते ती अशी;

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी इंग्रजी व्याकरणाच्या आधारे आठ जाती मानून त्या दोन गटात समाविष्ट केल्या. त्यांनी शब्दांचा विचार करून विभक्तिप्रत्यय लागणारे व विभक्तिप्रत्यय न लागणारे असे मुख्य दोन प्रकार कल्पून त्यात प्रत्येकाचे चार उपप्रकार मानले ते असे : १) सविभक्तिक : नाम, सर्वनाम, विशेषण, धातू आणि २) अविभक्तिक : क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी व केवलप्रयोगी.

मो. के. दामले यांनी दादोबाप्रमाणेच वर्गीकरण केले आहे. त्यांनी फक्त सविभक्तिक व अविभक्तिक याएवजी विकारी किंवा सविकारी व अविकारी असे शब्दप्रयोग वापरले. त्यांनी विकारी शब्दांचे नाम, सर्वनाम, विशेषण व धातू असे चार उपभेद आणि अविकारी शब्दांचे क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी व केवलप्रयोगी असे चार उपभेद मानून शब्दांच्या आठ जाती मानल्या.

प्रा. अरविंद मंगरूळकरांना शब्दांची सव्यय, अव्यय किंवा विकारी-अविकारी गटात विभागणी मान्य नाही. त्यांनी विकार पावणाऱ्या शब्दांना 'विकारासह' आणि विकार न पावणाऱ्या शब्दांना 'विकाराशिवाय' अशा संज्ञा वापरल्या आहेत. तरीही विकारी शब्दांना 'सव्यय' तर अविकारी शब्दांना 'अव्यय' म्हणण्याची पद्धत आहे.

शब्दजातींचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

शब्दजाती विचार : करताना विकारी व अविकारी या दोन प्रकारांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. विकारी या शब्दजाती प्रकारात १. नाम, २. सर्वनाम, ३. विशेषण व ४. क्रियापद (धातू) हे मुख्य प्रकार व त्यांच्या उपप्रकारांचा विचार येतो.

१. नाम : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

भाषेतील नाम ही सर्वात महत्त्वाची व संख्येने अधिक वापरली जाणारी शब्दजाती आहे. शब्दजातींच्या विचाराचा प्रारंभ नाम या शब्दजातीच्या विचारांपासून केला जातो. नाम म्हणजे नाव. सामान्यतः आपण 'वस्तू' हा शब्द डोळ्याने दिसणाऱ्या पदार्थाला उद्देशून वापरतो; पण व्याकरणात त्याचा अर्थ बराच व्यापक आहे. वस्तू या शब्दाच्या अर्थामध्ये सर्व प्रकारचे पदार्थ, प्राणी व त्यांच्या अंगी वास करणारे गुण व धर्म यांचा अंतर्भाव होतो.

सृष्टीतील बरेच पदार्थ आपण डोळ्याने प्रत्यक्ष पाहू शकतो. उदाहरणार्थ; वृक्षलता, गायवासरू, पुस्तकलेखणी, पुरुष स्त्री इत्यादी. तर कित्येक पदार्थ वा वस्तू प्रत्यक्ष समोर दिसत नसल्या तरी त्यांचे अस्तित्व आपण मान्य करतो. उदाहरणार्थ; गंगा नदी, हिमालय पर्वत, काशीक्षेत्र, दूधसागर धबधबा.

काही पदार्थ वा वस्तूंची केवळ कल्पनाच केलेली असते. उदाहरणार्थ; ईश्वर, मन, भूत, रोग, न्याय, गोडी इत्यादी. या सर्व पदार्थ वा वस्तूंना त्या ओळखता याव्यात म्हणून जी विशिष्ट नावे दिलेली असतात; तीच त्यांची नावे ठरतात. मात्र तो पदार्थ म्हणजे नाम नसून पदार्थच असतो. नाम हे त्या पदार्थाचे वाचक असते. उदाहरणार्थ; खडू, फळा. या दोन वस्तू वा पदार्थ आहेत. त्यांची ओळख पटण्यासाठी लांबट, पांढऱ्या वस्तूला खडू म्हटले तर, काळ्या चौकोनी वस्तूला फळा म्हटले. खडू व फळा ही त्या वस्तूंची नावे आहेत. त्या नावाहून प्रत्यक्ष वस्तू वेगळ्या आहेत. कारण त्याच वस्तूंची ही जशी मराठी नावे आहेत, तशी इंग्रजी नावेही आहेत. उदाहरणार्थ; खडूऐवजी चॉक व फळ्याऐवजी बोर्ड. वस्तू त्याच असल्या तरी त्यांची नावे वेगवेगळी असू शकतात. यावरून नाव वा नाम हे त्या वस्तूची ओळख पटविणारे चिन्ह वा खूण असते. म्हणून जे पदार्थ नसून त्या पदार्थाचे वाचक असते ते नाम होय. आता नामाच्या व्याख्या पाहू.

- 'वास्तविक किंवा काल्पनिक सृष्टीतील कोणतीही वस्तू दाखविणारा जो विकारी शब्द त्यास नाम

असे म्हणतात' : मो. के. दामले.

- 'नाम म्हणजे वस्तूचा वाचक असा सहजलिंगी शब्द' : प्रा. अरविंद मंगरूळकर.
- 'कोणतीही वस्तू ज्या शब्दाने प्रत्यक्ष रीतीने दर्शविली जाते तो शब्द म्हणजे नाम.' : ग. ह. केळकर.

नाम हा शब्द आपण व्यवहारात अत्यंत व्यापक अर्थाने वापरतो, त्यामुळे त्याची काटेकोर व शास्त्रीय व्याख्या करणे काहीसे अवघड आहे. तरीही वरील स्वरूप व व्याख्यांवरून नाम म्हणजे काय हे लक्षात येते. या सर्वांचा विचार करता आपणांस नामाचे पुढील विशेष जाणवतात.

१. नाम हा शब्द वस्तूवाचक आहे उदाहरणार्थ; खडू, फळा, खुर्ची, टेबल, पेन, पेन्सिल इत्यादी.
२. नामाने दाखविली जाणारी वस्तू कधी वास्तव सृष्टीतील प्रत्यक्ष असेल तर कधी काल्पनिक सृष्टीतील अप्रत्यक्ष असेल. उदाहरणार्थ; वास्तव वस्तू : माणूस, घोडा, झाड, पर्वत इत्यादी. तर काल्पनिक व अप्रत्यक्ष वस्तू : सुख, यश, चिंता, दुःख, प्रीती, शौर्य.
३. नाम या शब्दांतून प्राणी, पदार्थ व त्यांच्या ठायींचे धर्म या सर्वांचा बोध होतो. उदाहरणार्थ; गोडी (साखरेचा गुणधर्म), क्रौर्य (वाघ सिंहाचा गुणधर्म), शीतलता (वृक्षाचा गुणधर्म)
४. काही वेळेस सर्वनामे, विशेषण व केवलप्रयोगी अव्यय असलेले शब्द नामाच्या ठायी येतात. त्यांचा नामाप्रमाणे उपयोग होतो. उदाहरणार्थ; आपलेपणा दाखविला की माणसे जवळ येतात. शहाण्यास शब्दांचा मार. त्याची वाहवा झाली.
५. विकार होताना नामाचे सामान्यरूप होते. उदाहरणार्थ; बाळ-बाळाचा, घोडा-घोड्याचा इत्यादी.
६. नामावरून स्त्री-पुरुष असा लिंगभेद लक्षात येतो. उदाहरणार्थ; बैल, सुतार हे पुल्लिंगी, तर गाय, सुतारीण हे स्त्रीलिंगी, कुत्री स्त्रीलिंगी तर कुत्रा पुल्लिंगी.
७. नामावरून वस्तूची संख्या कळते. तसेच एकवचन व अनेकवचन लक्षात येते. उदाहरणार्थ; घोडा म्हटले की एक आणि घोडे म्हटले की अनेक.
८. मूळ अव्ययांचाही उपयोग नामासारखा होतो. उदाहरणार्थ; किसनराव जेव्हा हुंड्यासाठी अडून बसले, तेव्हा त्यांची सर्वांनी छीः थू केली. येथे छीःथू हे अव्यय होय; पण येथे त्याचा वापर नामासारखा झाला.

नामांचे उपप्रकार : नामांचे तीन उपप्रकार मानले आहेत. त्यांचा विचार पुढीलप्रमाणे;

१. **सामान्यनाम :** एकाच जातीच्या पदार्थातील समान गुणधर्मांमुळे त्या वस्तूला जे सर्वसामान्य नाव दिले जाते त्याला 'सामान्यनाम' असे म्हणतात. सामान्यनाम हे जातिवाचक असते. उदाहरणार्थ; स्त्री, वाचनालय, जंगल, मोर, चेंडू, तारका, मुलगा, मुलगी, माणूस, पर्वत, नदी, लेखणी, इमारत, घर,

शाळा, पाणी, बर्फ, कोल्हा, लता, वृक्ष, गाडी, वैद्य, वणवा, धैर्य, उंदीर, घूस, पंखा, खुर्ची, दगड, झोपडी.

२. **विशेषनाम** : ज्या नामाने एका विशिष्ट व्यक्तीचा, प्राण्याचा किंवा ठिकाणाचा बोध होतो त्या नामाला विशेषनाम असे म्हणतात. विशेषनाम हे व्यक्तिवाचक असते. उदाहरणार्थ; नलिनी, संदीप, चेतक, भारत, हिमालय, अमेरिका, चंद्र, सूर्य, रामा, हरी, आशा, गंगा, विष्णू, मंदाकिनी, सोलापूर, सातारा, कोल्हापूर, नागपूर, महाराष्ट्र, महाबळेश्वर, रामायण, ज्ञानेश्वर, महाभारत, महेश्वर, बसवेश्वर, ताजमहाल, काशी, हरिद्वार, त्र्यंबकेश्वर, श्रीराम, विठू, पवळा, वाघ्या, पिऱ्या, टिपू, जर्मन, जुई.

३. **भाववाचक नाम** : ज्या नामाने व्यक्ती, प्राणी, पदार्थ किंवा वस्तू यांच्यातला भाव किंवा गुणधर्म यांचा बोध होतो, त्या नामाला भाववाचक नाम म्हणतात. उदाहरणार्थ; वात्सल्य, क्रौर्य, ममता, दया, जन्म, आनंद, दुःख, मृत्यू, गोडी, आंबटपणा, खारटपणा, कडूपणा, शुभ्रता, खडबडीतपणा, मुलायमता, ओलावा, मूर्खपणा, शहाणपण, गुलामगिरी, म्हातारपण, सुंदरता, माधुर्य, वृद्धत्व, जडत्व, गरिबी, पराधीनता, पाटीलकी, मित्रत्व, माणुसकी, चांगुलपणा, धैर्य, कीर्ती. याप्रमाणे आपण नामांचे तीन उपप्रकार पाहिले. दामले यांनी या प्रकारांची दोन गटात विभागणी केली. १) धर्मवाचक : उदाहरणार्थ; गोविंद, मंदा, पुरुष, स्त्री, प्राणी, कागद, शाई, सैन्य आणि २) धर्मवाचक - उदाहरणार्थ; चांगुलपणा, शौर्य, विद्वता, गुलामगिरी.

२. सर्वनाम : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

सर्वनाम ही मराठीतील वादग्रस्त शब्दजाती आहे. मराठीने सर्वनाम ही संज्ञा संस्कृतमधून घेतली व इंग्रजीच्या 'pronoun' या शब्दासाठी ती वापरली. व्याकरणकारांना सर्वनाम ही शब्दजाती मानण्यास अर्थबोधाचा अडसर वाटतो. दुसरे असे की, सर्वनाम हा नामाचा प्रतिनिधी असतो, म्हणून त्याला 'प्रतिनाम' असेही म्हणतात.

लोक बोलताना एखाद्या वस्तूबद्दल नामाचा उपयोग करतात. परंतु नाम वाक्यात वारंवार आले तर ते योग्य वाटत नाही. उदाहरणार्थ; 'पाटी काळी आहे'. येथे एका विशिष्ट काळ्या वस्तूबद्दल 'पाटी' या नामाचा वापर करण्यात आला आहे. परंतु पाटीबद्दल बरेचसे बोलायचे असेल तर वारंवार पाटीचा उल्लेख करित राहणे वाईट दिसते. उदाहरणार्थ; 'पाटी काळी आहे', 'पाटीवर कोणीतरी लिहित आहे.' 'पाटी चार रुपयाला विकत मिळते.' 'पाटी बहुधा लहान मुलेच वापरतात.' 'पाटीवर पेन्सिलने लिहितात.' इत्यादी. येथे 'पाटी' हा शब्द वारंवार आल्यामुळे ऐकताना ते कानाला गोड वाटत नाही; शिवाय घोटाळाही होऊ शकतो. म्हणून त्या नामाऐवजी सर्वनाम वापरण्याची पद्धत रूढ आहे. उदाहरणार्थ; 'पाटी काळी आहे.' 'ती विकत मिळते.' 'ती दोन रुपयांना आणली आहे.' येथे पाटीऐवजी 'ती' हे सर्वनाम आले आहे. आता सर्वनामाच्या व्याख्या पाहू.

- 'नामाच्या ऐवजी येणाऱ्या सर्वनाम शब्दास सर्वनाम प्रातिपदिक असे म्हणतात'. : म. पां. सबनीस
- 'वस्तूंची प्रत्यक्ष नावे पुन्हा पुन्हा उपयोगात आली तर कंटाळवाणी वाटतात म्हणून, त्यांच्या जागी जे खुणेचे शब्द घालतात व ज्यांच्यामुळे वस्तूंचा बोध अप्रत्यक्ष रीतीने होतो, त्या शब्दांना सर्वनामे म्हणावे.' : ग. ह. केळकर

सर्वनामाच्या व्याख्या व स्वरूपावरून सर्वनामाचे विशेष स्पष्ट करता येतील.

१. सर्वनाम ही विकारी शब्दजाती आहे. तिला लिंग, वचन व विभक्ती हे विकार होतात. उदाहरणार्थ; तो (मुलगा), ती (मुलगी), हा (घोडा), ही (घोडी), जो (माणूस), जी (स्त्री): लिंगविकार. मी - आम्ही, तू - तुम्ही, तो, ती, ते - ते, त्या, ती, हा, ही, हे, ह्या (या) : वचनविकार. माझा - आमचा, मजहून - आम्हाहून, तुझा-तुझी-तुझे : विभक्तीविकार.

मी, आम्ही, तू, तुम्ही, आपण यासारख्या सर्वनामांचे लिंग कोणते, हे कळत नाही. त्यांचा सर्वलिंगी उपयोग होतो. उदाहरणार्थ; मी हे काम करू? परंतु तो, ती, ते, ते, त्या, ती, हा इत्यादी. सर्वनामांचा लिंगबोध होतो. उदाहरणार्थ; तो काम करतो, ती शाळेत जाते. याकरिता प्रा. अरविंद मंगरूळकर सर्लिंग व अलिंग सर्वनामे असा भेद करतात.

२. सर्वनामांना स्वतःचा स्वतंत्र असा अर्थ नाही. सर्वनामांमुळे वस्तू, व्यक्ती, अथवा तिचा गुणधर्म यांचा बोध होत नाही. उदाहरणार्थ; तो, आम्ही, ते म्हणजे नेमके काय? हे सांगणे अवघड आहे. म्हणजे सर्वनामाला स्वतःचा अर्थ नसतो तर तो पूर्वापार संबोधाने प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ; रामा गावाला जाणार आहे. तो उद्या परत येईल. या वाक्यात 'तो' या सर्वनामाचा 'रामा' या विशेषनामांशी संबंध आहे. त्यामुळे 'तो' म्हणजे व्यक्ती. परंतु 'रामाने निबंध लिहिला. तो चांगला आहे.' या वाक्यात 'तो' हे सर्वनाम 'निबंध' या नामासंबंधी आले आहे. हा अर्थ पूर्वापार संबोधाने येत असतो म्हणूनच कृ. पां. कुलकर्णी यांनी सर्वनामाला 'प्रतिनाम' असे म्हटले आहे. त्यामुळे अर्थ, लिंग, वचन याबाबतीत सर्वनाम नामावर अवलंबून असते.

परंतु काही सर्वनामांना स्वतःचे लिंगवचन असते. उदाहरणार्थ; मी, आम्ही, तू या सर्वनामांची लिंगे ती ज्या नामांसाठी आलेली असतात त्यावरून ठरतात तर तो, ती, ते या सर्वनामांना स्वतःची लिंगे असतात. उदाहरणार्थ; पंडित नेहरू पंतप्रधान होते; ते महान होते. (लिंगभेदानुसार एखाद्या व्यक्तीविषयी आदरार्थी बोलताना सर्वनामाचा एकवचनी उपयोग होतो.)

३. सर्वनामे नामाबद्दल येतात त्याप्रमाणे काही वेळा ती विशेषणे, क्रियापदे यांच्या संबंधीही येतात. उदाहरणार्थ; 'झाडाचा रंग हिरवा आहे. तो मला फार आवडतो.' 'कोकिला गोड गाते, ते मला आवडते.'

दामले यांच्या विचारसरणीनुसार मराठीत नऊ सर्वनामे मानण्यास हरकत नाही. ती अशी :

मी, तू, आपण, स्वतः, तो, हा, जो, कोण, काय.

आता सर्वनामांच्या उपप्रकारांचा विचार करू या.

सर्वनामांचे उपप्रकार : सर्वनामांच्या प्रकारांबाबतही व्याकरणकारांत मतभेद आहेत तरीही सर्वनामांची विभागणी एकूण सहा गटांत केलेली दिसून येते. त्यांचा विचार पुढीलप्रमाणे;

१. **पुरुषवाचक सर्वनाम :** बोलणाऱ्याच्या किंवा लिहिणाऱ्याच्यादृष्टीने बोलणारा, ज्याच्याशी बोलायचे तो आणि ज्याच्याविषयी बोलायचे तो असे तीन भाग पडतात. अशा व्यक्तींना व्याकरणात 'पुरुष' असे म्हणतात व त्यांच्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या सर्वनामांना पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात. अशी सर्वनामे तीन प्रकारची आहेत. बोलणारा स्वतःचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे वापरतो त्यांना प्रथम पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात. उदाहरणार्थ; मी, आम्ही, आपण, स्वतः इत्यादींना प्रथम पुरुषवाचक सर्वनामे म्हणतात.

ज्याच्याशी बोलायचे त्याचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे आपण वापरतो त्यांना द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; तू, तुम्ही, आपण, स्वतः इत्यादी.

बोलणारा व समोरचा दोन्ही वगळून ज्यांच्याविषयी बोलायचे त्या व्यक्ती व वस्तू यांचा उल्लेख करताना जी सर्वनामे आपण वापरतो त्यांना तृतीय पुरुषवाचक सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; तो, ती, तें, ते, त्या, ती इत्यादी.

२. **आत्मवाचक सर्वनामे :** स्वतःविषयी उल्लेख करताना वापरल्या जाणाऱ्या सर्वनामांना आत्मवाचक सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; स्वतः, आपण. मी स्वतः त्याला पाहिले; तुम्ही स्वतःला काय समजता?; तो आपण होऊन माझ्याकडे आला; तुम्ही आपणहून माघार घेऊ नका.

३. **दर्शक सर्वनामे :** जवळची किंवा दूरची वस्तू दाखविण्यासाठी जी सर्वनामे येतात. त्यांना दर्शक सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; हा, ही, हे, तो, ती, ते. हा नकाशा आहे; हे माझे पुस्तक आहे; विद्यापीठ हे ज्ञानाचे केंद्र असते; तो मजूर आहे; ती गरीब आहे; ते घर आहे.

४. **संबंधी सर्वनामे :** वाक्यात पुढे येणाऱ्या दर्शक सर्वनामांशी संबंध दाखविणाऱ्या सर्वनामांना संबंधी सर्वनामे म्हणतात. उदाहरणार्थ; जो, जी, जे, ज्या. जो चोरी करतो तो शिक्षा भोगतो. जो मनुष्य परिश्रम करतो तो मनुष्य यशस्वी होतो; जो प्रेम करतो तो कवी होतो; जे उदासीन असतात ते अयशस्वी होतात. येथील उदाहरणांत संबंधी सर्वनाम प्रथम आलेले आहे. अर्थात प्रत्येक वेळी ते तसे येतेच असे नाही. केवळ अनुसंबंधी सर्वनामानेच काम भागते. उदाहरणार्थ; 'गर्जेल तो पडेल काय?' 'तळे राखी तो पाणी चाखी'. 'मला हवे ते करीन'.

५. **प्रश्नार्थक सर्वनामे :** ज्या सर्वनामांचा उपयोग वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी होतो, त्यांना प्रश्नार्थक सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; कोण, काय, कोणाला, कोणास, कोणी, कोणत्या, कोणाच्या. सहलीला कोण जाणार आहे?, तुला काय पाहिजे?, कोणाला पुस्तक हवे?, कोण काय

करणार आहे माझे?, हे कोण बोलले बोला?, हे काम कोणी केले?, सभेस कोण कोण आले होते?

६. सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनामे : वाक्यात येणारी सर्वनामे नेमक्या कोणत्या नामांसाठी येतात हे निश्चित सांगता येत नाही; त्यांना सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनामे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; कोणी, काय, कोणास. कोणी कोणास हसू नये, तुम्ही काय म्हणाल ते खरे, कोणी म्हणतात; यंदा पाऊस लवकर येईल. कोणी कोणाचा अवमान करू नये. या पिशवीत काय आहे ते सांग; कोणी प्रेमळ असतो तर कोणी कपटी!, कोण काय म्हणतो ते म्हणू दे.

३. विशेषण : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

विशेषण ही विकारी शब्दजाती आहे. विशेषणांना स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. तरीही विशेषणे सर्वनामांप्रमाणे नामाच्या संदर्भात येतात. संस्कृतमध्ये या शब्दजातीचा समावेश प्रातिपदिकात केला आहे. तिला स्वतंत्र शब्दजाती मानली नाही. व्याकरणकारांनी विशेषणाचा विचार करताना 'विशेषण' व 'विशेष्य' या दोन संज्ञा वेगळ्या मानल्या आहेत. म्हणजे 'विशेष्य' ही संज्ञा समजून घेतल्याशिवाय 'विशेषण' ही संज्ञा पूर्णपणे समजून येणार नाही.

चांगली मुले, काळा कुत्रा, हिरवे रान, पाच टोप्या, रंगीत पिशवी, खूप लोक. या शब्दसमूहांत 'चांगली, काळा, हिरवे, पाच, रंगीत, खूप' ही विशेषणे होत. कारण ही विशेषणे त्यांच्या पुढे येणाऱ्या नामाबद्दल विशेष अशी माहिती सांगतात. तर 'मुले, कुत्रा, रान, टोप्या, पिशवी, लोक' ही विशेष्ये होत. कारण ही विशेष्ये नामाची विशेष माहिती सांगतात.

उंच झाड हिरवे आहे. काळे मेघ दाटले आहेत. गार वारा सुटला आहे. लहान मुले खेळत आहेत. मोठी माणसे कामात आहेत. लाल वासरे बागडत आहेत. या वाक्यातील उंच, काळे, गार, लहान, मोठी, व लाल या शब्दांपुढे अनुक्रमे झाड, मेघ, वारा, मुले, माणसे व वासरे असेही शब्द आले आहेत. या नंतरच्या प्रत्येक शब्दांविषयी पहिल्या प्रत्येक शब्दाने काही विशेष माहिती स्पष्ट केलेली आहे. म्हणून व्याकरणकार अशा शब्दांना 'विशेषण' म्हणतात. हे विशेषण नामाच्या अगोदर येते व नंतरच्या त्या नामाविषयी विशेष माहिती देऊन जाते. उदाहरणार्थ; हिरवा माळ, उंच झाड, तीन केळी, धावती गाडी या शब्दसमूहातील चार शब्दांविषयी पूर्वीचे चार शब्द विशेष माहिती देतात. ती म्हणजे माळ कसा? तर हिरवा, झाड कसे? उंच; केळी किती? तीन आणि गाडी कशी? तर धावती अशी. यापासून किती व कशी? अशी माहिती मिळते. म्हणून त्यास 'विशेषण' ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आता व्याख्या पाहू.

- 'जो विकारी शब्द नामाची व्याप्ती मर्यादित करतो त्यास विशेषण असे म्हणतात' : मो. के. दामले
- 'नामाचा गुण दाखवून त्याच्या अर्थाची व्याप्ती मर्यादित करणारा जो सविकारी शब्द त्याला विशेषण म्हणतात' : ग. ह. केळकर

विशेषणाच्या व्याख्या व स्वरूपावरून विशेषणाचे विशेष स्पष्ट करता येतील.

१. विशेषण हे नामाचा कोणता तरी गुणधर्म दाखविते. उदाहरणार्थ; उंच मुलगा, सुंदर मुलगी.
२. विशेषणे ही नामाबद्दल कोणती तरी माहिती सांगतात व त्याची व्याप्ती मर्यादित करतात. उदाहरणार्थ; टोप्या > काळ्या, टोप्या > लोकरीच्या काळ्या टोप्या. यात टोप्या हा शब्द उच्चारताच आपल्यापुढे अनेक टोप्या उभ्या राहतात. काळ्या या शब्दाने इतर रंगांच्या टोप्या त्यांतून वगळल्या जातात. तर 'लोकरीच्या...' असे म्हणताच ती संख्या आणखी कमी होते.
३. विशेषण ही विकारी जाती असल्याने तिला लिंग, वचन व विभक्ती हे विकार होतात. परंतु मुळातच विशेषण हे नामावर अवलंबून असल्याने त्याचे हे विकार त्याच्या विशेष्याप्रमाणेच होतात. उदाहरणार्थ; वचन: पांढरी टोपी (एकवचन), पांढऱ्या टोप्या (अनेकवचन), लिंग : शहाणा मुलगा (पुल्लिंगी), शहाणी मुलगी (स्त्रीलिंगी), शहाणी मुले (नपुसकलिंगी), विभक्तिप्रत्यय : दुभत्या म्हशीच्या लाथा गोड.
४. काही विशेषण सर्वलिंगी, सर्ववचनी समानही राहतात. उदाहरणार्थ; उंच मुलगा, उंच प्रेयसी, उंच मुलगी, प्रेमळ मुली, प्रेमळ मुले.
५. दामले म्हणतात त्याप्रमाणे, "विशेषणांचे अंगी धर्मिदर्शकत्वापेक्षा धर्मदर्शकत्व अधिक आहे." म्हणजे विशेषणे ही वस्तूचा निर्देश करण्यापेक्षा वस्तूगुणाचा निर्देश अधिक करतात. उदाहरणार्थ; श्रीमंत माणूस, क्रूर श्वापद, मोडकी खुर्ची, कलमी आंबा, गोड पेरू, बिलोरी आरसा इत्यादी.
६. काही विशेषणांना विकार होतात. काही विशेषणांना विकार होत नसतात. अर्थात ती विकारसह असतात. उदाहरणार्थ; शुभ्र गाय (विकार नाही), पांढरी गाय (विकार आहे).

विशेषणांचे उपप्रकार : विशेषणांचे स्वरूप व गुणधर्म यांच्या आधारे मराठीत गुणविशेषण, संख्याविशेषण आणि सार्वनामिक विशेषण असे मुख्य तीन प्रकार परंपरेने मानण्यात आले आहेत. इतरही प्रकार आहेतच.

१. **गुणविशेषण :** ज्या विशेषणाच्या योगाने नामाचा गुण किंवा विशेष दाखविला जातो, त्यास गुणविशेषण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; रागीट शिक्षक, रडके मूल, उंच झाड, विद्वान गृहस्थ हे शब्द त्यांच्यापुढे आलेल्या नामांचे गुणधर्म (चांगले, वाईट) सांगतात. मला पिकलेला आंबा आवडतो. म्हातान्या माणसाचा आदर करावा. नदीकाठी हिरवी झाडे आहेत. परंतु काही गुणविशेषणे मात्र अविकृत राहतात. म्हणजे त्यांचे रूप विशेषणाच्या लिंग, वचनाप्रमाणे बनत नाही. उदाहरणार्थ; सुंदर मुलगा, सुंदर मुलगी, सुंदर फुले.

२. **संख्याविशेषण :** ज्या विशेषणाच्या योगाने नामाची संख्या दाखविली जाते त्यास संख्याविशेषण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; दहा मुली, चौदा भाषा, पहिला वर्ग, आठवी इयत्ता, चौपट फळे, दसपट रुपये, पुष्कळ लोक, काही मुले, दुसरे पारितोषिक, पहिले पंतप्रधान. वर्गात दहा मुली आहेत. डावीकडून

पहिला वर्ग दहाव्या इयतेचा आहे. जत्रेत पुष्कळ लोक आले होते. संख्यावाचक विशेषणांचा वेगवेगळ्या पद्धतींनी उपयोग होतो त्यावरून दामले यांनी याचे पाच उपप्रकार मानले आहेत, ते असे;

गणनावचक संख्याविशेषणे : या विशेषणांनी वस्तूच्या गणनेचा म्हणजे गणतीचा, संख्येचा बोध होतो. उदाहरणार्थ; शंभर वर्षे, पाव डझन, उभयता इत्यादी. तो शंभर वर्षे जगला. मला पाव डझन केळी हवी आहेत. ते उभयता आमच्याकडे आले. यातही पूर्णांक (एक), अपूर्णांक (अर्धा), साकल्यवाचक (दोघे) असे भेद आहेत. तसेच गणना करण्याचे संख्या, पट, क्रम असे वेगवेगळे प्रकार असतात. ते असे;

क्रमवाचक संख्याविशेषणे : या विशेषणांनी वस्तूच्या क्रमवार व्यवस्थेचा बोध होऊन त्या व्यवस्थेत त्याला कितवे स्थान आहे ते समजते. उदाहरणार्थ; पहिला, पाचवा, शंभरावा, तिसरा भाऊ, दुसरा भाग, तिसरा अंक.

आवृत्तिवाचक संख्याविशेषणे : पूर्णांकापासून तयार होऊन वस्तूची आवृत्ती कितवी हे या विशेषणांपासून कळते किंवा गुणितार्थ कळतो. उदाहरणार्थ; दुप्पट, चौपट, शंभरपट, दुहेरी, तिहेरी, चौपदरी, चौघडी, शतगुण, द्विगुणित आनंद, दसपट रुपये, चौपदरी रस्ता.

पृथक्त्ववाचक संख्याविशेषणे : या विशेषणांनी प्रत्येकाचा पृथक्पृथक् बोध होतो. उदाहरणार्थ; हरएक, प्रत्येक, दररोज, दरमाणसी, प्रतिक्षणी, दहादहा, एकेक इत्यादी. एकेक मुलगा, दहादहांचा गट.

अनिश्चित संख्याविशेषणे : या विशेषणांनी निश्चित संख्येचा बोध होत नाही. उदाहरणार्थ; थोडा, फार, सर्व, इतर, सारा, सर्व रस्ते, थोडी मुले, काही पक्षी, इतर लोक.

३. **सार्वनामिक विशेषण :** सर्वनामापासून बनलेल्या विशेषणाला सार्वनामिक विशेषण म्हणतात. उदाहरणार्थ; हा मनुष्य, कोणते खेडे, माझी शाळा, असल्या साड्या, कोणता प्रश्न, तो पक्षी स्थलांतरीत आहे. हा मनुष्य रागीट आहे. माझी शाळा सुंदर आहे, असला नवरा नको गं बाई !, तसले पुस्तक वाचू नये. कोणता नवरा पाहिजे?, बायको कशी असावी ?

या शिवाय विशेषणाची योजना किंवा उपयोग यावरून विशेषणांचे अधिविशेषण व विधिविशेषण असे दोन प्रकार मानले आहेत.

४. **अधिविशेषण व विधिविशेषण :** विशेष्याच्या पूर्वी म्हणजे अगोदर जे विशेषण येते त्यास अधिविशेषण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; मंदा ही हुशार मुलगी आहे; तो कलमी आंबा आहे; श्रमिक लोक देवांना आवडतात. विशेष्याच्या नंतर येणाऱ्या विशेषणास विधिविशेषण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; हुशार मंदा सुंदर व बुद्धिमान आहे; तो आंबा कलमी आहे. देवांना आवडतात लोक श्रमिक. नामाच्या आधी येते ते अधिविशेषण व नंतर येते ते विधिविशेषण. उदाहरणार्थ; हुशार मंदा, मंदा हुशार, कलमी आंबा, आंबा कलमी, श्रमिक लोक, लोक श्रमिक.

प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांनी व्युत्पत्तीच्या आधारे सिद्ध व साधित असे दोन प्रकार मानले आहेत.

५. **सिद्ध व साधित विशेषण** : जी विशेषणे मूळचीच असतात म्हणजे दुसऱ्या शब्दांपासून निर्माण झालेली नसतात त्यांना सिद्ध विशेषणे म्हणतात. उदाहरणार्थ; उंच, लहान, थोडा, लाल, पिचळा, उंच हिमालय, लाल रक्त. जी विशेषणे इतर शब्दांपासून म्हणजे नाम किंवा कृदन्त यांच्यापासून निर्माण झालेली असतात त्यांना साधित विशेषणे म्हणतात. उदाहरणार्थ; हालणारा, गाणारा, रागावणारी, फुललेले. हालणारे झाड किती सुंदर दिसते !, गाणारा माणूस गातच राहतो, रागावणारी मुले देवाला आवडत नाहीत., फुललेली फुले पाहून आनंद वाटतो. (चल्-हलणे-हालणारे, गै-गाणे-गाणारा, राग्-रागवणे-रागावणारी, फूल्-फुलणे-फुललेली अशी मूळ धातूपासून विशेषणे तयार होतात.)

४. क्रियापद (धातू) : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

विकारी शब्दजातीतील एक महत्त्वाची शब्दजाती म्हणजे क्रियापद किंवा धातू ही होय. मराठी व्याकरणात 'क्रियापद' या नावानेच धातूचा उल्लेख केला जातो. इंग्रजीत 'verb' हा शब्द धातू व क्रियापद या दोन्ही अर्थानी वापरला जातो. मराठीत धातू ही क्रियादर्शक शब्दजाती आहे. तर 'क्रियापद' हे पद आहे. धातूला काही विकार होऊन क्रियापदाचे रूप तयार होते म्हणून क्रियापदाच्या संदर्भातच धातूचा विचार केला जातो. म्हणजे मूळ शब्दजाती 'धातू' असून तिला काही विकार होऊन जे रूप तयार होते ते 'क्रियापद' होय. गाय दूध देते. आम्ही देवाची प्रार्थना करतो. मुलांनी खरे बोलावे. आमच्या संघाने ढाल जिंकली.

वरील वाक्यांत 'देते, करतो, बोलावे, जिंकली' हे शब्द त्या त्या क्रिया दाखवितात. 'देते' या शब्दांत देण्याची क्रिया आहे. त्याप्रमाणे इतर वाक्यातही 'करण्याची, बोलण्याची, जिंकण्याची' अशा क्रिया आहेत. शिवाय हे शब्द त्या त्या वाक्यांचे अर्थ पूर्ण करतात. अशा शब्दांना 'क्रियापदे' म्हणतात. तसेच देते, करतो, बोलावे, जिंकली. या क्रियापदांत अनुक्रमे 'दे, कर, बोल, जिंक' ही मूळ रूपे आहेत. क्रियापदातील प्रत्ययरहित अशा मूळ शब्दांना धातू असे म्हणतात. धातूला प्रत्यय लागून क्रियापदाची विविध रूपे बनतात. उदाहरणार्थ; बस-तो, बस-ला, बस-तात वगैरे. परंतु काही रूपे धातूपासून तयार होऊनही ती वाक्याचा अर्थ पूर्ण करत नाहीत. उदाहरणार्थ; 'मूल रडून दमले.' या वाक्यात 'रडून' व 'दमले' असे दोन क्रियादर्शक शब्द आहेत. त्यापैकी एकाने रडण्याची तर दुसऱ्याने दमण्याची क्रिया दर्शविली. परंतु फक्त पहिला शब्द 'मूल रडून' असा उच्चारला तर वाक्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. त्याला दुसऱ्याची जोड दिली ('दमले' या क्रियादर्शक शब्दाची) तरच वाक्याचा अर्थ पूर्णत्वाला जातो. म्हणून ज्या शब्दाने क्रियेबरोबरच वाक्यार्थही पूर्ण होतो तेच क्रियापद ठरते. उदाहरणार्थ; लीना काम करते. संजय गावाला गेला. त्याने पुस्तक वाचले.

तसेच त्याचे वाचून झाले, तो बसला होता. या वाक्यात 'वाचून', 'बसला' हे क्रियादर्शी शब्द

आहेत. 'वाचून' व 'बसला' या शब्दातील मूळ धातू 'वाच', 'बस' हे आहेत. या मूळ धातूंना प्रत्यय ('न', 'ला') लागून हे क्रियादर्शी शब्द तयार झाले. पण ती क्रियापदे नाहीत. कारण केवळ त्यांच्यामुळे वाक्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. तसेच क्रियेच्या काळाबद्दलही नेमकी माहिती मिळत नाही. अशा शब्दांना धातुसाधिते किंवा कृदन्ते म्हणतात. अशा धातुसाधितांना वाक्याचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी क्रियापदाची मदत घ्यावी लागते. क्रियापदाची मदत घेतली म्हणजे संबंधित वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो. उदाहरणार्थ; त्याचे पुस्तक वाचून झाले. (क्रियापद), तो बसला होता. आता क्रियापदाच्या व्याख्या पाहू.

- 'ज्या शब्दाच्या योगाने पदार्थाचे असणे किंवा करणे या गोष्टीचा (म्हणजे क्रियेचा) काळाच्या संबंधाने पूर्ण बोध होतो, त्यास क्रियापद असे म्हणतात.' : रा. भि. जोशी
- 'ज्या शब्दांपासून कालगत क्रियेचा बोध होतो त्या शब्दास क्रियापदे म्हणतात. क्रियापदाचे मूलभूत जे शब्द म्हणजे ज्या शब्दांस प्रत्यय लागून क्रियापदे होतात त्या मूलभूत शब्दांस धातू म्हणतात.' : कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

क्रियापदाच्या वरील व्याख्या व स्वरूपावरून क्रियापदाचे विशेष स्पष्ट करता येतील.

१. क्रियापद हा वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणारा क्रियावाचक शब्द असतो.
उदाहरणार्थ; त्याने आंबा खाल्ला; तिने अभंग गायला; तो सभेत बोलला; आम्ही सरबत प्यालो.
२. क्रियापद हा वाक्यातील मुख्य शब्द होय. परंतु काही म्हणीवजा वाक्यात क्रियापद अध्याहृत असते.
उदाहरणार्थ; एकी हेच बळ. (आहे हे अध्याहृत क्रियापद होय), सगळे मुसळ केरात (गेले), शितावरून भाताची परीक्षा (होते)
३. काही धातू क्रियादर्शक असतात तर काही धातू सत्तादर्शक, स्थितिदर्शक, स्थित्यंतरदर्शक असतात.
उदाहरणार्थ; त्याने केळ खाल्ले. ते सरबत प्याले. तिने पुस्तक वाचले. तो जोरात पळाला. यात खा, प्या, वाच, पळ हे क्रियादर्शक तर तो हुशार आहे, राम राजा झाला. ती दुर्दैवी आहे. सोने पिवळे असते. या वाक्यातील अस्, हो असे धातू सत्ता, स्थिती व स्थित्यंतरदर्शक आहेत.
४. धातूस विकार होऊन तयार झालेले रूप हे क्रियापद ठरते. उदाहरणार्थ; मी वाचन केले. मी चित्रकला शिकलो. आम्ही मैदानात खेळलो. या वाक्यातील केले, शिकलो, खेळलो अशा क्रियापदांतील मूळ धातूंना 'ले', 'लो' अशा प्रत्ययांचा विकार होऊन क्रियापदाची रूपे तयार झाली आहेत.
५. धातू ही शब्दजाती महत्त्वाची आहे; कारण त्यापासून बनलेल्या क्रियापदांमुळेच वाक्य पूर्णत्वाला जाते. वाक्यास अर्थ प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ; त्याने काम केले. तो धाडसाने बोलला. कासवाने शर्यत जिंकली.

क्रियापदांचे उपप्रकार : क्रियापदांचे वर्गीकरण अर्थ, व्युत्पत्ती व उपयोग या तीन तत्त्वांच्या आधारे

केले जाते. त्यावरून क्रियापदांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. **सकर्मक क्रियापद** : ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची जरूरी लागते त्यास सकर्मक क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; लिहिले, करतो, देतो त्याने पत्र लिहिले. तो आंगोळ करतो, तो दान देतो.

२. **अकर्मक क्रियापद** : ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची जरूरी नसते व क्रिया कर्त्याशीच थांबते त्या क्रियापदाला अकर्मक क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; मी रस्त्यात पडलो. या वाक्यात पडण्याची क्रिया कर्त्यावरच घडते आणि ती कर्त्याशीच थांबते. त्यामुळे केवळ 'मी पडलो.' हे वाक्यही पूर्ण अर्थाचे होते. पडलो या क्रियापदाला कर्माची जरूरी नाही. या प्रमाणेच झरा वाहतो. सूर्य उगवला. पहाट झाली. आहे, नाही, होता, नव्हता, हसला, आवडते, बसलो, येतो, जातो, उरतो, संपला इत्यादी अकर्मक क्रियापदे आहेत.

३. **द्विकर्मक क्रियापद** : जेथे दोन कर्मे दिसतात अशा क्रियापदास द्विकर्मक क्रियापद असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; राम हरणाला बाण मारतो. यात राम काय मारतो? तर बाण; आणि कोणाला मारतो? तर हरणाला. अशी दोन उत्तरे मिळतात. यावरून राम या एकाच कर्त्याच्या संबंधात दोघांविषयीच्या क्रिया घडतात. 'हरण' आणि 'बाण' अशी दोन कर्मे वरील वाक्यात आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारतो. (विद्यार्थी व प्रश्न ही द्विकर्मे आहेत.)

४. **उभयविध क्रियापद** : जी क्रियापदे समर्कक व अकर्मक या दोन्ही अर्थी वापरतात. त्यांना उभयविध क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; त्याने घराचे दार उघडले. व त्याच्या घराचे दार उघडले. या दोन वाक्यात 'उघडले' हे क्रियापद आहे. पहिल्या वाक्यात ते सकर्मक वापरले असून 'त्याने' हा कर्ता व 'दार' हे कर्म आहे. दुसऱ्या वाक्यात 'उघडणारे कोण?' तर 'दार' व उघडण्याची क्रिया दारावरच घडते. येथे उघडले हे अकर्मक आहे. या प्रमाणेच 'रामाने धनुष्य मोडले' व 'ते लाकडी धनुष्य मोडले'. या पहिल्या वाक्यातील मोडले हे सकर्मक तर दुसऱ्या वाक्यात ते अकर्मक आहे.

५. **भावकर्तृक क्रियापद** : धातू विचारातील हा एक वादग्रस्त प्रकार आहे. कधी कधी पूर्ण वाक्यात कर्ता दिसत नाही किंवा तो अध्याहृत असतो, कधी तो अनिश्चित असतो. अशा धातूंना अथवा क्रियापदांना अकर्तृक अथवा भावकर्तृक क्रियापदे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; मला मुंबईस करमते. तिला मळमळते. मी तेथे पोचताच उजाडले. त्याचे चांगलेच फावले. घरी येताच उजाडले. इत्यादी. वाक्यांतील क्रियापदांना स्पष्ट स्वरूपाचे कर्ते नाहीत. मात्र करमते, मळमळते, उजाडले, फावले या क्रियापदांचे मला, तिला, त्याला, त्यांना, लोकांना, मुलांना इत्यादी कर्ते होऊ शकतात. मराठीत कर्त्याशिवाय कोणतेच वाक्य असू शकत नाही. त्यामुळे हा प्रकार योग्य वाटत नाही.

६. **संयुक्त क्रियापद** : याला 'सहायक क्रियापद' असेही म्हणतात. ही क्रियापदे एका शब्दाची नसून दोन शब्दांची असतात. धातुसाधित व सहायक क्रियापद मिळून बनणाऱ्या क्रियापदाला संयुक्त

क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'श्रीकृष्ण वेणू वाजवीत आहे.' या वाक्यात 'वाजवीत' व 'आहे' असे दोन क्रियावाचक शब्द आहेत. पैकी 'वाजवीत' या धातुसाधित शब्दाचा अर्थ पूर्णत्वाने जाण्यासाठी त्याला 'आहे' या क्रियापदाचे साहाय्य घ्यावे लागले. म्हणून ते 'सहायक क्रियापद' ठरले. तसेच ती एकच क्रिया पूर्ण होण्यासाठी एकाच वाक्यात धातुसाधित शब्द व क्रियावाचक शब्द या दोहोंचाही उपयोग एकत्रित करावा लागला; म्हणून ते 'संयुक्त क्रियापद' झाले.

७. **सिद्ध क्रियापद** : सिद्ध धातूला प्रत्यय लावून बनविलेल्या क्रियापदास सिद्ध क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; जातो, करतो, खातो, पितो, उठतो, बसतो. या क्रियापदांत अनुक्रमे 'जा, कर, खा, पी, ऊठ, बस' हे सिद्ध धातू आहेत. त्यांना 'तो' हा प्रत्यय लागून सिद्ध क्रियापदाची रूपे तयार झाली आहेत. उदाहरणार्थ; छबी ऊठ. बाहेर जा, दिवा लाव, खाली बस, काम कर.

८. **साधित क्रियापद** : साधित धातूपासून बनविलेल्या क्रियापदास साधित क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; रामाचे डोळे सीतात्यागाने पाणावले. झाडाची पाने उन्हाने पिळवटली. गुरुजींनी विद्यार्थ्यांकडून धडा करविला. अलीकडे खेड्यातील लोकही चांगलेच पुढारलेत. या वाक्यांत नामापासून-पाणावणे (मूळ नाम : पाणी), विशेषणापासून - पिळवटणे (मूळ विशेषण : पिवळा), क्रियापदांपासून - करविणे (मूळ क्रियापद : करणे), अव्ययापासून - पुढारणे (मूळ अव्यय : पुढार/पुढे) असे धातू आहेत. त्यांना साधित धातू म्हणतात तर त्यापासून बनलेल्या क्रियापदांना (पाणावले, पिळवटली, करविला, पुढारलेत) साधित क्रियापदे म्हणतात.

९. **शक्य क्रियापद** : जे क्रियापद कर्त्याला क्रिया करण्याची शक्यता किंवा सामर्थ्य आहे असे दाखविते त्याला शक्य क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; मला आता थोडेसे चालवते, मला आता काम करवते. या वाक्यांत चालवते (चालण्याची) क्रिया, करवते (करण्याची) क्रिया आहे. या क्रियापदांवरून चालण्याची व काम करण्याची क्रिया कर्ता करू शकतो म्हणजेच क्रिया करण्याची शक्यता वा सामर्थ्य कर्त्याला आहे असा अर्थ निघतो.

१०. **प्रयोजक क्रियापद** : क्रियेचा कर्ता, ती क्रिया स्वतःहून करत नसून ती तो दुसऱ्या कोणाला तरी करायला लावत आहे, असा अर्थ ज्या क्रियापदातून व्यक्त होतो त्यास प्रयोजक क्रियापद म्हणतात. उदाहरणार्थ; आई मुलाला हसविते. या वाक्यात 'हसविते' या शब्दांतून हसण्याची क्रिया मुलाला आईकडून होते. स्वतः मुलाकडून होत नाही. त्यामुळे 'हसविते' हे प्रयोजक क्रियापद ठरते. उदाहरणार्थ; झाड पाडले. यात 'पाडले' हे प्रयोजक क्रियापद होय.

११. **अनियमित क्रियापद** : धातूला काळ व अर्थ दाखविणारे प्रत्यय लागून क्रियापदाची रूपे बनतात. उदाहरणार्थ; 'बस' या धातूपासून 'बसतो' हे वर्तमानकाळी 'बसता' हे संकेतार्थ रूप तयार झाले. परंतु मराठीत काही धातू असे आहेत की त्यांना काळ व अर्थाचे सर्व प्रत्यय न लागता ते थोड्या वेगळ्याच प्रकारे चालतात. त्यांना 'गौण किंवा अनियमित क्रियापदे' म्हणतात. उदाहरणार्थ; आहे, नाही, नव्हे,

पाहिजे, नको, नये, नलगे या क्रियापदांची रूपे अशी आहेत. यांची मूळ रूपे क्रियापदेच असून त्यात अमुक एक धातू आहे असे निश्चितपणे सांगता येत नाही. उदाहरणार्थ; मुलांनी सतत खेळू नये; सूजास अधिक सांगणे नलगे; मला कॉफी पाहिजे; असे वागणे बरे नव्हे; आई घरी नाही; परमेश्वर सर्वत्र आहे.

विकारी जाती आणि त्यांच्या व्याख्या, त्यांचे स्वरूप, विशेष आणि उपप्रकार समजावून घेतले. आता आपण अविकारी शब्दजातींचा विचार करूया. अविकारी या शब्दजाती प्रकारात; १. क्रियाविशेषण अव्यय, २. शब्दयोगी अव्यय, ३. उभयान्वयी अव्यय व ४. केवलप्रयोगी अव्यय हे मुख्य प्रकार व त्यांच्या उपप्रकारांचा विचार येतो. तो पुढीलप्रमाणे;

१. क्रियाविशेषण अव्यय : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

नामाबद्दलचे विशेष असे गुण दाखविणाऱ्या शब्दाला नामविशेषण किंवा नुसतेच विशेषण म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'आंबा गोड आहे.' यात आंब्याचा गोडपणा किंवा गुण; गोड या शब्दांमुळे समजतो म्हणून 'गोड' हे विशेषण होय. 'लाल कमळाने तलाव शोभू लागला.' यात 'लाल' हे विशेषण होय. त्याचा संबंध 'कमळ' या नामाशी आल्याने शब्दाच्या अर्थात भर पडली. म्हणून हे विधान नामविशेषण ठरते.

याचप्रमाणे क्रियापदाबद्दल विशेष माहिती सांगणाऱ्या शब्दाला क्रियाविशेषण म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'ढग जलद पांगले'. यात 'जलद' हे क्रियाविशेषण होय. त्याचा संबंध 'पांगले' या क्रियापदांशी आल्याने शब्दाच्या अर्थात भर पडली. म्हणून हे विधान क्रियाविशेषण ठरते.

क्रियाविशेषण हे क्रियापदाचे विशेषण असते. ते विकारी म्हणजे बदलणारे असते. उदाहरणार्थ; 'मुलगी जलद चालते'. या वाक्यात 'जलद' हा शब्द चालतो या क्रियापदाबद्दल विशेष माहिती सांगतो; पण यातील कर्त्याचे (मुलगी) लिंग, वचन किंवा पुरुष बदलले तरी 'जलद' या शब्दाचे रूप बदलत नाही. अशी वाक्ये अविकारी राहतात. उदाहरणार्थ; मुलगी जलद पळते. (एकवचनी-स्त्रीलिंगी), मुली जलद पळतात. (अनेकवचनी-स्त्रीलिंगी), मुले जलद पळतात. (अनेकवचनी-नपुसकलिंगी) यांनाच 'अव्यय' असेही म्हणतात. क्रियाविशेषण अव्ययांच्या प्राथमिक स्वरूपावरून त्यांच्या व्याख्या स्पष्ट करता येतील.

- 'क्रियाविशेषण म्हणजे क्रियेचा विशेष दाखविणारा शब्द.' : कृ. पां. कुलकर्णी
- 'ज्या अव्ययांनी क्रियेचे कोणत्याही प्रकारचे विशिष्टत्व दाखविले जाते, म्हणजे जी क्रियेसंबंधाचे स्थळ, काळ, रीती, संख्या इत्यादी धर्म दाखवितात त्यास क्रियाविशेषणे म्हणतात.' : मो. के. दामले

क्रियाविशेषणाच्या वरील स्वरूप व व्याख्यांवरून या शब्दजातीचे स्वरूप स्पष्ट होते. आता त्यांच्या विशेषांचा विचार करू या.

१. क्रियाविशेषणे ही क्रियेची विशेषणे असल्याने ती क्रियेसंबंधी कोणत्यातरी प्रकारची माहिती सांगतात. उदाहरणार्थ; राम जोरात पळाला. ती फारच हळूहळू चालते. अरुंधती मुळमुळू रडते.

२. क्रियेसंबंधाने स्थळ, काळ, रीती, संख्या इत्यादी धर्म क्रियाविशेषणामुळे दाखविले जातात.
उदाहरणार्थ; हवा सर्वत्र आहे. (स्थळ), हल्ली संगणकाशिवाय चालत नाही. (काळ), खारुताई तुरुतुरू चालते. (रीती), नागझिरा अभयारण्यात वाघ अनेकदा दिसला. (संख्या) इत्यादी.
३. साधित क्रियाविशेषणांची संख्या अधिक आहे. उदाहरणार्थ; तो मोठ्याने ओरडला. या घराला इकडून दार आहे.
४. नामे, विशेषणे, शब्दयोगी अव्यये यांना काही प्रत्यय लागून प्रत्ययान्वित विभक्त्यन्त रूपे ही क्रियाविशेषणासारखी वापरली जातात. उदाहरणार्थ; माणसाने सदा हसतमुख रहावे. काळ्या कोकिलेचा आवाज मधुर असतो. इतक्यात शाळेची घंटा झाली. मध्ये-मध्ये बोलू नका.

क्रियाविशेषणाचे उपप्रकार : क्रियाविशेषण अव्ययांचे वर्गीकरण अर्थ व स्वरूपावरून केले जाते. त्यामध्ये कालदर्शक, सातत्यदर्शक, आवृत्तिदर्शक, स्थिति (स्थल) दर्शक, गतिदर्शक, रीतिवाचक, संख्यावाचक, साधित, सामासिक असे प्रकार सांगितले जातात. त्यांचा विचार पुढीलप्रमाणे;

१. **कालदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय :** वाक्यातील शब्द क्रिया घडण्याची वेळ किंवा काळ दाखवितात त्यांना कालदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात. उदाहरणार्थ; आज, उद्या, परवा, पूर्वी, मागे, हल्ली, आता, काल, आधी, तूर्त, जेव्हा, केव्हा, तेव्हा, सांप्रत इत्यादी. काल शाळेला सुट्टी होती. हल्ली महागाईने कळस केला आहे. परवा मी मुंबईहून आलो.

२. **सातत्यदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय :** ज्या वाक्यात क्रियेचे सातत्य दर्शविले जाते ते सातत्यदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय होय. उदाहरणार्थ; सदा, सर्वदा, सतत, नेहमी, वारंवार, नित्य, दिवसभर, अद्याप, आजकाल इत्यादी. माणसाने सतत ज्ञान मिळवावे. देवाला नित्य भजावे. सतत अभ्यास करावा, सदा-सर्वदा योग तुझा घडावा.

३. **आवृत्तिदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय :** उदाहरणार्थ; पुनःपुनः, फिरून, वारंवार, सालोसाल, क्षणोक्षणी, दररोज, प्रतिदिन, दरसाल, एकदा, दोनदा इत्यादी. तू पुनःपुन्हा गिरकी घेऊ नकोस. मी त्याला वारंवार बजावले. त्याने दोनदा बक्षीस मिळविले.

४. **स्थितिदर्शक (स्थलदर्शक) क्रियाविशेषण अव्यय :** उदाहरणार्थ; येथे, तेथे, जेथे, इकडे, तिकडे, चहुकडे, अलीकडे, पलीकडे, पुढे, मागे, खाली, वर, मध्ये, कोठे, सभोवती. पुस्तक खाली पडले. ते वर उचलून ठेव. नदीच्या अलीकडे आंब्याचे झाड आहे, तेथे मी राहतो. इकडे तिकडे चोहिकडे; आनंदी आनंद गडे.

५. **गतिदर्शक क्रियाविशेषण अव्यय:** उदाहरणार्थ; मागून, पुढून, वरून, खालून, इकडून, तिकडून, तेथून, जिथून, दूर, लांब इत्यादी. माझे घर लांब आहे; तिथून ओढा वाहतो. मंदिराच्या मागून जा; पुढून जाऊ नकोस. पुढून पाठ मागून सपाट.

६. **रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यय** : वाक्यातील जे शब्द क्रिया घडण्याची रीत किंवा क्रिया कशी घडते ते सूचित करतात त्यांना रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात. उदाहरणार्थ; सावकाश, जपून, गटागटा, उभ्याने, बसून. रस्ता ओलांडताना सावकाश व जपून जावे. राजू उभ्याने पाणी गटागटा पितो.

७. **संख्यावाचक क्रियाविशेषण अव्यय** : वाक्यातील क्रियेचे परिमाण दाखविणाऱ्या शब्दास संख्यावाचक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात. उदाहरणार्थ; किंचित, जरा, काहीसा, थोडा, क्वचित, अगदी, भरपूर, मुळीच, मोजके, पूर्ण अतिशय, अत्यंत इत्यादी. त्या विद्यार्थ्यांला मी अनेकदा बजावले आहे. पाश्चात्य लोक मराठी बोलताना नेहमी अडखळतात. सर्कस पाहून मला अत्यंत आनंद झाला.

८. **साधित क्रियाविशेषण अव्यय** : जे क्रियोविशेषण अन्य शब्दास काही प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागून तयार होते त्यास साधित क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात. उदाहरणार्थ; सकाळी, रात्रीचा, जेणेकरून, ह्यामुळे, मोठ्याने, एकदा, खेळताना, चालताना, उठल्यावर, खालून, जवळून, पूर्वीचा, दररोज, गावोगाव इत्यादी. गाढव मोठ्याने ओरडले. तो चालताना घसरून पडला. मी रात्रीचा आहार घेत नाही. दररोज सकाळी लवकर उठावे. ते कुटुंबासहित नाटकाला गेले.

९. **सिद्ध क्रियाविशेषण अव्यय** : जो शब्द मूळचा अव्यय असून क्रियाविशेषणाप्रमाणे उपयोगात येतो त्याला सिद्ध क्रियाविशेषण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; हळू, लवकर, येथे, तेथे, आज, पुढे, मागे, आता इत्यादी. आज येथे सभा आहे. रस्त्याने चालताना पुढे पाहून चालावे. आता तुम्ही घरी गेला तरी चालेल.

१०. **सामासिक क्रियाविशेषण अव्यय** : क्रियाविशेषणांचे कार्य करणारे संस्कृत, फारसी उपसर्ग, शब्दांच्या द्विरुक्तीने होणारे जोडशब्द किंवा सामासिक शब्द म्हणजे सामासिक क्रियाविशेषण अव्यय होय. उदाहरणार्थ; आजन्म, यथाशक्ती, गैरहजर, बिनघोर, गावोगाव, समोरासमोर, गल्लोगल्ली, हरघडी, आमरण, प्रतिदिन इत्यादी. मला प्रतिदिन एक रुपया द्या. त्यांचे आमरण उपोषण आहे. गल्लोगल्ली मुले क्रिकेट खेळतात. माझे नि त्याचे घर समोरासमोर आहे.

११. **स्थानिक क्रियाविशेषण अव्यय** : वाक्यातील काही शब्दांना विशिष्ट स्थानावर असल्यामुळे क्रियाविशेषण अव्ययाचे रूप प्राप्त होते. त्यांना स्थानिक क्रियाविशेषण अव्यय म्हणतात. उदाहरणार्थ; माती, दगड, हसत, नकळत, चांगले, तर, वर, तरी. तो काय माती जिंकतो. तो काय दगड खेळतो. (माती, दगड - नामे), राणी हसत बोलते. तो नकळत आला (हसत, नकळत - कृदन्ते), तो हिंदी चांगले बोलतो (चांगले - विशेषण), तू लिपटने वर ये (वर - शब्दयोगी)

२. **शब्दयोगी अव्यय** : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

नाम आणि सर्वनामांप्रमाणे प्रत्ययांचे काम करणारे इतरही काही शब्द असतात. अशा शब्दांचा पुढील

शब्दांशी संबंध प्रस्थापित होतो. उदाहरणार्थ; 'रामने टेबलावर पुस्तक ठेवले.' या वाक्यात 'वर' या शब्दामुळे 'टेबल' व 'पुस्तक' या शब्दांचा संबंध प्रस्थापित झाला. 'टेबल' व 'पुस्तक' या शब्दांना जोडण्याचे कार्य 'वर' या शब्दाने केले. वाक्यातील असे शब्द इतर शब्दांना जोडून येतात. त्यांना शब्दयोगी अव्यय म्हणतात. आता शब्दयोगी अव्ययांच्या व्याख्यांचा विचार करूया.

- 'जी अव्यये, नामे व नामवाचक शब्द यांच्यापुढे योजिली असता विभक्तीचे कार्य करितात, ती शब्दयोगी अव्यये होत.' : रा. भि. जोशी
- 'जे अव्यय शब्दाला जोडल्याने त्या शब्दाचा वाक्यातील इतर दुसऱ्या शब्दांशी असलेला संबंध दाखविला जातो, त्या अव्ययास शब्दयोगी अव्यय म्हणतात.' : कृ. पां. कुलकर्णी
- 'जी अव्यये नामे आणि नामाप्रमाणे योजिलेले इतर शब्द ह्यांच्यापुढे येऊन त्यांचा वाक्यातील इतर शब्दांशी संबंध दाखवितात त्यास शब्दयोगी अव्यये असे म्हणतात.' : मो. के. दामले

वरील व्याख्या व स्वरूपांवरून शब्दयोगी अव्ययाचे विशेष स्पष्ट करता येतील. ते असे;

१. नाम वा नामाप्रमाणे योजलेल्या शब्दांना जोडून येतात. उदाहरणार्थ; ढगाआड सूर्य लपला आहे. गावाकडून पत्र आले. नदीकाठी खूप हिरवळ आहे.
२. शब्दयोगी अव्यये परस्परांचा संबंध दर्शवितात. उदाहरणार्थ; चंदूने टेबलावर ग्रंथ ठेवला. वसुंधरा अभ्यासाकडे लक्ष देत नाही.
३. शब्दयोगी अव्यये शब्दांना जोडून येतात त्यामुळे त्यांचे उच्चारणही शब्दाबरोबरच होते. म्हणून त्यांचे लेखनही शब्दांना जोडूनच करावे लागते. उदाहरणार्थ; लीनाजवळ दहा रुपये आहेत. शाळेजवळ हनुमंताचे मंदिर आहे. वेशीपाशी नवरा आला.
४. शब्दयोगी अव्यये विभक्ती प्रत्ययाचे काम करतात. उदाहरणार्थ; तिच्याकडून हे काम होणार नाही. (तृतीया विभक्ती), हिंदवी स्वराज्यासाठी बाजीप्रभूंनी प्राणार्पण केले (चतुर्थी विभक्ती), मुले मैदानावर खेळतात. (सप्तमी विभक्ती). त्यांच्याविषयी मला आदर आहे. (षष्ठी विभक्ती)
५. काही शब्दयोगी अव्यये धातूस जोडून येतात. उदाहरणार्थ; आम्ही तेथे जाईपर्यंत उजाडले. (धातू : 'जा') ते उठेपर्यंत आम्ही तेथेच बसून राहिलो. (धातू : 'ऊठ')
६. शब्दयोगी अव्यय जोडताना मागील शब्दाचे सामान्यरूप होते. उदाहरणार्थ; मांडवाखाली पंगत बसली. घट्याबाहेर पिलू उडाले. घरापुढे टांगा थांबला.
७. काही शब्दयोगी अव्यये क्रियाविशेषणांना जोडून येतात. उदाहरणार्थ; कालपासून पाऊस सुरू झाला. तेथपर्यंत पोहोचण्यास खूप उशीर झाला. वृक्षावर वेली चढल्या आहेत.

शब्दयोगीचे उपप्रकार : शब्दयोगी अव्ययांचे अर्थावरून विविध प्रकार मानले जातात ते पुढीलप्रमाणे;

१. कालवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; आत, पूर्वी, नंतर, आधी, पर्यंत, पावेतो, पुढे इत्यादी. दररोज सूर्योदयापूर्वी उठावे. बुधवारपर्यंत सुट्टी राहिल.

२. गतिवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; आतून, खालून, मधून, पर्यंत, पासून इत्यादी. सीता घरापासून शाळेपर्यंत चालत जाते.

३. स्थलवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; बाहेर, आत, मागे, पुढे, अलीकडे, समोर, जवळ, नजीक, समीप, समक्ष इत्यादी. घरासमोर बाग आहे. माझे गाव पुण्याजवळ आहे. पुजारी मंदिराबाहेर आला.

४. हेतुवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; साठी, कारणे, करिता, अर्थी, प्रीत्यर्थ, निमित्त, स्तव इत्यादी. देशास्तव कार्य करा. तुजसाठी जनन ते मरण.

५. न्यूनत्ववाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; शिवाय, खेरीज, विना, वाचून, व्यतिरिक्त, परता इत्यादी. ध्येयापरता देव नाही. तुझ्यावाचून करमेना.

६. तुलनावाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; पेक्षा, तर, तम, मध्ये, परीस इत्यादी. माणसांपरीस मेंढरं बरी. रामपेक्षा शाम हुशार आहे.

७. योग्यतावाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; योग्य, सारखा, जोगा, समान, सम, प्रमाणे, बरहुकूम इत्यादी. यासम हाच. आईसारखे दुसरे दैवत नाही.

८. संग्रहवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; सुद्धा, देखील, ही, पण, बरीक इत्यादी. मेथीची भाजी मलासुद्धा आवडते. इतर कागदाबरोबर त्यांनी पोथ्यासुद्धा जाळल्या.

९. संबंधवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; विषयी, संबंधी इत्यादी. गणिताविषयी मला भीती वाटत नाही. कोणासंबंधी वार्ड बोलू नये.

१०. साहचर्यवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; बरोबर, सह, संगे, सकट, सहित, निशी, समवेत इत्यादी. तुझ्यासह तुझ्याविना. आजच्या खेळाला तूही माझ्याबरोबर चल. रामासह सीतेने वनवास पत्करला. ठेकणासंगे हिरा तो भंगे.

११. भागवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; पैकी, पोटी, आतून इत्यादी. कामापोटी इसार द्या. शंभरपैकी साठ गुण पडले.

१२. विनिमयवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; बदल, ऐबजी, जागी, बदली इत्यादी.

चहाऐवजी दूध उत्तम. त्याच्याबद्दल बोलू नकोस; तिच्याबद्दली तू ये.

१३. विरोधवाचक शब्दयोगी अव्यय : उदाहरणार्थ; विरुद्ध, उलटे, उलट इत्यादी. कोणाविरुद्ध कोणी राग धरू नये.

१४. परिमाणवाचक शब्दयोगी अव्यय: उदाहरणार्थ; भर. मजुराने दिवसभर राबावे, मी पोटभर जेवण केले.

३. उभयान्वयी अव्यय : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

उभय म्हणजे दोन व 'अन्वय' म्हणजे संबंध. हे अव्यय दोन शब्दांतील किंवा वाक्यातील संबंध दर्शविते अथवा घडवून आणते. उदाहरणार्थ; 'बाबांनी मंडईतून कांदे व बटाटे आणले.' या वाक्यात 'व' हा शब्द 'कांदे' आणि 'बटाटे' या दोन शब्दांना जोडतो. उभयान्वयी अव्ययांचे प्रमुख कार्य म्हणजे दोन शब्द किंवा वाक्ये यांना जोडणे. ती अव्यये असतात. वाक्यात इतर कोणतेही कार्य ती करीत नाहीत. आता व्याख्या पाहू.

- 'ज्या अव्ययांचा संबंध दोन शब्दांच्या अथवा दोन वाक्यांच्या परस्पर अन्वयाकडेच असतो त्यास उभयान्वयी अव्यय म्हणावे.' : दादोबा पांडुरंग
- 'जे अव्यय क्रियेचे विशिष्टत्व न दाखविता एका वाक्याचा दुसऱ्या वाक्यांशी संबंध दाखविते म्हणजे एका वाक्याची दुसऱ्या वाक्याशी सांगड घालते त्यास उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात.' : मो. के. दामले
- 'उभय म्हणजे दोन आणि अन्वय म्हणजे जोड किंवा संबंध. दोन किंवा अधिक शब्द अथवा दोन किंवा अधिक वाक्ये यांना जोडणारा शब्द ते उभयान्वयी अव्यय होय.' : कृ. पां. कुलकर्णी

वरील व्याख्या आणि स्वरूपावरून उभयान्वयी अव्ययाचे विशेष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील;

१. शब्द जोडणे व वाक्ये जोडणे हा महत्त्वाचा विशेष होय. उदाहरणार्थ; रामा व हरी बाजारात गेले. माकड झाडावर चढले व खाली आपटले. राम गेला आणि भरत परत आला.
२. दोन किंवा अधिक शब्द किंवा वाक्ये जोडणे, जोडण्यामुळे मूळ अर्थात भर घालणे व अविकारी असणे हे उभयान्वयीचे विशेष आहे. उदाहरणार्थ; राम सुनंदावर उत्कटपणे प्रेम करतो म्हणून ती स्वतःला भाग्यवान समजते. आपल्या देशावर आणि आपल्या देशबांधवावर आपली निष्ठा हवी.

उभयान्वयीचे उपप्रकार : उभयान्वयी अव्ययांचे मुख्य भेद दोन आहेत. प्रधानत्वसूचक आणि गौणत्वसूचक; यांचेही पुन्हा उपप्रकार पडतात. त्यांचा आपण विचार करू.

- प्रधानत्वसूचक : याला प्रधानवाक्यसूचक असेही म्हटले जाते. त्याचे उपप्रकार पुढीलप्रमाणे;

१. **समुच्चयबोधक** : ज्या अव्ययांनी दोन किंवा अधिक वाक्यांचा (किंवा शब्दांचाही) एकत्र समुच्चय किंवा संग्रह होतो त्यास समुच्चयबोधक असे म्हणतात. ती अशी : आणि, व, आणखी, अन्, शिवाय, आणिक. उदाहरणार्थ; वर्गात गुरूजी आले आणि मुले उभी राहिली. भीमसेनजींनी गाणे गायिले अन् पेटीही वाजविली.

२. **विकल्पबोधक** : ज्या अव्ययांनी दोन किंवा अधिक निवडलेल्या वाक्य किंवा शब्दांपैकी कोणत्यातरी एकाचे ग्रहण होते त्यास विकल्पबोधक असे म्हणतात. ती अशी : वा, अथवा, की, किंवा, अगर इत्यादी. उदाहरणार्थ; माणसाने पाप वा पुण्याचा विचार करावा. रामला पैसा हवा की ज्ञान हवे?, समारंभाला तुम्ही या अगर तुमच्या मुलाला पाठवा.

३. **न्यूनत्वबोधक** : ज्या अव्ययांनी विवक्षित अर्थामधील काही कमीपणा दाखविण्यात येतो त्यास न्यूनत्वबोधक असे म्हणतात. ती अशी : पण, परंतु, बाकी, परी इत्यादी. उदाहरणार्थ; मरावे परी कीर्तिरूपे उरावे. शेतकऱ्यांनी शेते नांगरली पण पाऊस पडलाच नाही; सीताला थोडे बरे नाही; बाकी सर्व ठीक. ही अव्यये दोन वाक्यातील विरोध दर्शवितात; म्हणून त्यांना विरोधदर्शक असेही म्हणतात.

४. **परिणामबोधक** : ज्या अव्ययांनी असे सूचित होते की, त्या अव्ययाच्या पुढे येणाऱ्या वाक्यातील अर्थ त्याच्या मागील वाक्याच्या अर्थाचा परिणाम आहे म्हणजे तो त्यापासून उत्पन्न होतो; तेव्हा त्यास परिणामबोधक म्हणतात. ती अशी : म्हणून, यास्तव, याकरिता, तेव्हा, सबब, तस्मात्, अतएव इत्यादी. उदाहरणार्थ; तो फार खोडकर आहे म्हणून आई त्याच्यावर रागवते. एस.टी. वाटेत नादुरुस्त झाली; सबब मला उशीर झाला. चांगले गुण मिळावे याकरिता तो खूप अभ्यास करतो.

■ **गौणत्वसूचक** : याला गौणवाक्यसूचक असेही म्हणतात. त्याचे उपप्रकार पुढीलप्रमाणे;

१. **स्वरूपबोधक** : या अव्ययांनी दोन वाक्ये जोडली जातात तेव्हा पहिल्या वाक्याचा खुलासा, त्याचे स्वरूप पुढील वाक्याने स्पष्ट होते. ती अशी : म्हणजे, म्हणून, की, जे, ऐसाजे इत्यादी. उदाहरणार्थ; तू ये म्हणजे मी जाईन. कोबी म्हणून एक भाजी आहे. ती म्हणाली की मी तुमचीच आहे.

२. **कारणबोधक** : ज्या अव्ययामुळे पूर्ववाक्यातील विधानाचे (क्रियेचे) कारण त्या अव्ययानंतर येणाऱ्या वाक्यात सांगितलेले असते, त्यामुळे मूळ क्रियेचे कारण समजते. ती अशी : कारण, की, का, कारण की, म्हणून, म्हणजे, तर-मग, जर-का इत्यादी. उदाहरणार्थ; पोपट उडून गेला; कारण की पिंजरा उघडा होता. विद्यार्थ्यांनी ग्रंथांचा अभ्यास करावा कारण त्यामुळे त्यांना ज्ञान मिळते.

३. **उद्देशबोधक** : ज्या अव्ययामुळे पहिल्या वाक्यातील क्रियेचा उद्देश, हेतू दुसऱ्या वाक्यात सांगितला जातो. ती अशी : सबब, म्हणून, यास्तव, कारण की, का की, की ही अव्यये परिणामबोधकासारखीच असली तरी दोहोंत फरक आहे. ज्या वाक्यात परिणाम निर्देश केलेला असतो त्याच्या आरंभी 'म्हणून' हे अव्यय येते तर ज्यात उद्देशाचा उल्लेख असतो त्याच्या अखेरीस 'म्हणून' हे

अव्यय येते. उदाहरणार्थ; तो विष प्याला म्हणून मेला. (परिणामबोधक), त्याला मरायचे होते म्हणून तो विष प्याला (उद्देशदर्शक), खूप पैसा मिळावा म्हणून तो दुर्बईला गेला. तू येथून जा कारण तू लबाड आहेस. (दोन्ही वाक्ये उद्देशदर्शक/बोधक आहेत.)

४. संकेतबोधक : संकेत किंवा अट असा अर्थ दाखवून दोन वाक्ये जोडण्यासाठी ज्या अव्ययांचा उपयोग केला जातो त्यांना संकेतबोधक अव्यय म्हणतात. ती अशी : जर-तर, जरी-तरी, यद्यपि-तथापि, म्हणजे, की, तर, असेल की इत्यादी. उदाहरणार्थ; जरी आंधळी मी तरी तुला पाहते. बाबा घरी आले की आपण बाहूर पडू. प्रेम केले की कविता सुचते. प्रयत्न केला तर फायदाच होईल.

४. केवलप्रयोगी अव्यय : स्वरूप, व्याख्या व विशेष

केवलप्रयोगी अव्यय ही शब्दजाती मानण्याबद्दल व्याकरणकारांमध्ये मतभेद आहेत. त्याची मुख्य कारणे दोन आहेत. १. ती वाक्यगत घटक बनत नाहीत. २. त्यांचे स्वरूप इतर शब्दजातीपेक्षा वेगळे आहे. यामुळेच कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी, 'केवलप्रयोगी अव्यये मानण्याची आवश्यकता नाही.' असे म्हटले.

आपल्या मनातील विचार आपण शब्द किंवा वाक्यांच्याद्वारे व्यक्त करतो. पण कधी कधी हे विचार व्यक्त करण्यापूर्वी आपल्या मनात दाटून आलेल्या भावनांचा स्फोट होऊन एखादा उद्गार मुखावाटे बाहेर पडतो. या उद्गारातून कोणती तरी भावना व्यक्त होते. हे उद्गार दाखविणारे शब्द वाक्यांच्या आरंभी येतात. ते त्या वाक्यांचा भाग नसतात. ते स्वतंत्र असतात. व्याकरणाच्या दृष्टीने त्यांचा त्यांच्यापुढे येणाऱ्या वाक्यांशी संबंध नसतो. वाक्यात केवळ वापरायचे किंवा त्यांचा केवळ प्रयोग (उपयोग) करायचा म्हणून ते उच्चारले जातात. परंतु त्यांच्यावरून आपल्याला पुढच्या वाक्यातील भावनेचा अंदाज येतो.

अरेरे! (शोकदर्शक), वाहवा ! (प्रशंसादर्शक), ओहो ! (आश्चर्यदर्शक) या तिन्ही प्रकारांतील अव्यये एक शब्दच आहे. तथापि त्यांना संपूर्ण वाक्यांचा अर्थ प्राप्त झालेला आहे. पहिल्या शब्दाचा अर्थ काहीतरी वाईट घडले, असे सुचवितो (अरेरे ! त्याचा अपघात झाला.), दुसरा शब्द फार चांगले घडल्याचे सूचित करतो. (वाहवा ! चांगली कुस्ती मारलीस) आणि तिसरा शब्द मला आश्चर्य वाटते (ओहो ! एवढे गुण मिळाले त्याला ?) असा अर्थ प्रकट करतो. हा अर्थ प्रकट होताना त्या त्या एका शब्दानेच व्यक्त होतो.

वरील कंसातील वाक्यात 'अरेरे', 'वाहवा', 'ओहो' अशी केवलप्रयोगी अव्यये आली आहेत म्हणून ती तशी वाक्यरूप वाटतात. तथापि ती संपूर्ण वाक्यात केवळ नाम म्हणून आलेली असल्याने ती वाक्य ठरत नाहीत. त्यांना इतर नामाप्रमाणे विभक्तिप्रत्यय लागत नाहीत किंवा कोणताही विकार होत नाही. तसेच या वाक्यांतील विचार शब्दांनी व्यक्त होण्यापूर्वीच त्या भावनेचा उद्गार प्रथम आपल्या मुखातून बाहेर पडतो. त्यामुळे वाक्याच्या अर्थाच्या दृष्टीने केवलप्रयोगी अव्यये निरर्थक वाटतात. मात्र भावना व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने ती प्रभावी असतात. ती वाक्यांना डौल किंवा शोभा आणतात व भाषाशैलीत भर

टाकतात; म्हणून शब्दांच्या जातीत त्यांना विशिष्ट स्थान लाभले आहे. केवलप्रयोगी अव्ययाचे स्वरूप असे आहे. आता आपण व्याख्या पाहू.

- 'हर्षशोकादि मनोविकारांच्या उत्कटतेने जे उद्गार आपल्या तोंडातून बाहेर पडतात, ते दाखविणारी जी अव्यये ती केवलप्रयोगी अव्यये होत.' : रा. भि. जोशी
- 'ज्या अविकारी शब्दांनी बोलणाऱ्याच्या मनातील निरनिराळे विकार दाखविले जातात त्यास केवलप्रयोगी असे म्हणतात.' : गो. म. कुलकर्णी
- 'जी अव्यये वाक्यात अन्वय पावणारा अर्थ दाखवीत नाहीत किंवा वाक्यावाक्यांचा संबंधही भासवीत नाहीत, तर केवळ बोलणाऱ्याच्या मनातील हर्ष, शोक, आश्चर्य, तिरस्कार, अनुमोदन इत्यादी. वृत्ती मात्र दर्शवितात, त्यांस केवलप्रयोगी अन्वये किंवा उद्गारवाचक अव्यये म्हणतात.' : कृष्णशास्त्री चिपळूणकर
- 'ज्या अव्ययांचा वाक्याशी काही संबंध नसतो म्हणजे ज्यांच्याशिवाय वाक्यामध्ये अर्थाची काहीएक उणीव भासत नाही, किंवा जी वाक्यावाक्यांचाही संबंध दाखवीत नाहीत, तर केवळ बोलणाऱ्याच्या मनातील हर्षशोकादी वृत्ती मात्र दाखवितात, ती केवलप्रयोगी किंवा उद्गारवाची अव्यये होत.' : मो. के. दामले

वरील व्याख्या व स्वरूपावरून केवलप्रयोगी अव्ययाचे विशेष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील;

१. केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यातील इतर शब्दांशी साक्षात संबंध नसतो. केवळ प्रयोग म्हणून ती वाक्यात येतात. उदाहरणार्थ; शी: ! मला नाही आवडत ते. अबब ! इतकी महागाई.
२. केवलप्रयोगी अव्यये म्हणजे मनातील भावनांचे अकस्मात बाहेर पडलेले उद्गार होत. उदाहरणार्थ; बापरे ! तीन वाजले ! (आश्चर्य), अहाहा ! चांदणे किती सुरेख पडले आहे. (आनंद)
३. ही अव्यये बहुधा वाक्याच्या प्रारंभीच येतात; तथापि ती कधीकधी वाक्याच्या मध्येही येताना दिसतात. उदाहरणार्थ; ती आपली काहीतरीच बोलते !, छट् ! एक शब्द बोलू नको, पण मन बेटे स्वस्थ राहीना. येणार असेल तर येईना बापडा !
४. ती अव्यये असतात. त्यांना कसलेही प्रत्यय लागलेले नसतात आणि लागतही नाहीत.
५. इतर वाक्यांशी त्यांचा संबंध नसतो. त्यांचा उपयोग स्वतंत्रपणे होत असतो.
६. कधी कधी संबोधनात्मक नामांचाही वापर केवलप्रयोगी अव्ययासारखा होतो. उदाहरणार्थ; हरहर ! काय म्हणतोस?, शिवशिव ! काय केलेस तू हे !, नारायण, नारायण ! हे बघवत नाही रे मला ! यात हरहर मध्ये 'हर', शिवशिव मध्ये 'शिव' नारायण नारायण मध्ये 'नारायण' या संबोधनात्मक

नामांचा वापर झालेला आहे.

७. ही अव्यये भावनांचा स्फोट करित एकदम तोंडावाटे बाहेर पडतात. म्हणून त्यांच्या शेवटी नेहमी उद्गारवाचक चिन्ह देण्यात येते. उदाहरणार्थ; अबब !, अहाहा !, धिक् !
८. केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यांशी संबंध नसला तरी माणसाच्या मनातील भावना, विकार, उद्रेक, उमाळा, प्रतिक्रिया यांची अभिव्यक्ती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य ही अव्यये करतात. भाषिक व्यवहाराच्या दृष्टीने हे महत्त्वाचे कार्य होय.
९. शैली म्हणून केवलप्रयोगी अव्ययांचा खूप उपयोग होतो. त्यामुळे वाक्य सुशोभित होते. शैलीमध्ये भावनिक गुण निर्माण होण्यास यांची खूपच मदत होते.

केवलप्रयोगीचे उपप्रकार : केवलप्रयोगी अव्ययांचे वर्गीकरण त्यातील भावनांवरून करतात. त्यामुळे जितक्या भावना तितके त्यांचे प्रकार पडतात.

१. हर्षदर्शक अथवा आनंददर्शक केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; वा, वावा, अहा, ओहो, आहा, अहाहा

ओहो ! तू केव्हा आलास?, वा ! काय सुंदर फूल आहे हे.

२. शोकदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; ऊं, अँ, अरेरे, अयाई, अगाई, आईगं, हाय, हायहाय, हरहर, शिवशिव, रामराम, हरेराम

अगाई ! बोट भाजले माझे, हायहाय ! काय रे केलेस तू हे ?

३. आश्चर्यदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय : (विस्मयबोधक)

उदाहरणार्थ; अबब, अरेच्या, बापरे, ओहो, आगोबाई, अहाहा, चक्चक्

अबब ! केवढा ढीग हा ?, बापरे ! किती उंच हा पर्वत !

४. प्रशंसादर्शक अथवा अनुमोदन केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; भले, शाब्बास, ठीक, छान, खाशी, फक्कड, वाहवा, वा, धन्य, हां.

भले ! छान चित्र काढले; वाहवा ! किती सुंदर अक्षर तुझे !

५. संमतिदर्शक केवलप्रयोग अव्यय : (स्वीकारदर्शक)

उदाहरणार्थ; हां, जी. जीहां, ठीक, बराय, हा, अच्छा, हं, होय, तथास्तु

बराय ! निघतो मी आता, अच्छा ! छान काम केलेस.

६. विरोधदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; छट्, छ, हॅट्, ऊं अंहं, छित्, भलतेच

हॅट ! असले काम मी मुळीच करणार नाही., छे ! याबाबत तुम्ही बोलूच नका.

७. तिरस्कारदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय : (उद्वेग, विरक्ती, धिक्कार)

उदाहरणार्थ; धिक्, हट्, थूः, शीऽ! इश्श, हुडूत, हुड्, फस्, हत्, छत्, छी, भलतेच, थत्, छीछी

इश्श ? मी नाही बोलत., शीऽ ! किती घाणेरडे गाव हे !

८. संबोधनदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; अरे, रे, अगा (पुल्लिंग), अगे, गे, अगो, ग, ए, हे, अगं (स्त्रीलिंग), वा, हो, गा,

हे, ए, अरे (नपुसकलिंग) अगं ! तू येतेस ना माझ्याबरोबर ? अरे ! जरा पुढे पाहून चाल !

९. मौनदर्शक केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; चूप, चिप्, गप्, गुपचिप्, चूपचाप, चिडीचूप, गपा

चूप ! एक शब्द बोलू नकोस, चूपचाप ! बसा.

१०. व्यर्थ उद्गारवाची केवलप्रयोगी अव्यय :

उदाहरणार्थ; आपला, बेटे, बरीक, की, म्हणे, घ्या, मग, बापडा

पण मन बेटे स्वस्थ राहीना. जात असेल तर जाईना बापडा !, मी आपला गप्प बसलो.

४.४ शब्दार्थ आणि टिपा

- वर्ण : मुखावाटे निघणारे मूळ ध्वनी
- अक्षरे : ध्वनीची चिन्हे
- शब्द : विशिष्ट क्रमाने येणारी अर्थपूर्ण अक्षरे उदाहरणार्थ; ब, द, क (अर्थपूर्ण अक्षरे), बदक (शब्द)
- वाक्य : शब्द किंवा शब्दसमूहाचा पूर्ण अर्थ
- पद : शब्दाच्या मूळ स्वरूपात बदल होऊन झालेले रूप.

- **धातू** : एखाद्या शब्दाचे मूळ रूप. क्रियावाचक मूळ शब्द. उदाहरणार्थ; चालणे, पळणे, उठणे ही क्रियापदे. त्यातील चाल, पळ, ऊठ हे धातू होत.
- **विकारी** : सव्यय, बदल होणारे (लिंग, वचन किंवा विभक्ती यामुळे बदल)
- **अविकारी** : अव्यय, बदल न होणारे.
- **प्रत्यय** : विकृती करणारे ध्वनी किंवा ध्वनीसमूह. ध्वनींना किंवा ध्वनीसमूहांना कोणत्याही प्रकारचा अर्थ नसणारे परंतु जे शब्दांना जोडल्याने शब्दांची विशिष्ट रूपे तयार करतात. उदाहरणार्थ; अ, ई, य, था, इक, गा, इय, वान, गिरी, दान, दानी इत्यादी प्रत्यय. गाडीवान, वेगवान, गांधीगिरी इत्यादी. (शब्द)
- **पृथक पृथक** : वेगळा, वेगळा.
- **अध्याहृत** : गुप्त, स्पष्टपणे न जाणवणारे, परंतु आहे असे मानले जाणारे.
- **प्रातिपदिक** : पदार्थदर्शक शब्द. त्यापासून संख्या, लिंग (स्त्रीपुरुषभेद) इत्यादिकांनी युक्त अशा पदार्थाचा बोध होतो. तसेच त्याचा वाक्यात क्रियापदांशी संबंध जुळावा म्हणून त्याची रूपे वगैरे होऊन त्याच्याकडून विभक्त्यादि कार्ये घडतात.
- **न्यूनत्व** : कमीपणा, उणीव.
- **विकल्प** : दोहोतील एकाची निवड.
- **प्रयोज्य (प्रयोजक)** : प्रकर्षाने इतरांकडून योजिलेली.
- **कृदन्त / धातुसाधिते** : धातूस प्रत्यय लागून तयार झालेले क्रियावाचक शब्द. उदाहरणार्थ; 'वागणे' यामध्ये 'वाग' हा धातू, 'णे' हा प्रत्यय; त्यापासून वागणे हा शब्द तयार झाला.
- **सामान्यरूप** : 'राम', 'घर' ही सामान्यनामे. यांना विभक्तिप्रत्यय लागताना त्यांचे सामान्यरूप होते. उदाहरणार्थ; रामाला रामफळ आवडते. घरावर पत्रा आहे. या वाक्यात 'राम' या शब्दाला 'ला' प्रत्यय लागताना 'राम' या शब्दाचे 'रामा' तर 'घर' या शब्दाला 'वर' प्रत्यय लागताना 'घर' या शब्दाचे 'घरा' असे रूप तयार झाले. याला शब्दाचे सामान्यरूप म्हणतात. विभक्तिप्रत्ययक्षम नामाचे रूप ते सामान्यरूप. परंतु काही नामांचे सामान्यरूप होत नाही. उदाहरणार्थ; एकाक्षरी शब्द, परकीय भाषेतील शब्द, ग्राम किंवा देशवाचक विशेषनामे; अ, ई, ऊ-कारान्त विशेषणे.
- **केवलप्रयोग** : फक्त उपयोग.

४.५ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न आणि उत्तरे

लघुत्तरी प्रश्न

१. नाम म्हणजे काय ते सांगून नामाचे मुख्य प्रकार सोदाहरण स्पष्ट करा.

प्रास्ताविक : व्याकरणप्रक्रियेत 'नाम' ही सर्वात महत्त्वाची विकारी शब्दजाती आहे. मराठीतील नाव म्हणजे संस्कृतातील 'नाम' होय. व्याकरणशास्त्रात 'नाम' हीच संकल्पना रूढ झाली आहे.

विवेचन : सामान्यतः पृथ्वीतलावरील खरी किंवा काल्पनिक वस्तू ही नाव म्हणजेच नाम ठरते. जी वस्तू आपल्या डोळ्यांना दिसते त्याला आपण 'वस्तू' असे म्हणतो. पण व्याकरणात त्याचा अर्थ बराच व्यापक आहे. 'वस्तू' या शब्दाच्या अर्थामध्ये सर्व प्रकारचे पदार्थ, प्राणी व त्यांच्या अंगी वास करणारे गुण व धर्म यांचा अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ; व्यक्ती, फळे, फुले, पक्षी, नद्या, पर्वत, देश, वस्तू, गुण इत्यादीना असणारी नावे. सर्व नावांना व्याकरणात नामे असे म्हणतात. यावरून "दिसणाऱ्या किंवा कल्पनेने जाणलेल्या वस्तूला किंवा तिच्या गुणधर्माला जे दिलेले नाव असते त्याला नाम असे म्हणतात." उदाहरणार्थ; आंबा, चाफा, चिमणी, रामचंद्र, पंचगंगा, सौंदर्य, चीन. नामांचे मुख्य प्रकार तीन आहेत.

अ) सामान्यनाम : 'ज्या नामाने एकाच प्रकारचे प्राणी, वस्तू किंवा पदार्थ यांचा बोध होतो, त्या नामाला सामान्यनाम असे म्हणतात.' उदाहरणार्थ; 'माणूस' म्हटले की आपणा सर्वांच्या डोळ्यासमोर हात, पाय, कान, डोके, मन, भावना असणारा, असे एक चित्र उभे राहते. म्हणजे एकाच जातीच्या वस्तूत सारखेपणा असतो. सामान्यनाम ही एक सर्वसंमत अशी संकल्पना असते. म्हणून अशा नामांना सामान्यनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; मुलगा, लेखणी, घर, शाळा, नदी, इमारत, झोपडी, पर्वत इत्यादी.

ब) विशेषनाम : 'ज्या नामाने जातीचा बोध होत नसून त्या जातीतील एका विशिष्ट व्यक्तीचा, प्राण्याचा किंवा वस्तूचा बोध होतो, त्या नामाला विशेषनाम असे म्हणतात.' उदाहरणार्थ; 'हिमालय' म्हटले की आपणा सर्वांच्या डोळ्यासमोर ज्या पर्वतावर बर्फ पडते ते वस्तूचे ठिकाण येईल. अशा सर्व पर्वतांना आपण हिमालय म्हणत नाही; तर ते एकाच पर्वताला खुणेकरिता दिलेले नाव आहे म्हणून हे विशेष ठरते. सामान्यनाम हे जातिवाचक असल्याने ते त्या जातीतील सर्व वस्तूंना लागू पडते; तर विशेषनाम हे त्या एकट्याचे असते. उदाहरणार्थ; रामा, हरी, नलिनी, आशा, हिमालय, गंगा, भारत, काशी, त्र्यंबकेश्वर, श्रीराम, विठू, सावळा, पवळा, कपिला, वाघ्या, पिऱ्या, टिपू, जर्मन, अमेरिका इत्यादी. उदाहरणार्थ; गोदावरी ही एक मोठी नदी आहे, हिमालय हा उंच पर्वत आहे.

क) भाववाचक नाम : 'ज्या नामाने प्राणी किंवा वस्तू यांच्यामध्ये असलेल्या गुण, धर्म किंवा भाव यांचा बोध होतो. त्यास धर्मवाचक किंवा भाववाचक नाम असे म्हणतात.' उदाहरणार्थ; आंबट, गोड, वात्सल्य, ओलावा. उदाहरणार्थ; 'साखर' म्हटले की आपणा सर्वांच्या डोळ्यांसमोर 'गोड' या गुणाचे

चित्र उभे राहते. साखर गोड असते. गोड असणे हा साखरेचा गुण. साखरेच्या या गुणाला 'गोडी' हे नाव दिले आहे. म्हणजे भाववाचक नाम हे त्या वस्तूमधील गुण किंवा धर्म दाखवित असते. तो गुण किंवा धर्म स्वतंत्र वेगळा असत नाही. तो कोणत्या तरी जड वस्तूच्या आश्रयाने राहतो. भाववाचकांना वेगळे अस्तित्व नसते. कल्पनेने ते आहे असे मानून त्याला नाव दिले जाते.

समारोप : नामाचे मुख्य प्रकार आपण पाहिले. हे प्रकार नामांच्या विशिष्ट कार्यावरून तयार झाले आहेत. तसेच ते वस्तूतील गुण आणि धर्मावरून प्रत्ययास येतात. शिवाय हे प्रकार एकमेकांची कार्ये करताना दिसून येतात. म्हणून व्याकरणात त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

२. सर्वनामाची व्याख्या व प्रकार सांगून उदाहरणे द्या.

प्रास्ताविक : व्याकरणात नामाप्रमाणेच सर्वनामालाही तितकेच स्थान असते. नामाबद्दल कार्य करणारी ही शब्दजाती आहे. या शब्दजातीस स्वतःचा अर्थ नसतो. तरीही ते ज्या नामाबद्दल येतात; त्यांचाच अर्थ त्यांना प्राप्त होतो. विकारी शब्दप्रकारातील 'सर्वनाम' ही महत्त्वाची जाती आहे.

विवेचन : नामाऐवजी येणारा शब्द हा सर्वनाम ठरतो. उदाहरणार्थ; संध्याकाळची वेळ होती. शामची आई देवदर्शन करून आली. तेव्हा शामने विचारले, "आई, मी जाऊ का बाहेर?" आई म्हणाली, "शाम तू जा. परंतु तुला एक काम सांगते. ते आधी कर. रस्त्यात एक म्हातारी बाई बसली आहे. तिच्या डोक्यावरची लाकडाची मोळी खाली पडली आहे. तिच्या डोक्यावर ती दे व तू घरी ये." शामची आई व शाम यांचे बोलणे या उताऱ्यात दिले आहे. त्यात अधूनमधून मी, तू, तुला, ते, तिच्या हे शब्द आले आहेत. हे शब्द शाम, बाई, काम या नामाबद्दल आले आहेत. यावरून 'सर्वनाम म्हणजे नामांच्या ऐवजी येणारा शब्द.'

नाम वाक्यात पुन्हा पुन्हा आले तर कानाला बरे वाटत नाही. हा पुनरुच्चार टाळावा म्हणून आपण नामाऐवजी मी, तू, तो, तिच्या, हा, जो यासारखे काही खुणेचे शब्द वापरतो. अशा शब्दांना सर्वनामे असे म्हणतात. अशा सर्वनामांचे प्रकार पुढीलप्रमाणे;

पुरुषवाचक सर्वनाम : जे सर्वनाम पुरुषाचे दिग्दर्शन करते त्याला पुरुषवाचक सर्वनाम म्हणतात. बोलणाऱ्या किंवा लिहिणाऱ्या व्यक्तीला व्याकरणात पुरुष म्हणतात. पुरुषवाचक सर्वनामे प्रथम, द्वितीय व तृतीय अशा तीन स्वरूपाची असतात. उदाहरणार्थ; मी, आम्ही, स्वतः, आपण (प्रथम पुरुषवाचक); तू, तुम्ही, स्वतः, आपण (द्वितीय पुरुषवाचक); तो, तें, ते, त्या, ती, हा, ही, हे, ह्या (तृतीय पुरुषवाचक) उदाहरणार्थ; मी आज येऊ शकत नाही. तुम्ही काय ठरवता ते मला कळवा.

दर्शक सर्वनाम : जवळची किंवा दूरची वस्तू दाखविण्यासाठी येणाऱ्या सर्वनामास दर्शक सर्वनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; हा, ही, हे, ह्या, तो, ती, ते, त्या. उदाहरणार्थ; हे माझे पुस्तक आहे. ते घर आहे.

संबंधी सर्वनाम : पूर्वी पाहिलेल्या वा माहीत असलेल्या वस्तूशी जे सर्वनाम नंतरचा संबंध दाखविते त्याला संबंधी सर्वनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; जो, जी, जे, ज्या, तो, ती, तें, ते, त्यांनी. उदाहरणार्थ; जो अभ्यास करित नाही तो परीक्षेत नापास होतो. जी माणसे सत्याने वागतात, ती मानास पात्र ठरतात.

प्रश्नार्थक सर्वनाम: ज्या सर्वनामाचा उपयोग वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी होतो, त्याला प्रश्नार्थक सर्वनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; कोण, काय, कोणाला, कोणास, कोणी, कोणत्या, काणाच्या. ही कोणती वस्तू आहे?, सहलीला कोण कोण जाणार आहे?, तुला काय हवे? मात्र या वाक्यांच्या शेवटी प्रश्नचिन्ह आवश्यक ठरते.

सामान्य सर्वनाम : ज्या सर्वनामाचा उपयोग वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी होत नाही व ते कोणत्या नामाबद्दल आले आहे. हे निश्चित सांगता येत नाही, त्याला सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; कोणी, काय, कोणास. कोणी कोणास हसू नये. त्या डब्यात काय आहे ते सांग.

आत्मवाचक सर्वनाम : स्वतःविषयी उल्लेख करताना वापरल्या जाणाऱ्या सर्वनामाला आत्मवाचक सर्वनाम असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; स्वतः, आपण. मी स्वतः हे चित्र काढले. आपण आलात, आनंद झाला.

समारोप : वरीलप्रमाणे आपण सर्वनामाचे प्रकार पाहिले. विकारी जातीतील महत्त्वाचे असे हे प्रतिनाम आहे. वाक्यात एखादे नाम येऊन गेल्याशिवाय सर्वनाम येत नाही. सर्वनाम हे 'नामाचा प्रतिनिधी' म्हणून वाक्यात येत असते. नामाचे सर्व प्रकारचे कार्य करण्याची महत्त्वाची भूमिका सर्वनाम करित असते. म्हणून व्याकरणात सर्वनामाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

टिपा

१. सकर्मक व अकर्मक क्रियापदे

प्रास्ताविक : क्रियापदाचा कर्माशी अर्थाच्या दृष्टीने जवळचा संबंध असतो. क्रियापदाच्या पूर्णत्वास कर्म हे सहकार्य करित असते. क्रियापदातील कर्माच्या अशा रूपांना सकर्मक क्रियापदे म्हणतात. क्रियापदांच्या मुख्य प्रकारात सकर्मक व अकर्मक क्रियापदांचा समावेश होतो.

विवेचन : ज्या क्रियापदांना वाक्याचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी कर्माची गरज असते त्या क्रियापदांना सकर्मक क्रियापदे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'गवळी दूध विकतो' या वाक्यात विकणारा कोण? तर 'गवळी'. म्हणून 'गवळी' हा कर्ता. विकण्याची क्रिया कोणावर घडते? तर 'दूध' या शब्दांवर म्हणून 'दूध' हे कर्म. आता कर्म बाजूला घेऊन फक्त 'गवळी विकतो' एवढेच वाक्य घेतले तर क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होत नाही. म्हणजेच 'विकतो' या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यासाठी 'दूध' या कर्माची गरज भासते. 'दूध'

हे कर्म वाक्यात आले की 'विकतो' हे सकर्मक क्रियापद ठरते. आणखी काही उदाहरणे; दीपक गणित सोडवितो. वसुंधरा चित्र काढते, गवळी धार काढतो, गाय दूध देते.

ज्या क्रियापदांना वाक्याचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी कर्माची गरज नसते. त्या क्रियापदांना अकर्मक क्रियापदे असे म्हणतात. उदाहरणार्थ; 'मुले घरी गेली'. या वाक्यात 'गेली' हे क्रियापद आहे. पण यातील जाण्याची क्रिया दुसऱ्या कोणावर घडत नाही. यातील क्रिया कर्त्यावरून पुढे न जाता कर्त्याशीच थांबते. म्हणजेच फक्त 'मुले गेली' एवढेच वाक्य घेतले तरी क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होतो. त्यामुळे 'गेली' या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यासाठी त्याला कर्माची गरज भासत नाही. म्हणून 'गेली' हे क्रियापद अकर्मक ठरते. आणखी काही उदाहरणे; मी पहाटे उठतो. हरी निजून उठतो. मी रस्त्यात पडलो.

समारोप : वाक्यातील क्रियेचा अर्थबोध होण्यासाठी सकर्मक व अकर्मक क्रियापदे महत्त्वाची ठरतात.

२. न्यूनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय

प्रास्ताविक : न्यूनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय हा प्रधानवाक्यसूचक उभयान्वयी अव्ययाचा एक प्रकार आहे. दोन वाक्ये जोडण्याच्या दृष्टीने या अव्ययाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो.

विवेचन : न्यूनता म्हणजे उणेपणा, कमीपणा. तो या अव्ययाने दाखवित दोन वाक्ये जाडण्यात येतात. वाक्यांतील पण, परंतु, परी, बाकी इत्यादी. अव्यये काही उणीव, दोष, कमीपणा असल्याचे सुचवितात. उदाहरणार्थ; 'झाडाला खत घातले.' 'फुले आली नाहीत.' ही दोन वाक्ये प्रधान वाक्ये आहेत. परंतु त्यांच्यात काहीतरी उणीव जाणवते. ती उणीव भरून काढण्यासाठी 'पण' अव्ययाचा उपयोग करून 'झाडाला खत घातले पण फुले आली नाहीत' असे वाक्य जोडले.

वरील दोन्ही वाक्यांत एक गोष्ट घडली आहे. दुसरी गोष्ट घडली नाही. म्हणजेच काही न्यून राहिले आहे. 'पण' हे अव्यय ते न्यून दाखविते म्हणून त्याला न्यूनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय असे म्हणतात. 'पहिल्या वाक्यात काही उणीव, दोष, कमीपणा असल्याचे सुचवितात; अशा अव्ययांना न्यूनत्वबोधक उभयान्वयी असे म्हणतात.' ही अव्यये दोन वाक्यातील विरोधही दर्शवितात म्हणून त्यांना विरोधदर्शक असेही म्हणतात. उदाहरणार्थ; पण, परंतु, परी, बाकी, कदाचित, क्वचित, तरी, किंतु, प्रायः, बहुतकरून. उदाहरणार्थ; पाऊस पडला, परंतु गारवा झाला नाही. मरावे; परी कीर्तिरूपी उरावे. तो गावाहून येईल, पण कदाचित थांबणार नाही. शेतकऱ्यांनी शेते नांगरली; पण पाऊस पडलाच नाही. आईला थोडे बरे नाही; बाकी सर्व ठीक.

समारोप : वाक्ये जोडताना अर्थांमधील काही कमीपणा दाखविण्याचे कार्य न्यूनत्वबोधक उभयान्वयी अव्यय करित असते.

४.६ सरावासाठी प्रश्न

लघुत्तरी प्रश्न

१. विशेषण म्हणजे काय ते सांगून विशेषणाचे प्रकार स्पष्ट करा.
२. शब्दयोगी अव्ययाची व्याख्या स्पष्ट करून त्याच्या प्रकारांची चर्चा करा.

टिपा

१. केवलप्रयोगी अव्यय
२. संख्यावाचक क्रियाविशेषण

४.७ समारोप

शब्दजाती या घटकाच्या विस्तृत चर्चेत आपण भाषेतील शब्दव्यवहाराच्या दृष्टीने शब्द संज्ञा, त्याचे स्वरूप, शब्दांच्या विविध जाती, शब्दांचे विकारी-अविकारी वर्गीकरण, त्यांचे प्रकार, उपप्रकार, तसेच भाषेतील शब्दांचे कार्य विविध उदाहरणांसह समजून घेतले.

सारांशरूपाने या घटकांबाबत असे सूचित करता येईल की भाषिक व्यवहारात अथवा व्याकरणिक प्रक्रियेत शब्दांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असते. अशा शब्दांचा वापर मनुष्याला वेळोवेळी करावा लागतो. थोडक्यात, शब्दाशिवाय त्याला संवाद साधणे शक्य होत नाही परंतु असा संवाद साधताना सर्वसाधारण मनुष्याला बोलण्यात किंवा लेखकाला लेखनव्यवहारात शब्दांचा वापर करताना अनेक बाबींची काळजी घ्यावी लागते. प्रसंगपरत्वे कौशल्याचीही नितांत आवश्यकता भासते. उदाहरणार्थ; 'वक्त्याच्या भाषणात सौंदर्यपूर्ण शब्दांची पखरण झाली तर वक्त्याचे भाषण ऐकत रहावे असे वाटते. तिथे जर शब्दांची अचूकता नसेल किंवा शब्दयोजनेत भारदस्त शब्द नसतील तर ते भाषण तात्त्विक पातळीवरचे असले तरी नीरस, कंटाळवाणे वाटते. दुसरे एक उदाहरण द्यायचे झाले तर, महात्मा गांधीजींनी राष्ट्राला उद्देशून अन्यायी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध चळवळ उभी करण्यासाठी 'चले जाव' या दोनच शब्दांचा संदेश दिला. यामुळे सारा भारत देश पेटून उठला आणि दीडशे वर्षे भारतावर राज्य करणाऱ्या ब्रिटीश सत्तेला देश सोडावा लागला. 'चले जाव' या दोन शब्दांचे विशेषत्व, शब्दांची शक्ती आणि व्याप्ती पारतंत्र्याच्या इतिहासाचे स्मरण करून देते.

वस्तुतः 'शब्द' हा भाषिक प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक आहे. त्याला भाषेचा प्राण म्हटले तरी चालेल. त्यामुळे त्याचे मूळ शोधणे आणि शास्त्रीय चिकित्सा करणे अभ्यासकांना आवश्यक ठरते. व्याकरणिक प्रक्रियेत मात्र विचारवंतांच्या मतमतांतराच्या गलबल्यामुळे शास्त्रीय चिकित्सेचा विचार अभ्यासकांना क्लिष्ट, बोजड किंवा गुंतागुंतीचा वाटतो. अशा गोष्टींचा सांगोपांग विचार लक्षात घेऊन शब्द

संज्ञा आणि शब्दजातीच्या घटकाचे विस्तृत आणि सोप्या पद्धतीने केलेले विवेचन अभ्यासकांना निश्चितच उद्बोधक व मार्गदर्शक ठरेल यात शंका नाही.

४.८ वाचन

१. मराठी व्याकरणाचा पुनर्विचार : अरविंद मंगरूळकर (१९६४) पुणे विद्यापीठ
२. शास्त्रीय मराठी व्याकरण : मो. के. दामले (१९६५) पुणे, तिसरी आवृत्ती
३. मराठी व्याकरणाची मूलतत्त्वे : ग. ह. केळकर (१९६६) सिटी, पुणे
४. मराठी व्याकरण परिचय : डॉ. राजशेखर हिरेमठ (१९८८) मेहता, पुणे
५. सुगम मराठी व्याकरण लेखन : मो. रा. वाळंबे (१९९२) नितीन, पुणे
६. मराठीचे व्याकरण : डॉ. लीला गोविलकर (१९९३) मेहता, पुणे

४.९ उपक्रम

१. गद्य पाठातील वाक्यांत, मजकुरांत किंवा पद्यपंक्तीत आलेल्या नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, अव्यय, शब्दयोगी अव्यय इत्यादी शब्दांच्या जातींचा परिचय करून घ्या.
२. शब्दांच्या जातींची कार्ये समजून घेऊन आपल्या भाषिक व्यवहारात स्वतः तसा उपयोग करा.
३. भाषिक व्यवहारातील शब्दांचे महत्त्व इतरांना पटवून द्या.
४. विविध वृत्तपत्रांतील कोडी सोडविण्याचा छंद जोपासा.
५. शब्दांची नवनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न करावा. उदाहरणार्थ; केशवसुतांनी 'झपूझा', पु. शि. रेगे यांनी 'पुष्कळा', बा. सी. मर्ढेकर यांनी 'पंपतो' अशा शब्दांची निर्मिती केली. अलीकडे 'गांधीगिरी' या शब्दाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

□□□